

О. І. Пометун, Н. М. Гулан

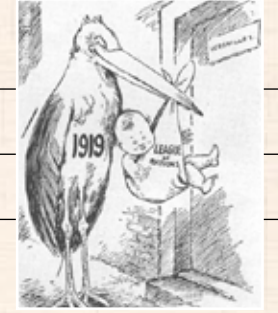
Історія України

10

УКРАЇНА І СВІТ (синхроністична таблиця)

ДАТИ	УКРАЇНА	ЄВРОПА І СВІТ
Червень–липень 1914 р.		<ul style="list-style-type: none"> Убивство австрійського ерцгерцога Франца Фердинанда Оголошення Австро-Угорщиною війни Німеччині
1 серпня 1914 р.		<ul style="list-style-type: none"> Оголошення Німеччиною війни Росії
1 серпня 1914 р.		Початок Першої світової війни
Серпень 1914 р., Львів	<ul style="list-style-type: none"> Утворення Головної української ради Утворення формування Українських Січових Стрільців Утворення «Союзу визволення України» 	<ul style="list-style-type: none"> Оголошення Великою Британією війни Німеччині Оголошення Японією війни Німеччині
Серпень–вересень 1914 р.	<ul style="list-style-type: none"> Галицька битва. Захоплення російськими військами Східної Галичини 	<ul style="list-style-type: none"> Вторгнення німецьких військ у Бельгію і Люксембург
1915 р.	<ul style="list-style-type: none"> Створення у Відні Загальної української ради 	<ul style="list-style-type: none"> Оголошення Італією війни Німеччині
Лютий–листопад 1916 р.		<ul style="list-style-type: none"> Верденська битва
17 березня 1917 р.		<ul style="list-style-type: none"> Створення Української Центральної Ради
Квітень–травень 1917 р.		<ul style="list-style-type: none"> Оголошення США війни Німеччині
Червень 1917 р.		<ul style="list-style-type: none"> Вступ Греції у війну на боці Антанти
Липень 1917 р.		<ul style="list-style-type: none"> Оголошення Китаєм війни Німеччині
Листопад 1917 р.	<ul style="list-style-type: none"> Проголошення Третього універсалу УЦР 	<ul style="list-style-type: none"> Більшовицький переворот у Росії
Грудень 1917 р.	<ul style="list-style-type: none"> Відмова Генерального секретаріату визнавати вимоги ультиматуму РНК Проголошення радянської влади в Україні на Всеукраїнському з'їзді Рад у Харкові 	<ul style="list-style-type: none"> Маніфест Ради Народних Комісарів (РНК) РСФРР до українського народу з ультимативними вимогами до Української Центральної Ради
Січень 1918 р.	<ul style="list-style-type: none"> Проголошення Четвертого Універсалу УЦР Бій під Крутами 	<ul style="list-style-type: none"> «14 пунктів» В. Вільсона
Лютий–березень 1918 р.	<ul style="list-style-type: none"> Вступ до Києва більшовицьких військ Підписання УНР Брест-Литовського мирного договору Відновлення влади УЦР 	<ul style="list-style-type: none"> Підписання у Брест-Литовську мирного договору між РСФРР і країнами Четверного союзу
Квітень–серпень 1918 р.	<ul style="list-style-type: none"> Затвердження УЦР Конституції УНР Проголошення Української Держави 	<ul style="list-style-type: none"> Початок наступу Антанти на Західному фронті
Жовтень 1918 р.	<ul style="list-style-type: none"> Утворення у Львові Української національної ради 	<ul style="list-style-type: none"> Проголошення Чехословацької держави Проголошення Держави сербів, хорватів і словенців
Листопад 1918 р.	<ul style="list-style-type: none"> Листопадовий зрив Румунські війська захопили Чернівці 	<ul style="list-style-type: none"> Капітуляція Австро-Угорщини у Першій світовій війні Проголошення Польської республіки
11 листопада 1918 р.	Комп'єнське перемир'я. Закінчення Першої світової війни	
13–14 листопада	<ul style="list-style-type: none"> Проголошення ЗУНР Утворення Директорії Грамота Скоропадського про федеративну злуку України з небільшовицькою Росією 	<ul style="list-style-type: none"> Анулювання РСФРР Брест-Литовського договору Листопадова революція в Німеччині
Листопад–грудень 1918 р.	<ul style="list-style-type: none"> Початок військової присутності країн Антанти на півдні України (з ЕУУ) 	<ul style="list-style-type: none"> Утворення Сербо-Хорвато-Словенського королівства Захоплення Румунією Бессарабії
Січень 1919 р. 22 січня	<ul style="list-style-type: none"> Проголошення Української Соціалістичної Радянської Республіки (УСРР) Проголошення Акту злуки УНР і ЗУНР 	<ul style="list-style-type: none"> Початок Паризької мирної конференції
Лютий 1919 р.	<ul style="list-style-type: none"> Вступ більшовицьких військ до Києва Переїзд директорії до Вінниці Ухвалення Конституції УСРР 	<ul style="list-style-type: none"> Проголошення незалежності Афганістану
Березень–квітень 1919	<ul style="list-style-type: none"> Витіснення загонами отамана М. Григор'єва військ Антанти з Півдня України 	<ul style="list-style-type: none"> Проголошення Угорської радянської республіки Затвердження статуту Ліги націй на Паризькій мирній конференції
Травень–вересень 1919 р. 16–18 липня 31 серпня	<ul style="list-style-type: none"> Окупація Східної і Південної України білогвардійськими військами А. Денікіна Об'єднання армії УНР і УГА Київська катастрофа 	<ul style="list-style-type: none"> Версальський мирний договір Сен-Жерменський мирний договір, за яким Австрія відмовлялася від Буковини на користь Румунії, а Закарпаття — на користь Чехословаччини
Грудень 1919 р.	<ul style="list-style-type: none"> Переїзд уряду ЗУНР до Відня Початок Першого Зимового походу військ УНР Захоплення більшовицькими військами Києва 	

Олена ПОМЕТУН, Нестор ГУПАН

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Рівень стандарту

Підручник
для 10 класу
закладів загальної середньої освіти

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

УДК 94(477)*кл10(075.3)
П55

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ МОН України від 31.05.2018 № 551)

ВИДАНО ЗА РАХУНОК ДЕРЖАВНИХ КОШТІВ. ПРОДАЖ ЗАБОРОНЕНО

Навчальне видання

ПОМЕТУН Олена Іванівна
ГУПАН Нестор Миколайович

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Рівень стандарту

Підручник для 10 класу
закладів загальної середньої освіти

Редактор *І. В. Красуцька*
Головний художник *І. П. Медведовська*
Технічний редактор *Е. А. Авраменко*
Коректор *С. В. Войтенко*

На обкладинці — репродукції
картин *О. Богомазова «Пілярі»*
та *О. Куриласа «Добровольці»*;
на форзацах — плакати, листівки,
карикатури першої половини ХХ ст., а також
репродукції картин *К. Малевича* та *І. Шульги*;
під час оформлення підручника використано
графічні роботи *Г. Нарбути*, *М. Бойчука*,
на с. 170 — автопортрет *О. Довженка*,
на с. 193 — графіка *Г. Малакова*

У підручнику використано світлини *І. Бикова*,
С. Клименка, *В. Соловйова*; ілюстрації з вільних
джерел Інтернет (с. 8, 9, 14, 16, 21, 23, 29, 42, 62,
67, 69, 73, 82, 90, 92, 125, 139, 186, 193, 215, 247
форзаці) та фондів обласних
історико-краєзнавчих музеїв України.

Формат 70x100 $\frac{1}{16}$;
Ум. друк. арк. 20,736 + 0,324 форзац.
Обл.-вид. арк. 20,00 + 0,3 форзац.
Зам. №
Наклад 66 400 пр.

**ТОВ «Український освітянський
видавничий центр «Оріон»»**

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої
справи до Державного реєстру видавців,
виготовлювачів і розповсюджувачів
видавничої продукції.

Серія ДК № 4918 від 17.06.2015 р.

Адреса видавництва: 03061 м. Київ,
вул. Миколи Шепелева, 2.

www.orioncentr.com.ua

Віддруковано

ТОВ «МОНОЛІТ-ДРУК»

вул. Новокостянтинівська, 2А, м. Київ, 04080

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 6043 від 27.02.2018 р.

Пометун О. І.

П55 Історія України (рівень стандарту) : підруч. для 10 кл.
закладів загальної середньої освіти / О. І. Пометун, Н. М. Гупан. —
К. : УОБЦ «Оріон», 2018. — 256 с. : іл.

ISBN 978-617-7485-93-2.

УДК 94(477)*кл10(075.3)

ISBN 978-617-7485-93-2

© О. І. Пометун, Н. М. Гупан, 2018

© УОБЦ «Оріон», 2018

ШАНОВНІ ДРУЗІ!

Перша світова війна в серпні 1914 р. розпочала для людства «коротке ХХ століття», що, на думку деяких істориків, завершилось у серпні 1991 р., коли було підведено ризику під історією СРСР. Для цього століття була характерною висока інтенсивність воєнних і воєнно-політичних подій: війни, локальні революції, розпад імперій, багаторазовість змін карти світу, швидкі, але нестійкі й часто кризові зрушення в економіці, технологіях, культурі й соціальній сфері суспільства. Усе це відобразилося і на розвитку українських земель, розбудові державності, становленні української нації.

Отже, перед вами — продовження історії України першої половини ХХ століття (**1914–1945 рр.**). І за насиченістю подій, і за масштабами змін у житті народу воно є рівнозначним століттям розвитку в минулому. У першій половині ХХ століття народи України пережили трагедію Першої і Другої світових війн, ентузіазм початку Української революції, розчарування і кров її закінчення... Обидві світові війни відбилися на Україні: бойові дії безпосередньо відбувалися на українських землях, а українці брали участь у війнах з різних боків, що ворогували між собою.

У ці роки народилась і зникла **українська державність**. Зростала й розвивалась українська нація та її духовність. Розпочалась історія України радянської, що визначила долю народу на тривалі 70 років.

Метою курсу, за державними вимогами, є не лише ознайомлення з подіями та процесами, що розгорталися, не тільки розуміння історії й культури України в контексті світового історичного процесу, що розвивається в часі та просторі, а й подальше усвідомлення вами власної приналежності до України та її народу, розвиток громадянськості, відповідальності за збереження традицій і майбутній розквіт Батьківщини.

Тому ми прагнемо, щоб вивчення вітчизняної історії допомогло вам гостріше відчути свою належність до народу України, стати свідомими активними й компетентними громадянами й громадянками нашої держави.

Зверніть увагу, що в оформленні підручника використано елементи українського авангардного мистецтва, яке активно розвивалося на початку ХХ століття і стало символом молоді української нації.

Сподіваємося, що занурення у вир подій новітньої історії нашої країни буде для вас цікавим і корисним, адже саме це допоможе вам розібратися в сьогоденних подіях в Україні та світі.

З повагою й надією на співпрацю — автори

ЯК ПРАЦЮВАТИ З ПІДРУЧНИКОМ

Шоб легко орієнтуватись у підручнику, автори поділили його відповідно на розділи й параграфи, кожний з яких вивчатиметься на 1–2 уроках.

В основному тексті є виділені **жирним шрифтом** слова, дати, на які треба звертати особливу увагу, і не тільки запам'ятовувати їх, а й уміти пояснювати й оперувати ними.

Основний текст теми містить запитання та завдання, розміщені на початку кожного підпункту й позначені рубрикою «**Працюючи з текстом, подумайте**», які допоможуть розділяти матеріал на смислові частини, виділяти головне, слідкувати за логікою викладення та вступати в діалог з авторами щодо оцінки того чи того факту. Ці запитання й завдання відповідають середньому рівню навчальних досягнень.

«**Працюймо разом**» — завдання, які виконуватимете на уроці самостійно або разом з однокласниками / однокласницями в парі або малій групі.

Під рубрикою «**Звернімося до джерел**» уміщено історичні документи, свідчення і спогади сучасників подій, оцінки та інтерпретації явищ істориками, ілюстрації й фотодокументи. Кожна така рубрика містить запитання й завдання, які треба виконати під час опрацювання джерела.

Погляд зблизька

Окрім основного тексту, де описано події та процеси, що відбувалися, ви знайдете у змісті рубрику «**Погляд зблизька**». Це біографічні дані видатних особистостей епохи, які суттєво впливали на розвиток подій. Така інформація допоможе зрозуміти погляди або позиції людини, її поведінку в конкретній ситуації тощо.

Після кожного параграфа подано рубрику «**Перевірте себе**». Надруковані звичайним шрифтом запитання й завдання спрямовані на повторення його змісту. Виділені *курсивом* — складніші, вони спрямовані на перевірку вашого розуміння матеріалу уроку загалом. Але не залишайте їх поза увагою, намагайтеся відповісти на всі типи запитань, працюючи в класі або вдома. Деякі з них ви можете обрати для вдумливого виконання вдома.

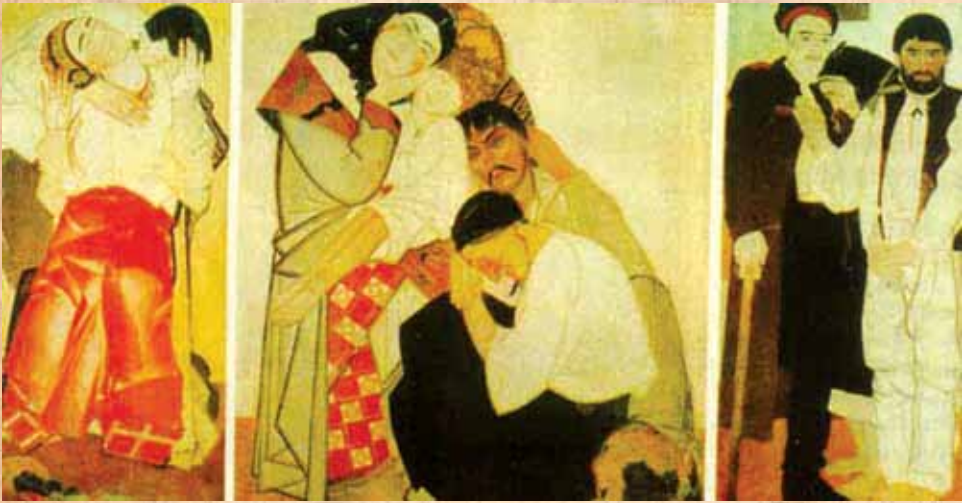

Тема року:

Перша половина ХХ століття — українська модерна політична нація в горні війн і революцій

*О гас! Великий, мудрий художник! Ти несеш на
своїй палітрі не тільки сувми нашу, ти задерті
кирки, ти короткозорість нашу, ти випадкові гасом
ознаки наших героїств, а щось незмірно більше,
глибше і велике, що складає в блакиті майбутнього
блискучої краси трагедійний портрет безсмерт-
ного нашого народу.*

*Олександр ДОВЖЕНКО,
український кінорежисер, письменник, філософ
(з кіноповісті «Україна в огні»)*

Федір К. Р. У. С. В. Н. І. Життя. Любов. Сім'я. Державність (триптих)

*Україна як окрема нація
народилася у воллі війни та революції.
Дрослав І. П. У. А. Ч., український науковець,
історик і публіцист*

ЗМІСТ

Вступ	8
Розділ I.	
УКРАЇНА В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ	12
§ 1. Українські землі на початку Першої світової війни	13
§ 2. Україна в умовах розгортання Першої світової війни	21
§ 3. Практичне заняття. Перша світова як виклик людському виживанню	29
Перевірте свої знання з розділу I.	30
Розділ II.	
ПОЧАТОК УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ	32
§ 4. Визрівання революційного руху в Україні (1916 – весна 1917 р.)	34
§ 5. Проголошення автономії України	43
§ 6. Утворення Української Народної Республіки	49
§ 7. Крим у 1917 – на початку 1918 р.	56
§ 8. Боротьба радянської Росії проти УНР	63
§ 9–10. Перша спроба радянської Росії загарбати Україну	70
§ 11. Практичне заняття. Презентація результатів проекту «Початок Української революції: загальноукраїнський і регіональний виміри»	79
Перевірте свої знання з розділу II	81
Розділ III.	
РОЗГОРТАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ.	
БОРТЬОБА ЗА ВІДНОВЛЕННЯ ДЕРЖАВНОСТІ	83
§ 12. Українська Держава за доби гетьманату	84
§ 13. УНР за доби Директорії	91
§ 14. Західноукраїнська Народна Республіка	98
§ 15. Радянсько-російська окупація України	106
§ 16. УНР у пошуках шляхів збереження державної незалежності	112
§ 17. Культура й духовне життя за доби Української революції	120
§ 18. Практичне заняття. Повсякдення українців у 1917–1921-х рр.	127
Перевірте свої знання з розділу III.	128
Розділ IV.	
УСТАНОВЛЕННЯ Й УТВЕРДЖЕННЯ КОМУНІСТИЧНОГО	
ТОТАЛІТАРНОГО РЕЖИМУ В УКРАЇНІ.	130
§ 19. Входження УСРР до складу СРСР	131

§ 20. Упровадження НЕПу В УСРР	134
§ 21. Трансформаційні процеси в суспільно-політичному житті УСРР (20-ті роки ХХ ст.)	139
§ 22. Зрушення у промисловості й господарюванні УСРР	145
§ 23. Життя українського села	151
§ 24. Громадсько-політичні реалії УСРР	160
§ 25. Процеси в національно-культурному житті радянської України	166
§ 26. Практичне заняття. Пропагандистський ідеал радянської людини та її повсякденне життя	173
Перевірте свої знання з розділу IV.	174

Розділ V.

ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД	176
§ 27. Українські землі у складі Польщі	177
§ 28. Українські землі у складі Румунії та Чехо-Словаччини	183
§ 29. Практичне заняття. Срібна Земля. Третя спроба утвердити незалежність України у ХХ столітті	190
Перевірте свої знання з розділу V	192

Розділ VI.

УКРАЇНА В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ	193
§ 30–31. Початок Другої світової війни та зміна кордонів України	194
§ 32. Початок німецько-радянської війни	202
§ 33. Окупаційний режим в Україні	210
§ 34. Розгортання опору окупантам і початок вигнання німецьких військ і їхніх союзників з Лівобережної України	217
§ 35. Україна в 1943–1944 рр.	225
§ 36. Ціна війни	237
Перевірте свої знання з розділу VI.	246

НАВЧАЛЬНІ ПРОЕКТИ:

досліджуємо історію — прислухаємося до діалогу епох. 31, 33, 82, 129

Альбом карт 248

Україна і світ (*синхроністична таблиця*). форзаци підручника

**Електронний додаток до підручника ви знайдете
в рубриці «Методична підтримка»
на сайті Українського освітянського видавничого центру «ОРІОН»
за адресою: www.orioncentr.com.ua**

ВСТУП

1. Україна і світ у першому десятиріччі XX ст.

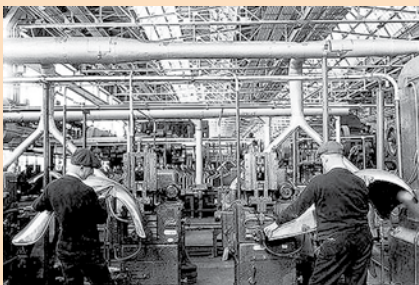
Спираючись на карту з підручника 9 класу «Україна на початку XX ст.», опишіть територіальні межі розселення українців як етносу. Зіставте території розселення українців початку XX ст. і сучасної України.

Відомо, що характерною рисою економічного життя провідних європейських країн на початку століття стало завершення модернізації суспільства, тоді як Російська імперія й Австро-Угорська монархія перебували ще на початку реформ.

Спираючись на свої знання з 9 класу, на основі схеми поясніть особливості процесів модернізації українських земель на початку XX ст. Користуючись картою, наведіть відомі вам приклади.

МОДЕРНІЗАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ XIX – початку XX ст.

Економічна сфера

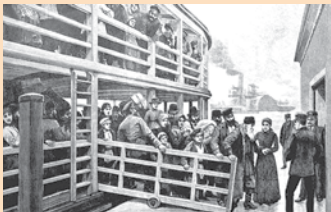
Промисловий переворот (заміна ручної праці машинною), розвиток техніки та впровадження нових технологій у виробництво

Політична сфера

Демократизація державного управління; реальна участь населення у владних структурах та вплив народних мас на прийняття конкретних рішень

Соціальна сфера

Зростання населення, збільшення міграцій, зростання міст, урбанізація. Боротьба за економічні й соціальні права, проти станових привілеїв. Поява нових верств населення. Зміни в повсякденному житті

Культурна сфера

Поширення грамотності та розвиток світської освіти, швидке зростання наукових знань, виникнення нових наук і напрямів досліджень, нові жанри й напрями мистецтва

Як історик характеризує розвиток економіки й соціальні зміни в українських землях на початку ХХ ст.? Чи були такі явища, на вашу думку, характерними і для західноукраїнських земель? Чому?

З книги сучасного українського історика Тараса Гунчака

«Україна: перша половина ХХ століття: нариси політичної історії»

Можна без перебільшення твердити, що з кінця 80-х років ХІХ століття економіка України розвивалася бурхливіше, ніж в інших частинах Росії... діяльність буржуазії, яка з'явилася в Україні, можна характеризувати як інтернаціональне хижацтво... Звичайно, між цією верствою були такі українці, як Євген Чикаленко та Василь Симиренко. Вони щиро й щедро допомагали українським громадським і культурним інституціям, виділяли великі кошти на видавничу діяльність. Але такі люди були винятком.

...Природно, що з розвитком індустріалізації відповідно зростає і робітничий клас... Українське робітництво, котре виходило з села і мусило звикати до міста, потрапляло під вплив загальної російської атмосфери, що твердо установилася на Україні як офіційний і міський тон життя. Таким чином робітництво українського походження відходило національно і культурно від селянської маси, намічаючи гострий розрив по лінії національних селянсько-міських взаємовідносин.

Спираючись на карту з підручника 9 класу «Україна на початку XX ст.», опишіть особливості розвитку українського суспільства на початку XX ст. Як інформація карти доповнює дослідження Тараса Гунчака?

2. XX століття в українській історії

Проаналізуйте подану таблицю періодизації української історії у XX ст. Які нові для вас поняття вона містить? Спробуйте пояснити їх своїми словами.

ПЕРІОДИЗАЦІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІЇ У XX ст.

Роки	Періоди
1914–1917	Українські землі в роки Першої світової війни
1917–1921	Доба Української революції
1920–1939	Установлення й утвердження комуністичного тоталітарного режиму в Україні
1939–1945	Україна в роки Другої світової війни
1945–1953	Україна в повоєнні роки
1953–1991	«Відлига», криза радянської системи та «перебудова» в Україні
з 1991 р.	Україна незалежна

У таблиці нижче подано основні поняття історії XX ст. Доберіть до кожного з них необхідне визначення та прокоментуйте свій вибір. Пригадайте події, явища і процеси історії України й всесвітньої, вивчені вами в минулі роки, та використайте їх як приклади для визначень.

Поняття	Визначення
Світова війна	Тип держави, яка є формою самоорганізації, самовизначення й самовираження певної нації на певній суверенній території
Політичний режим	Різка зміна соціального ладу, докорінні якісні зміни засад суспільного життя, як правило, насильницьким способом за участю великих мас людей
Національна держава	Революція, що зростає з національно-визвольного руху й спрямована на знищення іноземного панування та завоювання національної незалежності, ліквідацію національно-колоніального гніту й експлуатації, реалізацію нацією її права на самовизначення, на створення національної держави
Соціальна революція	Глобальне протистояння коаліцій держав із застосуванням засобів збройного насильства, що охоплює велику частину країн світу. Зазвичай відносять до двох світових війн XX ст.: Першої та Другої
Національно-визвольна революція	Спосіб функціонування політичної системи суспільства, визначальний характер політичного життя в країні, система прийомів, методів, способів здійснення політичної (включаючи державну) влади в суспільстві

3. Завдання і структура курсу історії України 1914–1945 рр.

Чого ви очікуєте від вивчення історії в цьому році? Чи збігається це із завданнями державної навчальної програми, наведеними нижче?

Курс історії для 10–11 класів складається з двох окремих предметів — «Історія України» й «Всесвітня історія». У 10 класі ви вивчатимете такі розділи:

Повторення. Вступ

Розділ I. Україна в роки Першої світової війни

Розділ II. Початок Української революції

Розділ III. Розгортання Української революції. Боротьба за відновлення державності

Розділ IV. Установлення й утвердження комуністичного тоталітарного режиму в Україні

Розділ V. Західноукраїнські землі в міжвоєнний період

Розділ VI. Україна в роки Другої світової війни

Метою шкільної історичної освіти відповідно до сучасної навчальної програми з історії для старшої школи є сприяти формуванню в тих, хто здобуває освіту, національно-культурної ідентичності, патріотичного світогляду, активної соціальної та громадянської позиції, почуття власної гідності в результаті осмислення соціального та морального досвіду минулих поколінь, розуміння історії і культури України в контексті історичного процесу.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Які періоди охоплює історія України ХХ ст.?
2. Які з них є одночасно періодами світової історії?
3. Які з них вивчаються в 10 класі?
4. Що таке: *світова війна, політичний режим, національна держава, соціальна революція, національна революція, модернізація*?
5. Яким був адміністративно-територіальний устрій українських земель у складі Російської імперії й Австро-Угорської монархії?
6. Покажіть на карті № 1 (див. Альбом карт) території українських губерній, що входили до складу Російської імперії, та західноукраїнські землі у складі Австро-Угорської монархії.
7. Обговоріть у загальному колі: якою є спадщина ХІХ ст. в українській історії? У чому її значення для сучасної людини? А для вас особисто?
8. Що спільного й що відмінного було протягом ХІХ — початку ХХ ст. в соціально-економічному розвитку українських земель у складі Російської імперії й Австро-Угорської монархії?
9. Які були спільні й відмінні риси українського й загальноєвропейського історичного розвитку протягом ХХ ст.?
10. Яку роль, на вашу думку, відіграє в історії людства ХХ століття? Поясніть.

Розділ І. УКРАЇНА В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

* * *

*Гей, у лузі червона калина похиллася.
Голос наша слава Україна загурилася.
А ми тую червону калину підіймемо,
А ми нашу славу Україну, гей! гей! розвеселимо!*
Степан ЧАПКАЄВИЧ
(з лірику Українських січових стрільців)

* * *

*До зброї! До зброї стрільці!
Велика Україна повстане
і в купелі крові воскреснуть мерці
і радість до краю залляче...*
Василь ВУШНИЦЬКИЙ
(з вірша «До зброї!»)

Осип ЧЕРНІЛАС. Добровольці

Другий ключовий момент (у творенні модерної української нації. — Авт.) — це Друга світова війна. Революційні події, виникнення модерної української державності — це частина змін, що їх принесла Друга світова. Це перетворення національних проєктів, що досі існували для невеликої кількості інтелектуальців, на масову ідеологію.

Сергій ПЛОХІЙ,
професор історії в Гарварді, автор праці «Грама Європи»,
лауреат Шведенкієвської премії 2018 р.

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ НА ПОЧАТКУ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

1. Україна в геополітичних планах протиборчих сторін

Чи погоджуєтесь ви з твердженням авторів, що Україна була об'єктом геополітики окремих європейських держав?

Перша світова війна, яка спалахнула понад 100 років тому внаслідок протистояння й прагнення до переділу світу двох воєнних блоків — Троїстого союзу (або Центральних держав) й Антанти, — втягнула до своєї орбіти майже сорок держав світу. Перша світова війна розпочалася **1 серпня 1914 р.**

Україна, маючи вагомий економічний потенціал, стала об'єктом геополітичних інтересів протиборчих сторін.

Які були плани Німеччини та Австро-Угорщини щодо України? Чого насамперед прагнули країни Троїстого союзу?

З довідки Генерального штабу Німеччини від 1 грудня 1915 р.

Росія може існувати тільки через посідання багатой України. Якщо ми зуміємо змінити стан України... то завдамо смертельний удар Росії. Україна, відділена від Росії, створить мур між Росією, Центральними державами та Балканами, закриваючи доступ до Чорного моря.

З ноти Міністерства закордонних справ до послів Австро-Угорщини в Константинополі й Берліні від 20.11.1914 р.

Головною нашою метою в цій війні є послаблення Росії, а тому у випадку перемоги ми розпочали б створення незалежної від Росії Української держави. На наш погляд, існування такої держави завдало б значної шкоди пануванню Росії на Чорному морі, або, навіть, знищило б його.

Окрім того, Німеччина розглядала українські землі як **плацдарм для проникнення на Схід**, а Австро-Угорщина під гаслом возз'єднання «братів-русинів» планувала захопити Волинь і Поділля, що були у складі Російської імперії.

Росія, під прикриттям «віковичної мети об'єднання всіх руських земель», претендувала на Східну Галичину, Закарпаття й Північну Буковину, що входили до Австро-Угорщини.

Чому російська влада звертається до галичан з таким документом? Чого вона реально прагне? Доведіть.

З Маніфесту «До населення Галичини»

Довгі роки страждав руський народ під іноземним ярмом... Нехай не буде більше поневоленої Русі! Спадщина святого Володимира, земля... князів Данила і Романа хай піднесе прапор єдиної, великої, неділимої Росії! Хай сповниться Боже Провидіння, що благословило збирачів Руської землі. Хай Господь допоможе Миколі Олександровичу, Імператору Росії, завершити діло Івана Калити...

Протидіючі сторони у своїх стратегічних планах спекулювали «українським питанням», стверджуючи, що для них важливо поєднати весь український народ, але неодмінно в межах своєї держави. Водночас ворогуючі держави розгорнули боротьбу за союзників. Так, австрійські й російські дипломати схилили Румунію воювати на їхньому боці, обіцяючи надання українських земель, які вони планували відібрати один в одного.

Для українців війна набула особливої трагічності. За відсутності власної держави, котра мала б захистити їхні інтереси, народ опинився у протиборчих таборах. Понад 3,5 млн українців у російській армії і 250–300 тис. — в австрійській воювали за чужі інтереси. Та найгіршим виявилось те, що сини одного народу, розділеного імперськими кордонами, були змушені вбивати один одного.

2. Ставлення населення й політиків Надніпрянщини до війни

Яким було ставлення населення й політиків до війни в підросійській Україні? Якою би була ваша позиція щодо війни, якщо б ви жили тоді на цій території? Чому?

З початком війни перед українцями постали питання — як ставитися до неї і кого підтримувати. Уряди ворогуючих країн закликали своїх громадян захищати Батьківщину. Ніхто не хотів мати вигляд агресора. Росія оголосила, що боронитиме інтереси слов'ян. На території імперії домінували патріотичні настрої. Вони поширилися і на українські землі. Чимало людей брали участь у маніфестаціях на підтримку війни.

Спираючись на документ та ілюстрацію, опишіть, як реагувало населення підросійської України на початок війни.

З книги «Історія рідного краю: Миколаївщина»

2 серпня 1914 р. про початок війни стало відомо в Миколаєві. У храмах відслужені молебні про дарування перемоги над ворогом. 4 серпня в місті пройшла кількатисячна маніфестація робітників суднобудівного заводу, що продемонструвала підтримку уряду. Патріотичні настрої проявилися й у квітні 1915 р., коли Миколаїв відвідав імператор Микола II.

Миколаївські робітники зустрічають Миколу II (квітень 1915 р.)

Деякі політичні сили Наддніпрянщини звернулися до українців із закликом підтримати Росію у війні. З такою ідеєю виступив лідер українських соціал-демократів **Симон Петлюра**. Він опублікував у московському журналі «Украинская жизнь» статтю, де закликав народи Росії виконати свій громадянський обов'язок перед державою, що дасть їм можливість у майбутньому розраховувати на «відповідні права».

Підтримували Росію й **політичні емігранти** — москвофіли, які перебралися з початком війни із західноукраїнських земель до Києва. Вони створили «Карпато-руський визвольний комітет» і через нього закликали українців Галичини зустрічати російську армію вітальними дзвонами в церквах. Однак російська влада обережно ставилася до таких рухів. Зокрема, вона уважно спостерігала за діяльністю «Товариства українських поступовців» (ТУП), яке на початку війни рекомендувало українській інтелігенції дотримуватися нейтралітету. Багатьох лідерів ТУП було взято під нагляд поліції, а Михайла Грушевського заарештували за підозрою в шпигунстві.

3. Вплив війни на політичний рух у західноукраїнських землях

Які можливості вбачали у війні західноукраїнські політики? Чому вони підтримали Австро-Угорщину? Які кроки в цьому напрямі було здійснено?

Політики й національно свідома громадськість західноукраїнських земель розглядали війну як можливість виборювати власну державу. Лідери трьох українських партій (Українська національно-демократична партія, Українська радикальна партія, Українська соціал-демократична партія) **1 серпня 1914 р.** створили у Львові міжпартійну організацію — **Головну українську раду (ГУР)**. Головою обрали Костя Левицького.

ГУР мала на меті визначення української політики щодо Австро-Угорщини та розвитку національного руху в умовах війни. Рада вирішила підтримати Австро-Угорщину в конфлікті з Росією, оскільки та проводила жорстку політику щодо українства. На думку лідерів ГУР, парламентські традиції Австро-Угорщини давали шанс українській автономії.

3 Маніфесту Головної української ради від 3 серпня 1914 р.

Йдучи війною на Австро-Угорську монархію, Росія загрожує загибеллю українського національного життя, яке знайшло захист у конституційному устрої Австрійської держави. Перемога Росії принесе українському народові Австро-Угорської монархії те саме ярмо, в якому стогне 30 мільйонів українців в Російській імперії.

Перемога Австро-Угорської монархії стане нашою перемогою. І що більше буде поразка Росії, тим швидше настане визволення України... Нехай на руїнах царської імперії зійде сонце вільної України!

Українські політики вважали, що таку заяву Австро-Угорщина належно оцінить і сприятиме українській автономії. ГУР звернулася з відозвою до українців, закликаючи всіх, хто не підлягав мобілізації, створювати загони добровольців для захисту Австро-Угорщини. Ці формування планували політично підпорядкувати Головній українській раді.

Заснування ГУР активізувало політичну активність й організованість українського руху, головною метою якого було створення своєї автономії в межах Австро-Угорщини.

Українські політичні сили, які активізувалися з початком війни, усвідомлювали, що відродити українську державу без створення збройних формувань неможливо. Першим кроком на цьому шляху ще напередодні війни стали збори львівського товариства «Січові стрільці» (1913 р.), котре складалося з учнівської та студентської молоді. Згодом осередки товариства виникли й в інших містах Галичини. Напередодні війни їх нараховувалося 96, вони об'єднували понад 8 тис. членів. З початком Першої світової війни Австро-Угорщина розгорнула мобілізацію й дозволила Головній українській раді створити (з тих, кого не призвали до збройних сил) добровольчі стрілецькі формування. До лав **Українських січових стрільців (УСС)** зголосилося 28 тис. добровольців. Але австрійський уряд наважився озброїти лише 2,5 тис. осіб, котрі згодом були об'єднані в **Легіон Українських січових стрільців**. Серед зарахованих до лав УСС були й дівчата.

Становлення Легіону УСС відбувалося в структурах австрійської армії, адже тоді це був єдиний можливий шлях узаконити українське **національне військове формування**.

Національне військове формування — підрозділ вояків, метою якого є захист інтересів свого народу.

Це не означало, що стрілецьтво мало намір відстоювати чужі йому інтереси. З формуванням УСС пов'язувалися сподівання українців на виборювання своєї державності, свідченням чого стали намагання січовиків відмовитися складати присягу на вірність австрійській монархії та спроби скласти власну присягу. Попри безуспішність цієї справи, українці продемонстрували пріоритети вояків УСС.

Які почуття викликає у вас ця присяга? Про яку мету УСС вона свідчить?

Прапор
«Січових стрільців»

З окремої присяги, яку проголошували вояки УСС

Я, ..., — Український Січовий Стрелець, присягаю українським князям, гетьманам Запорізької Січі, могилам і всій Україні, що вірно служитиму Рідному Краєві, боронитиму його перед ворогом, воюватиму за честь української зброї до останньої краплі крові.

Яка ідея листівки? На кого вона розрахована? Які ідеї втілені на прапорі УСС?

Юрій Буцманюк.
Поштова листівка
серії «Січові стрільці»
(початок ХХ ст.)

Січові стрільці швидко перетворили своє формування на військову структуру з національною символікою, відзнаками й українською термінологією.

Ідеєю відродження української державності разом з ГУР опікувався **Союз визволення України (СВУ)**, створений у Львові **14 серпня 1914 р.** політичними емігрантами з підросійської України (Д. Донцовим, В. Дорошенком, А. Жуком, М. Залізником та ін.).

Які основні ідеї документа? Чому лідери СВУ пов'язують майбутнє України з «розбиттям Росії у війні»? Чи можна погодитися із цим твердженням? Чому?

З програмного документа СВУ «Наша платформа»

У Союзі стоять на позиції державної самостійності українського народу, а реалізацію своїх стремлень зв'язують з розбиттям Росії у війні.

Національно-політичною платформою Союзу є державна самостійність України. Формою правління... має бути конституційна монархія, з демократичним внутрішнім устроєм політичним, однопалатною системою законодавства, громадянськими, мовними і релігійними свободами. У разі прилучення до Австрії українсько-російської території, Союз буде обстоювати створення з усіх земель, заселених українським народом в Австрії, автономного краю.

У зверненні СВУ «До українського народу в Росії» австрійців і німців називали визволителями, які допоможуть «розвалити тюрму народів, що зветься імперією царя». Така позиція привернула увагу німецького уряду, зацікавленого в послабленні Росії зсередини, і він надав фінансову підтримку лідерам СВУ.

Організаційний центр СВУ розташувався у Відні, мав філії — у Берліні, Львові, Лозанні й Стамбулі, а його представники діяли в десяти країнах. СВУ прагнув представляти інтереси всієї України і проводити переговори з державами Троїстого союзу, спрямовані на визволення українських земель з-під гніту російського царату. СВУ вів активну роботу серед полонених солдат російської армії — українців. Значну їх кількість вдалося перевести до окремих таборів в Австро-Угорщині (Фрайштадт, Дуна-Сардагель) і Німеччині (Вецляро, Зальцведель, Рештат), де були ліпші умови життя й здійснювалася національно-просвітницька діяльність.

Завдяки діяльності СВУ з полонених українців були сформовані Сірожупанна й Синьожупанна дивізії, що пізніше воювали за незалежність Української Держави.

СВУ представляв більш радикальні позиції українського руху порівняно з ГУР, що відбивалося не тільки в його політичній програмі, а й практичній діяльності. Але не всі країни Троїстого союзу схвально ставилися до СВУ. Зокрема, Австро-Угорщину бентежило, що діяльність СВУ на національному ґрунті посилить напругу на її території.

Критично оцінили діяльність СВУ й окремі українські політики. Ліві соціал-демократи звинуватили його у сприянні австро-угорському імперіалізму, а М. Грушевський заявив, що СВУ не має права виступати від імені українців, які проживали в Російській імперії.

Водночас політичні лідери Галичини, Буковини, Наддніпрянини усвідомлювали потребу створення єдиного представницького органу, що мав відстоювати національні інтереси всього українського народу.

У 1915 р. на основі реорганізації ГУР було засновано **Загальну українську раду (ЗУР)** у Відні. Головою ЗУР обрали Костя Левицького. На її установчому засіданні проголошувалось, що вона є *«репрезентацією всього українського народу на час війни»*. Рада виклала свої програмні засади в Маніфесті *«До всіх народів цивілізованого світу»*, де намагалася привернути увагу громадськості до ідеї відродження української держави в межах її етнічних земель.

Погляд зблизька

Уявіть, що в населеному пункті, де ви мешкаєте, вирішили перейменувати одну з вулиць на честь видатної особистості української історії, про яку ви можете дізнатися із цього розділу підручника.

Оберіть ту особистість, пам'ять про яку, на вашу думку, має бути увічнено в назві вулиці. Свій вибір аргументуйте.

Підготуйте медіатекст (інформаційне повідомлення, рекламну листівку, пост на вашій сторінці в соціальних мережах), за допомогою якого переконайте громаду вашого населеного пункту в правильності такого вибору.

Михайло ГАЛУЩИНСЬКИЙ (1878–1931) — культурно-освітній і громадсько-політичний діяч, педагог, військовик, публіцист.

Народився в родині священика. Навчався у Львівському і Віденському університетах. У студентстві брав участь в українському громадсько-політичному житті, був членом «Молодої України», очолював товариства «Академічна громада» у Львові та «Січ» у Відні. Викладав у гімназіях Львова і Золочева. З 1909 р. — директор української гімназії товариства «Рідна школа» в м. Рогатині (тепер Івано-Франківська область). У цей період він став провідним організатором гімназійної освіти в Галичині.

Учасник Першої світової війни. У 1914 р. призначений Бойовою управою УСС командувачем Легіону Українських січових стрільців (УСС). Із середини 1915 р. — військовий референт при командуванні австрійської армії. У 1918 — активний учасник Листопадового повстання у Львові.

У 1921–1924 рр. — професор Львівського (таємного) українського університету. У 1925 р. став одним із співзасновників і провідним членом Українського національно-демократичного об'єднання (УНДО). У 1928–1931 рр. обирався сенатором і віце-президентом (віце-маршалком) польського сенату від УНДО.

Проводив активну роботу щодо захисту прав і гідності українців у Польщі. Помер у Львові, де й похований.

Вільгельм Франц фон ГАБСБУРГ-ЛОТРІНГЕН (Василь Вишиваний) (1895–1948) — український військовий діяч, політик, дипломат, поет, австрійський архікнязь (ерцгерцог), полковник Легіону Українських січових стрільців. Вільгельма Габсбурга знали в Україні як Василя Вишиваного, під ім'ям, яке йому дали українські вояки під час Першої світової війни. Він вважався одним з претендентів на український трон у разі утворення монархічного ладу. Прославився військовими й дипломатичними здібностями, поезією та любов'ю до України. У 1947 р. його було викрадено радянськими спецслужбами. Помер у Лук'янівській в'язниці.

Григорій (Гриць) КОССАК (1882–1939) — педагог, громадський і військовий діяч.

Народився в сім'ї ковала. Навчався в Дрогобицькій гімназії, потім у Дрогобицькій учительській семінарії, після закінчення її працював сільським учителем.

На початку Першої світової війни мобілізований до австрійської армії. Мав чин офіцера кавалерії. Згодом відкликаний з діючої армії на клопотання Бойової управи УСС для формування УСС. З серпня 1914 р. його призначено отаманом другого куреня Легіону Українських січових стрільців. У 1917–1918 рр. — заступник командира, а згодом командир вишколу УСС.

Після підписання Договору між командуванням УГА та командуванням Добровольчої армії в 1919 р. з групою старшин і стрільців покинув армію та переїхав у Закарпатську Україну. Згодом жив в еміграції в Австрії та на Закарпатті. У 1924 р. повернувся до УСРР. Згодом був заарештований органами НКВС і розстріляний.

Кость ЛЕВИЦЬКИЙ (1859–1941) — політичний діяч, науковець.

Народився в родині священика. Після закінчення Станіславської гімназії (1878) здобув юридичну освіту у Львівському й Віденському університетах. У 1884 р. отримав науковий ступінь доктора права. Відкрив адвокатську канцелярію у Львові.

Очолив боротьбу українських парламентарів за український університет і реформи виборчої ординації до Галицького сейму. Став одним з найавторитетніших українських політиків. На початку Першої світової війни очолив Головну українську раду.

Після поразки Української революції емігрував, був членом закордонного уряду Західноукраїнської Народної Республіки. У 1924 р. повернувся в Галичину. Член Українського національно-демократичного об'єднання, член Начальної ради адвокатів у Варшаві, очолював Союз українських адвокатів. Після входження Західної України в УРСР очолив Український комітет захисту і делегацію галицької громадськості до речників нової влади (1939), за що був ув'язнений на два роки.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Заповніть пропуски в тексті, використовуючи наведені нижче слова.

Австро-Угорщина під гаслом возз'єднання ... планувала приєднати до своїх володінь ... і ..., котрі перебували у складі Російської імперії. Росія, під прикриттям віковичної мети об'єднання всіх ..., претендувала на, ... і ..., які входили до Австро-Угорщини.

Слова: «руські землі», «брати-русини», Східна Галичина, Закарпаття, Північна Буковина, Волинь, Поділля.

2. Покажіть на карті № 1 (див. Альбом карт) регіони України, на які претендували Австро-Угорщина та Росія.
3. Як поставилися до війни політичні сили й населення підросійської України та західноукраїнських земель?
4. Заповніть таблицю:

Назва українського політичного об'єднання	Дата утворення	Ставлення до війни та бачення майбутнього України після її завершення
---	----------------	---

5. Як ви розумієте вислів І. Франка: «На шахівниці політики Європи українці не є навіть нікчемним пішаком»?
6. Поясніть, чому початок війни обумовив розкол українського руху.
7. Ще в серпні 1914 р. в Маніфесті ГУР були пророцькі слова: «Український народ належить до тих народів, яких війна і її наслідки зачеплять найбільше». Як ви вважаєте, чим керувалися лідери ГУР, даючи таку оцінку майбутнього?
8. Доведіть, що Легіон УСС був національним військовим формуванням.
9. Як ви розумієте слова сучасного вітчизняного історика Ярослава Грицака: «...для українців революція почалася не в 1917 році, а в 1914 році»? Чи погоджуєтеся ви з думкою науковця? Чому?
10. Розробіть сценарний план історично-мистецької вітальні «Ой у лузі червона калина: мистецтво Українських січових стрільців». Підготуйте рекламний буклет до цього заходу, використовуючи ілюстрації підручника, а також самостійно дібрані матеріали.

Олена
Кульчицька.
Графічні
роботи із серії,
присвяченої
Січовим
стрільцям
(1914–1915 рр.)

§ 2

УКРАЇНА В УМОВАХ РОЗГОРТАННЯ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

1. Україна у воєнних діях (1914–1917 рр.)

Складіть хронологічну таблицю воєнних дій та операцій, що розгортались на теренах України. Якими були наслідки цих дій для України?

З початком війни на території України розгорнулися бойові дії між російською армією та військами австро-німецького блоку. Росія створила тут Південно-Західний фронт, у складі якого діяв 47-й Український та 48-й Одеський полки. Мобілізувала українців й Австро-Угорщина. На її боці воював Легіон Українських січових стрільців та інші національні військові формування.

Однією з масштабних військових операцій 1914 р. стала **Галицька битва** (18 серпня – 21 вересня), де брали участь понад 1,5 млн вояків з обох сторін. Росіяни, створивши перевагу в живій силі над австро-угорськими військами, захопили Львів, Галич, узяли в облогу Перемишль і вийшли до Карпат. У тій битві Австро-Угорщина втратила 456 тис. вояків, а російська армія 227 тис., серед яких було чимало українців.

Командування збройних сил Австро-Угорщини докладало значних зусиль, щоб утримати фронт. Серед її військових частин, що оборонялися, значився і Легіон УСС, якому доручили оборону карпатських перевалів.

Проаналізуйте наведені фотодокументи. Які висновки можна зробити?

Наступ російських військ (літо 1914 р.)

Січові стрільці в боях під Галичем (вересень 1914 р.)

У жовтні російське командування на вимогу союзників направило частину своїх військ із Південно-Західного фронту на Північно-Західний (проти Німеччини), що послабило тиск на австро-угорські сили.

Восени 1914 р. загострилася ситуація на Чорному морі. У середині жовтня сюди увійшли німецькі кораблі й обстріляли Севастополь, Феодосію, Одесу, Новоросійськ. Для захисту узбережжя російському командуванню довелося створювати із частин Одеського військового округу окрему армію.

У листопаді 1914 р. протиборчі сторони перейшли до оборони по всій лінії Південно-Західного фронту, і ситуація впродовж зими тут не змінилася. Але навесні 1915 р. російські війська активізувалися й захопили Перемишль, полонивши 120 тис. австро-угорських вояків. Водночас росіяни розгорнули Карпатську операцію й поновили бої за гірські перевали, аби вийти через них до Угорщини. Проте здійснити свої плани їм не вдалося. Для Легіону УСС значною подією стала **оборона гори Маківка** (неподалік селища Славське на Львівщині), що тривала протягом весни 1915 р. Ці оборонні дії Січових стрільців мали стратегічне значення для всього театру війни. Після тих боїв австрійське командування повернуло січовиків із фронту для відпочинку й дозволило на основі легіонерських куренів створити полк, який очолив **Григорій Коссак**.

Які ваші враження від спогадів учасника боїв та ілюстративних матеріалів? За що ж воювали українці?

Зі спогадів Дмитра Вітовського, учасника боїв за гору Маківка

Дим з наших і московських шрапнелів сповив гору. Щохвилини його прошивали блискавиці — то рвалися шрапнелі. Не поодинокі, а по чотири, по шість, по десять. А їм відповідала гора, вибухами землі. В цих вибухах потрошені смереки, фонтани каміння і людські руки, ноги. Клетотіли скоростріли, гупали гранати — здавалося, гора рухається, дихає пеклом. Це був третій день московського наступу на Маківку. Змагалися дві сили. Одна сказала: за всяку ціну візьму, а друга відповіла: за всяку ціну не віддам.

Листівка «Бій за Маківку»
(1915 р.)

Меморіал-некрополь Січових стрільців на горі Маківка
(2014 р.)

У Карпатській операції 1915 р. російські війська втратили 1 млн, австро-угорські та німецькі — 800 тис. вояків.

У 1915 р. на західноукраїнських землях відбулася **Горлицька битва**.

Чим завершилась Горлицька битва? Які її наслідки для населення краю?

Сучасний історик Олександр Реєнт про Горлицьку битву (2 травня — 23 червня 1915 р.)

Навесні 1915 р. австрійські та німецькі війська прорвали оборону росіян в районі Горлиці (нині м. Горлице, Польща) завдяки подвійній перевазі в живій силі. Російські війська відступили з Галичини з найбільшими втратами за всю війну. Вони були відкинуті з Галичини, а фронт стабілізувався по лінії Холм — Володимир-Волинський — Броди — Бучач. Усі попередні успіхи російської армії виявилися знівельованими, а величезні людські жертви — марними. Відступаючи, росіяни застосовували тактику «випаленої землі».

Наступ німецької піхоти в районі Горлиці (1915 р.)

Улітку 1915 р. Галичина й частина Волині перебували під контролем австрійських і німецьких військ. Росіяни, зазнавши втрат, перейшли до оборони. Упродовж зими 1915–1916 рр. вони поповнювали свої армії резервістами.

Прагнучи реваншу, російське командування підготувало нову наступальну операцію, що дістала назву «**Брусиловський прорив**» (4 червня — 20 вересня 1916 р.). Маючи перевагу в живій силі, російські війська під командуванням генерала О. Брусилова прорвали оборону противника та захопили південну Галичину й Буковину. Однак ресурси Росії були вичерпані, і восени її війська зупинились на лінії Золочів — Галич — Станіслав (нині Івано-Франківськ) — Ворохта. Україні ці бої принесли нові руйнування й загибель великої кількості людей.

Останньою спробою росіян змінити ситуацію на Південно-Західному фронті на свою користь став **червневий наступ 1917 р.**, що тривав усього два дні. Хоча російським військам вдалося захопити Галич і Калущ, розвинути успіх вони вже не змогли через обмежену кількість боєздатних частин. Війна виснажила протиборчі сторони й посилила в країнах економічну та політичну кризу. Найбільш гостро вона відчувалась у Росії, яка втратила 8 млн убитими, пораненими, полоненими. Ці втрати пов'язувалися з прорахунками керівництва державою та бездарністю генералів. Солдати відмовлялися виконувати накази командирів і вимагали припинення війни. За таких обставин австро-угорські та німецькі війська перейшли в наступ і змусили росіян відійти.

Порівняйте це фото з поданим на початку параграфа (с. 21). Що свідчить про відступ військ? Який вигляд має це пересування військових сил?

Відступ
російських
військ
(літо 1915 р.)

2. Політика Росії та Австро-Угорщини на українських землях у 1914–1917-х рр.

Які були основні риси політики Росії та Австро-Угорщини щодо українського населення під час війни? Якими були наслідки цієї політики для українства?

Уже на початку війни на завойованій росіянами території було створено Галицьке **військове генерал-губернаторство**.

Військове генерал-губернаторство — адміністративно-територіальна й політична одиниця Російської імперії, створена в умовах війни на окупованих землях.

Новостворене губернаторство очолив Г. Бобринський, який заявляв: *«Східна Галиція і Лемківщина — невіддільна частина Росії, тому їх адміністрація буде заснована на російських началах»*. Керувати повітами й містами призначалися російські чиновники, а сільськими общинами — офіцери царської армії. В окремих випадках на адміністративні посади призначали москвофілів, які були основою місцевих політичних сил, що підтримували російську адміністрацію на західноукраїнських землях. Такими діями вони загострювали становище в краї, розколюючи українство.

Окупаційний режим — утвердження влади однієї держави на завойованій території іншої шляхом терору та насильства.

На цих територіях установлювався **окупаційний режим**, спрямований насамперед проти українського національного руху.

Позицію імперської влади щодо українства висловив тодішній міністр закордонних справ Росії Сергій Сазонов: *«Тепер настав слушний момент, щоб раз і назавжди позбутися українського руху»*. Було заборонено діяльність майже всіх українських організацій, газет і журналів. Чимало громадських діячів було заарештовано або взято під нагляд поліції. На виконання цих завдань

спрямовувалася дискримінаційна політика у сфері освіти, українського слова. Проводилася насильницька русифікація, здійснювались репресії проти місцевої інтелігенції та греко-католицької церкви.

Для остаточного знищення національного руху російська влада вдалася й до масових депортацій місцевого населення.

Депортація — примусове переселення владою окремих осіб з постійного місця проживання.

Що Д. Дорошенко називає «погромом українського життя в Галичині»?

Уповноважений Всеросійського союзу міст Дмитро Дорошенко про дії російської адміністрації в Галичині

Коли до нас дійшли відомості про погром українського життя в Галичині, коли київські тюрми переповнили вивезеними галичанами, серед яких професори, священники, жінки, діти... селяни, гірські гуцули, коли ми побачили, що їх вихоплено з хати зненацька, без грошей, часто напіводягнених, заляканих до смерті, що везуть їх до Томської, Іркутської, Архангельської, Астраханської губерній, невідомо на яку долю і на який час, от тоді ми, київські українці, збагнули, що таке «освободительная» війна і яку долю готують нашому народові її наслідки.

Лише з Галичини було депортовано 12 тис. осіб, звинувачених у неблагонадійності.

Австро-Угорщина в умовах війни теж поступово змінювала своє ставлення до українського руху й українського населення.

Що, на думку історика, спричинило зміни в політиці Австро-Угорщини щодо українства?

Сучасний історик Орест Субтельний про окупаційну політику Австро-Угорщини на західноукраїнських землях в умовах війни

Поразка австрійців мала страшні наслідки для українців Галичини. Шукаючи причини своїх невдач, австро-угорське командування повірило звинуваченням польської адміністрації провінції, що такою причиною стала «зрада» українців, котрі нібито допомагали росіянам. У результаті габсбурзькі війська, насамперед угорські частини, розпочали терор проти українського населення. Спочатку русофілів, а згодом і взагалі українців заарештовували, страчували, кидали до концентраційних таборів.

Під час репресій загинуло 36 тис. українців. Населення Галичини й Буковини опинилося між двома ворогами. За словами сучасного історика Тараса Гунчака, «з одного боку, його мордували росіяни, намагаючись вибити з нього почуття національної свідомості й самопошани; з іншого — над ним знуцалися австрійці та мадяри, звинувачуючи у русофільстві».

3. Повсякденне життя на фронті й у тилу

У якому становищі опинилися солдати на фронті? Як змінювалося життя людей у тилу?

Війна затягувалася. Мобілізовані на фронт солдати гинули в боях, страждали від ран та хвороб. Їхні настрої поступово змінювались. Проте й повертаючись до власної домівки, фронтовики бачили тяжкі наслідки війни.

Про що пишуть солдати? Які настрої в армії й у тилу ілюструють ці листи?

3 листа солдата російської армії Андрія Рубльова з Південно-Західного фронту (29 травня 1916 р.)

Ряди наші змішалися з вогнем і землею. Коли ми з криком «ура» добігали до ворожих окопів, то я тільки пам'ятаю, що кулі і снаряди свистіли і ревіли навколо, а люди падали. І коли ми дістались дротяної загорожі, то я одну за однією кинув 4 бомби в їхні окопи. А потім в багнети... Скільки своїми бомбами я убив людей і переколов багнетом! А за що все це? Дорога сестричко, яка огидна справа — війна.

Зі щоденника солдата О. Замрія

Коли я прибув додому, йшли повним ходом жнива. Я ввійшов у двір, мене зустріла сестра. Вона була не одружена, брати усі на війні, їхні жінки працювали на хазяйстві. Сестра гірко плакала, що ми втратили батька та матір. Важкою виявилася зустріч, та нічого не поробиш — треба завершувати жнива. Наше господарство засівало тоді 20 десятин орної землі, а чоловіка в господарстві жодного. Використовували працю полонених австрійців та мадярів, або українців, як ми на них говорили — західники.

Наприкінці 1916 – на початку 1917 р. російська армія значною мірою втратила бойовий дух. Вона складалася вже з резерву — старших людей і зовсім молодих хлопців, якими часто командували не кадрові офіцери, а «прапорщики запасу» із цивільних людей, які пройшли кількомісячні курси.

На початку березня 1917 р. генерал А. Денікін так описував стан російської армії на Південно-Західному фронті: *«Коні гинули від нестачі кормів, люди мерзли без чобіт та теплої білизни і хворіли тисячами; з неопалюваних вагонів, непристосованих для хворих і поранених, витягували трупи і складали, як дрова, на станційних платформах. Солдати кидали зброю, браталися з противником, тікали з фронту».*

Повертаючись додому, солдати стикалися з важкими наслідками війни.

За вирощену та продану сільськогосподарську продукцію можна було купити значно менше товарів, ніж до війни. За таких умов селяни скорочували посівні площі.

Ускладнювали життя населенню й перебої в роботі транспорту. Залізниця насамперед забезпечувала потреби фронту, тоді як потяги з урожаєм часто застрягали на залізничних станціях і розкрадалися місцевими мешканцями та втікачами з фронту. У промислових центрах не вистачало продуктів. У 1917 р. ціни на товари широкого вжитку зросли майже втричі порівняно з довоєнними, а реальна заробітна плата скоротилася теж втричі.

На основі аналізу даних таблиці поясніть, чим були обумовлені такі зрушення та до яких наслідків у суспільстві вони призводили.

Динаміка зростання цін на продовольчі продукти в підросійській Україні

Продукти	1914 р.	1916 р.	% зростання
	за фунт у копійках		
Пшениця	2,5	6,0	240,0
Цукор	14,0	40,0	280,0
Крупа гречана	4,0	10,8	270,0
М'ясо	15,0	60,0	400,0
Олія рослинна	14,0	46,0	330,0

Царський уряд намагався врегулювати продовольче питання надзвичайними заходами. У грудні 1916 р. було здійснено спробу централізованого розподілу хліба. Проте це активізувало чорний ринок.

Ще складнішим стало життя людей на західноукраїнських землях, де йшли бої. Відступаючи з Галичини влітку 1915 р., російське командування наказувало знищувати важливі об'єкти, транспортні шляхи, продовольство. Російський генерал І. Павський у телеграмі командувачу фронтом доповідав, що «всі інтендантські вантажі вивезено, залізниці зруйновано, станції розгромлено, потяги і вагони вивезено на схід».

У якому становищі опинилися сім'ї західноукраїнських селян? Яке їхнє майбутнє?

Зруйноване російською артилерією село у прифронтовій смузі (фото 1915 р.)

Мирні люди ставали жертвами репресій як з боку російської, так і австро-угорської влади. Зазвичай вони набували характеру розправи на національному ґрунті. У вересні 1914 р. чорносотенці організували єврейський погром у Львові, а мадярські солдати закололи багнетами на вулиці Перемишля 40 арештованих українських інтелігентів і селян.

Які думки, почуття викликає документ?

Зі спогадів в'язня, заарештованого австрійською поліцією за звинуваченням у шпигунстві на користь Росії

31 серпня 1914 р. о 3 годині ранку, не давши навіть чаю, погнали в'язнів у тюремний двір. Тут протримали до 9 години ранку. Потім повели всіх, приблизно 1600 осіб, по вул. Казимирівській і Городецькій. Протягом декількох кілометрів натовп львівських «патріотів» бив нас палицями, плював в обличчя. З вікон кидали горщики з-під квітів. Одному з арештованих такий горщик проломив череп, і він помер тут же на вулиці. Перед вокзалом ми чекали до 2 години. Поліцейські навмисно тримали нас понад п'ять годин на вулиці, щоб дати юрбі можливість «проявити почуття» до нас, «зрадників».

Військові негаразди, економічна скрута й масове зубожіння народу призвели до знецінення людського життя та посилення кризи в суспільстві.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Спираючись на карту № 1 (див. Альбом карт), покажіть українські території, охоплені бойовими діями в роки Першої світової війни, місця основних воєнних операцій на території України в 1914–1917 рр.
2. Яку політику здійснювали російський та австро-угорський уряди на західноукраїнських землях під час Першої світової війни? Чому?
3. Що принесла війна українському населенню? Поясніть свою думку, використовуючи факти і свідчення.
4. Що, на вашу думку, спонукало вояків українських добровольчих військових формувань до самопожертви та героїзму? Обґрунтуйте свою думку.
5. Як змінювалося ставлення українського народу до війни й чому?
6. Працюючи в групі, складіть колективне усне есе на тему «Моє ставлення до війни й майбутнього України», обравши одну із зазначених позицій: від імені солдата на фронті під час окопної війни; солдата, що покинув фронт і повернувся додому в рідне село; жінки, яка живе в селі або місті й працює на заводі; студента, школяра. Представте позиції всіх груп і спробуйте виробити спільну позицію.
7. Один з теоретиків комуністичного руху Карл Маркс називав війну «пришвидшувачем революції». Чи погоджуєтеся ви з такою оцінкою? Доведіть свою думку, використовуючи факти з української історії періоду Першої світової війни.
8. Проведіть власне дослідження й опишіть бойовий шлях Легіону УСС.
9. Які оцінки, визначення ви б дали періоду Першої світової війни на українських землях? Сформулюйте 1–2 таких оцінки чи визначення. Поясніть їх.
10. Прокоментуйте відображення перебігу подій Першої світової війни у творах видатного українського графіка Георгія Нарбута, поданих в електронному додатку.

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ.

ПЕРША СВІТОВА ЯК ВИКЛИК ЛЮДСЬКОМУ ВИЖИВАННЮ*

Об'єднайтесь у створенні заздалегідь групи й обговоріть складені вами плани висвітлення теми. Складіть спільний варіант плану з 2–3 пунктів і запишіть його на великому аркуші паперу (або на дошці). Розподіліть усередині групи, хто і яке питання буде презентувати. Протягом 3–5 хвилин представте своє питання класові.

1. Становище військовополонених під час війни

КІЛЬКІСТЬ ПОЛОНЕНИХ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ПІД ЧАС ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ	
Загальна кількість полонених військово-службовців (без Російської імперії)	5 328 447 осіб
Кількість полонених військово-службовців Російської імперії	2 417 000 осіб (16,1 % від загальної кількості мобілізованих)
Кількість полонених військово-службовців австро-угорської армії	1 800 000 осіб (20 % від загальної кількості мобілізованих)

Військово-полонені в супроводі конвою перед брамою табору Фрайштадт (1915 р.)

2. Історія українських жінок під час Першої світової війни

3. Біженці — чужинці на своїй землі

4. Долі дітей у війні

Обговоріть, як ви тепер розумієте назву практичного заняття, яку запропонував авторський колектив навчальної програми: «Перша світова як виклик людському виживанню». Чи погоджуєтесь ви з нею? Чому? Якби ви були автором / авторкою навчальної програми, як би назвали цю тему, поєднавши всі опрацьовані вами матеріали? Чому саме так?

* Документи, ілюстрації та інші матеріали для проведення цього практичного заняття ви можете знайти в електронному додатку до підручника (ЕД) на сайті УОВЦ «Оріон» у рубриці «Методична підтримка».

ПЕРЕВІРТЕ СВОЇ ЗНАННЯ З РОЗДІЛУ I

УКРАЇНА В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

- **Назвіть дати:** Першої світової війни, створення Головної української ради (ГУР), діяльності Союзу визволення України (СВУ), створення УСС, «Галицької битви», узяття російськими військами фортеці Перемишль, бою на горі Маківка, створення ЗУР, бою на горі Лисоня, «Брусиловського прориву».
- **Установіть синхронність подій:** Першої світової війни на українських територіях, що входили до складу Російської імперії та Австро-Угорської монархії, і на Західному фронті.
- **Покажіть на карті місця подій і поясніть їх перебіг і наслідки:** воєнних операцій, що відбувалися на території України в 1914–1917 рр.: окупація російськими військами Східної Галичини та Північної Буковини, Горлицький прорив, Брусиловський прорив, Червневий наступ, бойові дії на Чорному морі.
- **Поясніть терміни й поняття:** Перша світова війна; окупаційний режим; військове генерал-губернаторство; депортація.
- **Опишіть:** бойовий шлях Легіону Українських січових стрільців; повсякдення різних верств населення в умовах Першої світової війни.
- **Визначте:** сутність «українського питання» напередодні війни; геополітичні плани країн Антанти й Центральних держав щодо українських земель; позиції українських політичних сил напередодні та в умовах війни; причини розходжень українських політичних сил у ставленні до війни; причини та наслідки створення українських добровольчих військових формувань і сплеску добровільного руху в Україні.
- **Схарактеризуйте** особливості становища українців у районах бойових дій; особливості російського окупаційного режиму на українських теренах, що входили до складу Австрії.
- **Висловте** аргументовані судження щодо ставлення українських політичних сил Наддніпрянщини та західноукраїнських земель до Першої світової війни.
- **Складіть характеристики історичних діячів:** Михайла Галушчинського, Вільгельма Франца фон Габсбурга-Лотрінгена (Василя Вишиваного), Андрія Жука, Григорія Коссака, Костя Левицького.
- **Поясніть** ідею титульної сторінки розділу (с. 12), розробіть свій варіант оформлення.

НАВЧАЛЬНІ ПРОЕКТИ: ДОСЛІДЖУЄМО ІСТОРІЮ — ПРИСЛУХАЄМОСЯ ДО ДІАЛОГУ ЕПОХ

ПАМ'ЯТАЙТЕ, ЩО ПРОЕКТ — ЦЕ «П'ЯТЬ П»:

- **Проблема** — визначення того, як тема проекту звучить для вас, на які суперечності вказує, що вимагає дослідити.
- **Проектування** (планування) — формулювання запитань, на які відповідаємо, гіпотез, які підтверджуємо, та складання регламенту роботи з призначенням відповідальних.
- **Пошук інформації** — пошук, аналіз і систематизація інформації у вигляді текстів, документів, ілюстрацій, таблиць, схем тощо.
- **Продукт** — підготовка кінцевого «продукту»: сайту, інтернет-сторінки, звіту, реферату, РР-презентації та ін.
- **Презентація** — представлення «кінцевого продукту» однокласникам / однокласницям чи своїй родині.

Виконайте індивідуальні проекти

1. Добровольці та волонтери: від Першої світової до сучасної агресії Росії проти України.

Оберіть одну-дві особи з кожної з означених історичних епох, розкажіть про її діяльність, мотиви, життєві цінності та орієнтири. Спробуйте відповісти на запитання: як і чому люди стають добровольцями та волонтерами? Доберіть ілюстративний ряд до свого проекту, використовуючи архівні та сучасні візуальні матеріали.

✿ Михайло Дяченко. Серія портретів «Хрещені вогнем» (2016 р.)

2. Визначте й опишіть, як події, що вивчали в цьому розділі, вплинули на життя вашої родини або вашого краю.

За допомогою фондів місцевого музею, родинних чи місцевих архівів, інтернет-сайтів місцевої історії або краєзнавчої літератури знайдіть кілька джерел, що пов'язані з цими подіями. Проаналізуйте знайдені матеріали з погляду того, як ці події відображено в підручнику та якими вони постають очима різних людей.

Розділ II.

ПОЧАТОК УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

* * *

*Радійте, співайте пісні голосні,
Квітками завітуйте рола весні.
Рідайте і смійтесь в саборах, соловії,
Стрігайте воскреслі надії свої.*

*Минули навійки дні горьких негод —
Живе Україна! і вільний народ,
Як з попелу Фенікс ожив і злетів
І зорями змряв простори степів...*

Олександр ОЛЕСЬ

*Монета 5 гривень, випущена Національним банком України
до 100-річчя Української революції*

*Всімько підтримую ідею найтіснішої спорідненості нашої сучасної
держави з фундаментальними цінностями Української революції.*

*Якщо козацьке мисле наповнило українців любов'ю до свободи,
то революція прищепила їм ген демократії. Плекаймо його.*

Владислав ВЕРЕСЬОУК,

*завідувач відділу історії Української революції 1917—1921 років
Інституту історії України Національної академії наук України*

НАВЧАЛЬНІ ПРОЕКТИ: ДОСЛІДЖУЄМО ІСТОРІЮ — ПРИСЛУХАЄМОСЯ ДО ДІАЛОГУ ЕПОХ

НАВЧАЛЬНИЙ ПРОЕКТ: «Початок Української революції: загальноукраїнський і регіональний виміри»

Перед вивченням розділу сформуєте команду з 3–5 малих груп (залежно від кількості учнів). Під час опрацювання розділу вашим завданням буде створити сайт «**Українська революція в нашому краї**». Потрібно буде визначитися з назвою сайту (можна залишити запропоновану або змінити, зберігаючи тематику) та контентом, рубриками, матеріалами, статтями, документами, фото-, відеоматеріалами, іграми тощо. Як орієнтовні теми й підтеми рубрик ви можете використати такі проблемні питання:

- 1. Як вплинула Перша світова війна на соціальне й економічне життя в краї?**
 - ✓ Як ставилося просте населення, політичні та громадські діячі вашого краю до війни?
 - ✓ Як вплинули воєнні дії на території вашого краю на життя людей?
 - ✓ Як впливали на повсякденне життя мешканців вашого краю масове дезертирство в армії, тяжкі бої на фронтах Першої світової війни, глибока економічна криза?
- 2. Які події Української революції 1917 — початку 1918 р. розгортались на території краю?**
 - ✓ Які революційні події відбувалися у вашому краї в 1917 — на початку 1918 р.?
 - ✓ Чи діяли у вашому краї під час революції громадські об'єднання, організації, політичні партії? Які саме? За що вони боролися? Які верстви населення вашого краю їх підтримували?
 - ✓ Які відомі політичні й громадські діячі діяли у вашому краї під час революції? Якими були їхні політичні погляди? Що ви знаєте про їхні життя та діяльність?
- 3. Як події Української революції 1917 — початку 1918 р. впливали на життя населення краю?**
 - ✓ Як населення вашого краю реагувало на Перший і Другий універсали Центральної Ради, процес українізації армії, повстання самостійників та інші події Української революції?
 - ✓ Як змінювалися економічне та соціальне становище населення вашого краю протягом революції?
 - ✓ Як це впливало на політичні настрої населення та сподівання людей?

Обговоріть, які за тематикою будуть ваші рубрики та розподіліть їх між групами. Кожна група готує одну з рубрик (web-сторінок сайту). Ви можете формувати наповнення сайту на комп'ютері (наприклад, створивши безкоштовний сайт за адресою <https://www.webnode.com.ua>), а в разі відсутності комп'ютера — на папері.

Підготуйтеся до презентації вашої частини сайту на практичному занятті наприкінці вивчення розділу. За допомогою вчителя інформатики, використовуючи кращі ідеї, зробіть рубрику «**Досліджуємо історію Української революції в нашому краї**» на шкільному сайті.

У своїй роботі використовуйте інформаційні матеріали Українського інституту національної пам'яті, зокрема веб-сторінку «100 років боротьби: Українська революція 1917–1921»: <http://unr.memory.gov.ua> та унікальний проект — інтерактивну мапу «Місця пам'яті Української революції 1917–1921 років».

§ 4

ВИЗРІВАННЯ РЕВОЛЮЦІЙНОГО РУХУ
В УКРАЇНІ (1916 – весна 1917 р.)1. Причини, рушійні сили та періодизація
Української революції

Проаналізуйте статистичні показники. Зробіть висновки про економічне становище в Україні. Що спричинило визрівання національної революції в Україні? Які верстви населення й чому взяли в ній участь?

Війна загострила ситуацію в Україні. Затяжний характер війни погіршив економічне становище у протиборчих країнах. Росія втратила в захопленій німцями Польщі Домбровський вугільний басейн, що давав 20 % загальноросійського видобутку вугілля, а Донбас не повністю задовольняв потреби імперії в паливі. Такою самою була ситуація і з видобутком залізної руди. У Криворіжжі обсяги видобування руди зменшилися в 1916 р. на 27 % (порівняно з 1913 р.). Через нестачу вугілля й залізної руди скоротилося виробництво металургійної продукції. Так, виробництво рейок у 1916 р. зменшилося на третину порівняно з довоєнним часом, що ускладнило роботу залізниці. На станціях простоювали десятки тисяч вагонів з невідправленим вантажем.

У підросійській Україні за два роки війни закрилися 532 підприємства. Ті, що вціліли, працювали здебільшого на потреби фронту.

Погіршилася ситуація і в сільському господарстві. На той час у селах Наддніпрянщини залишилося тільки 38,7 % працездатних чоловіків, усі інші воювали. У 1917 р. посівні площі скоротилися на 21,3 % порівняно з довоєнним часом, а врожайність упала на 8 %. Через реквізицію коней для армії майже половина господарств не мала необхідної тягової сили. Стрімко зростала нестача продовольства.

Ускладнилася ситуація і в західноукраїнських землях, що стали ареною бойових дій. У Галичині було зруйновано 40 % господарських і житлових будинків, 1,5 тис. промислових споруд. На Буковині за роки війни поголів'я коней скоротилося на 60 %. Важким випробуванням стали для людей реквізиції продуктів харчування, коней та іншого майна, що постійно проводили російська й австро-угорська адміністрації. Люди страждали від голоду та епідемій.

У суспільствах обох держав посилювалася соціальна напруга. Намагаючись відстояти свої інтереси, робітники вдавалися до протестів. Упродовж 1914–1917 рр. у підросійській Україні відбулося понад 400 страйків, у яких взяло участь майже 300 тис. осіб. Не залишались осторонь і селяни. Із серпня 1914 р. до кінця 1916 р. в українських землях відбулося майже 200 селянських виступів, які свідчили про неможливість далі витримувати тягар війни. Невдоволення цивільного населення поширилося й на армію. Солдати відмовлялися воювати, вдавалися до дезертирства, браталися з противником.

Західноукраїнське населення, так само, як і населення підросійської України, вдавалося до антивоєнного протесту (ухилення від мобілізації до австрійського війська, дезертирство). У жовтні 1916 р. українська громадськість провела у Львові антивоєнну демонстрацію під гаслами «Геть війну!», «Поверніть наших батьків і чоловіків!».

Про що свідчить представлене фото? Які були причини й наслідки цього явища?

Братання січових стрільців із солдатами українізованого полку ім. Б. Хмельницького (1917 р.)

Сподівання лідерів національного руху на розв'язання українського питання не справдилися, адже підтримка українцями з підросійської території та західноукраїнських земель «своїх урядів» очікуваних результатів не дала. Намагання відродити українську державність у такий спосіб виявилися марними. Великодержавна політика Росії та Австро-Угорщини в умовах війни стала ще жорсткішою і спрямовувалася на знищення українського національного руху. Проте хвиля антиурядової критики, спровокована війною, давала можливість українцям дедалі більше заявляти про себе.

У лютому 1916 р. група громадських діячів Полтави надіслала до Державної думи документ, у якому було сформульовано такі вимоги:

- 1) український народ у Росії має бути рівний у правах із російським;
- 2) дозвіл викладання українською мовою в народних школах;
- 3) свобода української преси й видавничої справи;
- 4) вільна діяльність українських культурно-просвітніх товариств;
- 5) законодавче закріплення гарантій держави для національно-культурного розвитку українського народу.

Того ж року міжпартійна громадсько-політична організація «Товариство українських поступовців» вимагала від російської влади надати Україні автономію із забезпеченням культурно-національних і політичних прав українського народу.

Яка основна мета проголошувалась ТУП? Як туповці збирались досягати її?

3 листівки-декларатії ТУП «Наша позиція»

Ми, українські поступовці, стоїмо на основі автономного устрою тих держав, з якими нас поєднує історична доля. Державу ми розуміємо як спілку рівноправних націй. Ми боремося за автономію України, за цілковите забезпечення культурно-національних вартостей і політичних прав українського народу, за способи самостійно розвиватися економічно. Шляхом до цього вважаємо націоналізування приватного й громадського життя: школи, суду, церкви, адміністрації і громадських установ, органів самоврядування.

Активну підпільну роботу в українських губерніях проводили соціал-демократи та есери, які виступали за поразку царської Росії у війні. Вони вели в Києві, Чернігові та Харкові пропагандистську роботу серед студентів і розповсюджували агітаційні матеріали СВУ, осередки якої діяли у Відні, Женеві та інших європейських політичних центрах.

За словами сучасного історика Ярослава Грицака, *«напередодні 1917 р. український рух мав політичну програму, певні політичні та військові структури, набрав досвіду організації і агітації та міг сподіватися на підтримку українського населення та інших неросійських рухів у Росії»*. Лідером українського руху була інтелігенція.

Процес назрівання національної революції був закономірним й охопив усі українські землі та верстви населення.

Як ви розумієте слова історика про те, що *«революційну хвилю вже неможливо було зупинити в межах існуючої системи»*?

Американський історик Алекс Рабинович про економічну та політичну кризу в Російській імперії

Три роки світової війни до краю загострили становище в країні. Скрута, втрати на фронті, загальнонаціональна криза, яка поглиблювалася, бажання мас скінчити війну посилили виступ народу проти царського уряду. Революційну хвилю вже неможливо було зупинити в межах існуючої системи.

Обговоріть, за якими критеріями розроблено цю періодизацію.

ПЕРІОДИЗАЦІЯ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1921 рр.

Перший період (березень 1917 – квітень 1918 р.) —
доба Української Центральної Ради;

другий період (квітень – грудень 1918 р.) — доба гетьманату;

третій період (грудень 1918 – листопад 1921 р.) — доба Директорії

2. Утворення Української Центральної Ради

За яких обставин було створено Центральну Раду? Чіі інтереси вона відстоювала?

Українська революція визривала в умовах кризи, що охопила Російську імперію та Австро-Угорську монархію. Найгостріше вона відчувалася в Росії. Масове зубожіння викликало незадоволеність царською владою. На початку березня 1917 р. в Петрограді почалися масові протести, до яких долучилися представники місцевої української громади, а також солдати Волинського полку. Монархія втратила контроль над ситуацією, і російський цар Микола II зрікся престолу, а влада перейшла до Тимчасового уряду. У Росії перемогла Лютнева буржуазно-демократична революція.

Тимчасовий уряд передав владу в губерніях і повітах новопризначеним комісарам. Зміна влади прискорила національно-визвольний рух в Україні.

У багатьох містах України відгуком на події в Петрограді стали демонстрації під національними прапорами та з транспарантами: «Автономію Україні!», «Хай живе федеративна республіка!», «Вільна Україна — у вільній Росії!».

Проте в Україні були й радикально налаштовані політичні сили, що вимагали самостійності. Вони теж брали участь у маніфестаціях, але під гаслами «Хай живе самостійна Україна», «Самостійна Україна з гетьманом на чолі». Національна ідея гуртувала різні соціальні верстви українського народу. В умовах демократизації, що наростала, для українського суспільства з'явився шанс відновити свою державність. В Україні визривала революція.

Чому історик вважає Українську революцію національно-демократичною? Які дві групи завдань вона поєднувала?

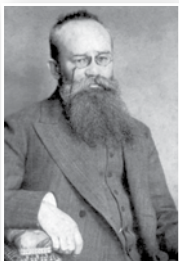
Сучасний вітчизняний історик Валерій Солдатенко про характер Української революції

За характером Українська революція була національно-демократичною, у своїй меті вона органічно поєднувала завдання національного відродження і державотворення із необхідністю соціальних зрушень в інтересах широких мас українства. Провідники революції мали на меті забезпечити можливості для повнокровного розвитку українського народу, для вільної та ефективної життєдіяльності кожного члена суспільства.

Попри розбіжності щодо майбутнього України, лідери різних політичних сил поєдналися для створення єдиного керівного органу, який мав очолити боротьбу за відродження української державності. **17 (4) березня¹ 1917 р.** в Києві постала Українська Центральна Рада (УЦР). Як до громадського політичного центру, до неї увійшли політичні партії, громадські спілки, товариства. Головою УЦР було обрано Михайла Грушевського.

Погляд зблизька

Які факти діяльності Михайла Грушевського в українському національно-визвольному русі були вам відомі раніше? Чи згодні ви з тим, коли Грушевського позиціонують як одного з найвидатніших діячів України? Прокоментуйте сучасне зображення історичного діяча, подане на наступній сторінці.

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ (1866–1934) — історик, літературознавець, публіцист, громадсько-політичний діяч, лідер українського національно-визвольного руху. Народився в м. Холм (нині територія Польщі). Після закінчення Київського університету здійснював дослідницьку роботу в наукових установах Львова та Києва. Водночас брав активну участь у громадсько-політичному житті: один із засновників Національно-демократичної партії в Галичині, а згодом — Товариства українських поступовців. Неодноразово був заарештований монархічним режимом.

¹ Дати подано за новим і старим стилем (старий стиль у дужках). Новий стиль діяв на західно-українських землях, а старий — на колишній підросійській Україні аж до лютого 1918 р.

*Юрко Журавель.
Грушевський
на Грушевського
(2014 р.)*

У 1917 р. обраний Головою Української Центральної Ради, яку очолював до останніх днів її існування.

У квітні 1919 р. виїхав до Австрії, де зосередився на науковій роботі. У 1924 р. повернувся в Україну і працював у галузі вітчизняної та всесвітньої історії. Його найважливіші праці: «Історія України-Руси», «Нарис історії українського народу», «Історія української літератури» та ін.

«Український народ належить до західноєвропейського чи, коротше кажучи, — просто-таки європейського кола не силою тільки історичних зв'язків, які протягом століть зв'язали українське життя з західним, а й самим складом народного характеру».

Михайло Грушевський,
«Хто такі українці і чого вони хочуть», 1917 р.

З перших днів існування УЦР її авторитет серед українського народу почав стрімко зростати, оскільки вона відстоювала близькі, на той час, кожному українцеві соціалістичні ідеї та національно-територіальну автономію. Ці ідеї стали для УЦР програмними. Проте її лідери певний час свідомо ухилялися від обговорення гострих соціально-економічних питань, оскільки вважали, що це може розколоти національний рух. Подальші події в Україні довели хибність такої політики.

Коли з'явився цей документ? Що він проголошує? Кого й до чого закликає?

З відозви Центральної Ради «До українського народу» від 22 (9) березня 1917 р.

Народе український!.. Ми закликаємо домагатися від нового уряду прав, які Тобі природно належать... Ти сам хазяїн на Українській землі.

Селяни, робітники, солдати, духовенство і вся українська інтелігенція! Держуйтеся спокою, не дозволяйте вчинків, що руйнують лад у житті, але разом беріться до роботи: до гуртування в політичні товариства, культурні й економічні спілки, вкладайте гроші в Український Національний Фонд і вибирайте своїх людей на всі місця. Організуйтеся!

Українська революція швидко набирала силу. 1 квітня (19 березня) 1917 р. в Києві відбулася маніфестація за участю 100 тис. осіб: під українськими прапорами йшли військові, робітники, студенти. Учасники маніфестації провели народне віче на Софійському майдані й ухвалили резолюцію.

У якому настрої перебувають люди? Які верстви населення беруть участь у маніфестації?

Маніфестація на Софійському майдані в Києві (березень 1917 р.)

Для чого створений документ? Кого й до чого він закликає? Яку нову інформацію щодо ситуації в Україні надає?

Резолюція мітингу українського населення Києва 1 квітня (19 березня) 1917 р.

Вітаємо відновлення народовладдя, знищене царським деспотизмом, і постановляємо: Підтримувати Центральне Правительство, помагаючи йому забезпечити новий лад, у переконанні, що воно прикладатиме сили для укріплення свободи і демократизму; Зажадати від Тимчасового Правительства, щоб воно зв'язало справу автономії України з інтересами нового ладу і видало б декларацію, якою визнало потребу автономії Української Землі і поробило заходи, щоб надати український національний характер її публічним установам; У справі переведення цих постанов доручаємо Центральній Раді порозумітися з Тимчасовим Правительством.

Лідери українського руху прагнули узаконити Центральну Раду та перетворити її на всеукраїнський політичний центр, що стане організаційним ядром у відродженні власної державності.

Із цією метою в Києві було проведено **19–21 (6–8) квітня 1917 р. Всеукраїнський національний конгрес**, який фактично став національними зборами представників від усіх регіонів України. Окрім того, у конгресі взяли участь і делегати від громад українців Холмщини, Кубані, Москви, Петрограда та всіх фронтів. Вони представляли робітничі, селянські, військові, культурницькі організації. Більшість доповідали про різноманітні можливості державотворення й форми державного устрою.

Як делегати конгресу уявляли державний устрій Росії та статус українських земель? Як ставились до Тимчасового уряду?

З резолюції Всеукраїнського національного конгресу

З'їзд вважає, що тільки національно-територіальна автономія України забезпечить потреби нашого народу і всіх інших народностей, які живуть на українській землі. Єдиною формою державного устрою З'їзд вважає федеративну демократичну республіку російську, а одним з головних принципів української автономії — забезпечення прав національних меншостей, які живуть в Україні... З'їзд вважає, що до скликання російських Установчих Зборів прихильники нового ладу в Україні не можуть бути пасивними, в порозумінні з меншими народностями України вони мають творити підстави її автономного життя... З'їзд, йдучи назустріч бажанням Тимчасового Правительства щодо об'єднання громадських сил, визнає негайною потребою організацію Краєвої Ради з представників українських країв і міст, народностей і верств.

Конгрес трансформував Центральну Раду з громадського політичного центру в загальноукраїнський представницький орган, що став українським парламентом. Визначальною миттю конгресу стали вибори нового складу Центральної Ради, яка набула статусу українського парламенту із загальною кількістю в 150 депутатських місць. За територіальним представництвом найбільші квоти мали партії та громадські організації. Головою ЦР було обрано **Михайла Грушевського**, а його заступниками — **Володимира Винниченка** та **Сергія Єфремова**.

Погляд зблизка

Ознайомтеся з фактами біографії Сергія Єфремова й доведіть, що його можна назвати видатним українцем. Яка зі складових частин його багатогранної діяльності, на вашу думку, була найкориснішою для розвитку української нації та державності?

Сергій ЄФРЕМОВ (1876–1939) — український публіцист, літературознавець, один з лідерів провідних політичних українських партій початку ХХ ст. (Українська демократична партія, Українська радикальна партія, Українська демократично-радикальна партія, Товариство українських поступовців, Українська партія соціалістів-федералістів), урешті — Центральної Ради, у котрій як спеціаліст із національного питання він став керівником (міністром) Секретаріату з національних справ України. У 1930 р. проходив за процесом Спілки визволення України.

Єфремов брав участь у розробці концепції української державності, української національної культури й освіти. Він також був одним з найвидатніших представників неонародництва в українській літературі. Він вважав, що однією з провідних ідей в історії української літератури завжди була «визвольно-національна ідея».

3. Українізація армії

Що таке українізація армії й чому вона відбувалась? За яких причин виникло Вільне козацтво? Як побудовані ці формування та які завдання вони ставили?

Боротьба за відродження української державності не могла бути успішною без формування національних збройних сил. Ініціаторами їх створення виступили самостійники.

Самостійники — прихильники незалежності України.

Вони здійснювали агітаційну роботу серед українців, мобілізованих до російських збройних сил, з метою українізації армії.

У березні 1917 р., з ініціативи М. Міхновського, були проведені перші збори українських вояків київського гарнізону, на яких проголосили створення Української військової ради. Вона сформувала Український військовий клуб імені гетьмана Павла Полуботка й Український військовий організаційний комітет. Клуб опікувався ідеологічною роботою, а комітет розгорнув організаційно-технічну підготовку українських збройних сил. У гарнізонах за участі національно свідомих вояків проводилися збори та формувалися військові товариства. У квітні в Києві, Тернополі, Харкові, Катеринославі та інших містах України відбулися військові збори, що супроводжувалися маніфестаціями під національними прапорами. Національний рух охопив військові частини Західного фронту. Тут утворилась Українська фронтова рада на чолі із С. Петлюрою.

У квітні на київському етапному пункті, під впливом агітаційної роботи самостійників, солдати-українці перед вирушенням на фронт вирішили не розчинятися в багатонаціональних військових формуваннях, а йти на війну у складі єдиного українського полку імені Богдана Хмельницького. Полк нараховував понад 3,5 тис. вояків.

Подальший розвиток революції сприяв відродженню давніх козацьких традицій у створенні збройних формувань місцевої самооборони. Щоб запобігти нестабільності в суспільстві «зادля оборони вольностей українського народу», було створено **Вільне козацтво**.

Перший кіш Вільного козацтва виник у **квітні 1917 р.** у Звенигородському повіті на Київщині (сьогодні Черкащина). Згодом такі загони формували з національно свідомих осіб віком від 18 років за територіальним принципом на Лівобережжі, Волині, Запоріжжі та в інших регіонах України.

Опишіть, що ви бачите на фотографії, поданій на наступній сторінці. Хто задіяний у цьому заході? Як ставиться населення до цієї події й чому? Чому, на вашу думку, саме цю подію обрано для зображення на пам'ятній монеті, присвяченій ювілею М. Грушевського?

Національний банк України 26 вересня 2016 року ввів у обіг монету, присвячену 150-річчю від дня народження Михайла Грушевського. На лицьовій стороні (аверсі) монети зображено стилізовану композицію з кінохроніки: голова Української Центральної Ради М. Грушевський обходить розгорнутий військовий стрій куренів Вільного козацтва — учасників параду на Софійській площі Києва 17 грудня (за старим стилем) 1917 року.

❁ Михайло Грушевський приймає парад частин Вільного козацтва на Софійському майдані в Києві (грудень 1917 р.)

Для заснування козацького загону ініціативна група мала зібрати не менше 20 осіб, список яких затверджувала місцева адміністративна влада. Кожний кандидат складав іспит козацькій старшині на знання статуту й інструкцій, а також урочисто присягався. Основним підрозділом Вільного козацтва була сотня, яку формували громадяни одного села або міста. Сотні об'єднувалися в курінь, курені — в полк, а полки округи утворювали кіш. Такі формування очолювала виборна старшина. Вищим органом товариства були загальні збори.

У постановах з'їздів Вільного козацтва зазначалося, що його головна мета — підтримувати демократичний устрій у суспільстві, боротися з ворогами українського народу, не допускати братовбивства, забезпечувати правопорядок. Головою козацьких формувань став **Павло Скоропадський**, а наказним отаманом — **Іван Полтавець-Остриця**.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. У чому полягала соціально-економічна та політична криза в українських землях під час війни?
 2. Якими подіями почалась Українська революція?
 3. Як утворилась Українська Центральна Рада, якою була її політична програма?
 4. За яких обставин було скликано Всеукраїнський національний конгрес? Які він ухвалив рішення?
 5. Як відбувалась українізація армії?
 6. Коли й за яких обставин виникло Вільне козацтво?
-
7. Які були причини Української революції? Проілюструйте кожну з них фактами.
 8. Чи пов'язаний початок революційних подій в Україні з Лютневою революцією в Росії?
 9. Чи погоджуєтесь ви з думкою, що за характером Українська революція була національно-демократичною? Доведіть.
 10. Яке значення, на вашу думку, мало створення Української Центральної Ради для подальшого розвитку революційних подій?
 11. Про що свідчили українізація армії та створення Вільного козацтва?

§ 5

ПРОГОЛОШЕННЯ АВТОНОМІЇ УКРАЇНИ

1. Перший універсал Центральної Ради

Як події, що відбулися в Україні навесні — влітку 1917 р., вплинули на політичне життя? Які, на вашу думку, були причини та наслідки прийняття Першого універсалу?

Після проведення Українського національного конгресу авторитет Центральної Ради стрімко зростає. Її підтримували більшість політичних партій та громадських рухів України. Не залишилися осторонь і військові, які мали тоді досить вагомий вплив. Про своє ставлення до УЦР вони оголосили у травні 1917 р. на I Всеукраїнському військовому з'їзді, визнавши Центральну Раду єдиним уповноваженим органом, покликаним вирішувати всі справи щодо України загалом та її відносин з Тимчасовим урядом.

Період наприкінці весни – на початку літа 1917 р. відзначився зростанням політичної активності населення Наддніпрянщини. Відбулася низка з'їздів (селянський, робітничий, учительський та ін.), де нарівні з професійними проблемами неодмінно розглядалися політичні питання. Особливістю всіх з'їздів було те, що на кожному з них відчайдушно підтримували Центральну Раду. Делегати закликали УЦР не просити надати автономію Україні, а вимагати її від Тимчасового уряду. Дехто з радикально налаштованих учасників з'їздів вимагав боротися за самостійну Україну.

Тимчасовий уряд удавав, що шукає шляхи розв'язання зростаючого конфлікту, проте насправді зволікав, відкладаючи розгляд українського питання до Всеросійських установчих зборів. Така позиція російської влади викликала обурення серед українців. Центральна Рада опинилась у складному становищі: з одного боку — «глуха» позиція Тимчасового уряду, з іншого — зростаюча хвиля українського національно-визвольного руху, що загрожувала перерости у стихійні протести. Домовленість із російським урядом могла призвести до падіння авторитету Центральної Ради. Водночас їй бракувало організованості й сил, щоб очолити всеукраїнський рух і готувати повстання. Тому лідери УЦР обрали тактику, завдяки якій вдалось би зберегти і високий революційний дух українців, і стосунки з Росією. Основну ідею такої тактики Володимир Винниченко сформулював так: *«Ні бунту, ні покірності»*. Рада звернулася до народу із закликом «зorganizуватись і приступити до негайного закладення підвалин автономного ладу на Україні». Формою заклику було обрано **універсал**. Це слово відроджувало згадку про українську державність козацьких часів.

23 (10) червня 1917 р. Центральна Рада схвалила текст **Першого універсалу** й доручила В. Винниченку оголосити його на II Всеукраїнському військовому з'їзді.

Універсали УЦР — постанови Центральної Ради — верховної влади в Україні.

У зв'язку з якими подіями створено документ? Чи можемо ми вважати його проголошенням автономії України? Які ще політичні кроки передбачає документ? Як реагують люди на світліні на проголошення універсалу? Чому серед них багато військових?

3 Першого універсалу Української Центральної Ради

Народе Український! Ти поставив Українську Центральну Раду на сторожі прав Української землі.

Не одділяючись від всієї Росії, хай народ український на своїй землі має право сам порядкувати своїм життям. Хай лад на Вкраїні дають вибрані рівним, прямим і тайним голосуванням ВСЕНАРОДНІ УКРАЇНСЬКІ ЗБОРИ. Всі закони в Україні мають видавати тільки УКРАЇНСЬКІ ЗБОРИ. Ті ж закони, що мають лад давати на всій російській державі, повинні видаватися у Всеросійським Парламенті... Ми гадали, що Російське Правительство протягне нам руку в сій роботі, що в згоді з ним, Українська Центральна Рада, зможе дати лад нашій землі. Але Російське Правительство одкинуло наші домагання... І через те Українська Центральна Рада видає сей Універсал до народу і оповіщаємо: однині самі будемо творити наше життя.

❁ Проголошення Першого універсалу Центральної Ради в Києві (червень 1917 р.)

Універсал проголосив автономію України, закликавши її народ до організації нового політичного ладу й запропонувавши зробити це організовано, устанавлюючи зв'язки кожного села, волості, повітової земської управи із Центральною Радою. Водночас взаємини з Росією мали ґрунтуватися на федеративних засадах.

Текст універсалу було опубліковано в газетах, листівках і надіслано до всіх губерній. Українська громадськість сприйняла цей документ із великим піднесенням, про що свідчили численні телеграми та листи, що надходили до Центральної Ради. Зі свого боку, Тимчасовий уряд негативно поставився до Першого універсалу, оголосивши його «злочином» та «проявом сепаратизму» з боку України. Але така реакція не зупинила Центральну Раду — її тиск на російську владу тривав.

28 (15) червня 1917 р. було створено український крайовий уряд — **Генеральний секретаріат**, до складу якого увійшли відомі на той час політики: **Павло Христюк** — генеральний писар, **Симон Петлюра** — секретар військових справ, **Борис Мартос** — секретар земельних справ та ін. Очолив Генеральний секретаріат **Володимир Винниченко**.

Погляд зблизька

Дайте власну оцінку діяльності й творчості Володимира Винниченка й аргументуйте її.

Володимир ВИННИЧЕНКО (1880–1951) — письменник, політичний діяч. Народився в селянській сім'ї на Херсонщині. Навчався в Єлисаветградській гімназії, звідки його виключили за «мазепинські» погляди. Здобував освіту самостійно. Вступив до Київського університету, але був виключений за революційну діяльність. Переховуючись від царської влади, переїхав до Галичини, де займався літературною та політичною діяльністю. Під час переправки нелегальної літератури через російський кордон був заарештований. Звільнення отримав завдяки революції 1905 р., але згодом, у зв'язку із загрозою нового арешту, емігрував за кордон. В Україну повернувся після Лютневої революції. Очолив Генеральний секретаріат, обирався заступником голови УЦР. Після поразки революції — політичний емігрант. Похований у Франції.

2. Другий універсал Центральної Ради

Чому Другий універсал Центральної Ради можна вважати компромісним? Які наслідки мав Другий універсал для ЦР?

Улітку 1917 р. Тимчасовий уряд опинився у складному становищі. Його політика підпала під жорстку критику політичних партій на I Всеросійському з'їзді Рад. Упродовж перебування цього уряду при владі ситуація на краще не змінилася: Росія продовжувала брати участь у Першій світовій війні, погіршився життєвий рівень народу. Окрім того, загроза втратити Україну виявилася реальною. Саме тому російський уряд почав шукати компроміс із Центральною Радою.

Щоб розпочати переговори з лідерами ЦР, наприкінці червня до Києва для переговорів прибула делегація Тимчасового уряду у складі трьох міністрів: О. Керенського, М. Терещенка, І. Церетелі. Від Центральної Ради в переговорах взяли участь М. Грушевський, В. Винниченко, С. Петлюра.

Під час переговорів сторони дійшли компромісу, наслідком якого став **Другий універсал Центральної Ради від 16 (3) липня 1917 р.**

За яких обставин з'явився документ? Чим його зміст відрізнявся від Першого універсалу? Чи можна вважати його новим етапом у розбудові української держави? Чому?

3 Другого універсалу Української Центральної Ради

Громадяни землі Української! Временне правительство, визнаючи за кожним народом право на самовизначення і відносячи встановлення форми його до Учредительного Зібрання, — простягає руку Центральній Раді — і закликає в згоді з ним творити нове життя України на добро всієї революційної Росії.

Генеральний Секретаріат буде представлений на затвердження Временного Правительства. Вважаючи, що утворення крайового органу Временного Правительства в Україні забезпечує наближення управління краєм до потреби місцевої людності, і визнаючи, що доля народів Росії зв'язана із здобутками революції, ми ставимось проти замірів самовільного здійснення автономії до Всеросійського Учредительного Зібрання.

Щодо комплектування військових частин, то Центральна Рада матиме своїх представників при кабінеті Військового Міністра, при Генеральнім штабі і Верховному Головнокомандуючому, які будуть брати участь у комплектуванні окремих частин виключно українцями, наскільки таке комплектування, по визначенню Військового Міністра, буде можливим без порушення боєздатності армії.

Отже, Тимчасовий уряд визнавав Генеральний секретаріат найвищим органом крайового управління в Україні, а Центральна Рада зобов'язувалася самочинно не проголошувати автономію України. Остаточне вирішення питання про українську автономію відкладалося до Всеросійських установчих зборів. Окрім того, Тимчасовий уряд погодився на українізацію військ, але за умов проведення її під контролем російського командування.

Текст Другого універсалу викликав серед членів Центральної Ради суперечки і був прийнятий тільки 2/3 голосів. Драматичним виявилось затвердження цього документа в Петрограді. Четверо міністрів Тимчасового уряду та державний секретар на знак протесту подали у відставку. Українська громадськість зустріла Другий універсал зі здивуванням. Частина населення вважала цей крок української влади відходом від революційних завоювань.

Обидві сторони, підписуючи угоду, пішли на компроміс. Влада в Україні опинилася в руках Центральної Ради, проте за неї довелося сплатити переходом з **опозиції** в союзники до Тимчасового уряду, відмовитися від нарощування революційних методів боротьби за відродження української державності.

Опозиція — протиставлення поглядів чи дій у політиці щодо вирішення певних проблем.

3. Збройний виступ самостійників

Яку мету ставили перед собою самостійники? Чому ЦР рішуче виступила проти них?

Прийняття Другого універсалу продемонструвало українському суспільству, що Центральна Рада не готова до розгортання рішучої боротьби за незалежність України. Саме таких дій вимагали від неї самостійники на чолі з **Миколою Міхновським**, які залишилися незадоволені компромісом Центральної Ради й Тимчасового уряду.

Погляд зблизка

Які факти біографії Миколи Міхновського здаються вам важливими для характеристики його діяльності?

Микола МІХНОВСЬКИЙ (1873–1924) — політичний діяч, основоположник українського націоналізму, адвокат. Народився на Полтавщині в сім'ї священика. Навчався на юридичному факультеті Київського університету. Брав участь у створенні Революційної української партії. Автор брошури «Самостійна Україна». Під час Першої світової війни служив офіцером у Київському військовому суді. Один з розробників програми створення українського війська. У роки визвольних змагань — член УЦР, виступав за проголошення державної самостійності України. Керівник Українського військового клубу імені гетьмана Павла Полуботка.

Один з організаторів 1-го Українського полку імені Богдана Хмельницького. Після поразки Української революції загинув за нез'ясованих обставин.

Самостійники відмовилися визнавати Другий універсал і розпочали підготовку до збройних виступів українських військових частин, розміщених у Києві. Вони мали на меті примусити Центральну Раду проголосити самостійність України. Планувалося, що цей виступ дістане підтримку і в інших регіонах України, де були сильні позиції самостійників (на Чернігівщині, Звенигородщині, а також в Одесі, Житомирі, Умані, Кременчуці). Основною силою повстанців став Український полк імені Павла Полуботка.

За яких обставин готувалася відозва? Із чим звертались полуботківці до людей? У чому відмінність позиції самостійників від позиції УЦР? Як вони планували діяти?

З відозви полуботківців до українського населення

Ми, українці-козаки, не хочемо мати свободи тільки на папері, або півсвободи. По проголошенні I Універсалу (ми II Універсалу не визнаємо) ми приступаємо до заведення порядку на Україні. Задля цього всіх росіян і ренегатів, які гальмують українську роботу, скидаємо з постів силою, не рахуючись з російським урядом. Визнаючи Центральну Раду за свій найвищий уряд, ми поки що виганяємо зрадників з України без її відома. Коли все опануємо силою, тоді підпорядкуємося Центральній Раді. Тоді вона порядкуватиме у Києві і на всій Україні. Тепер же, коли починається повстання, ми виставляємо своїх людей, котрі мусять усім керувати.

Уночі **18 (5) липня 1917 р.** самостійники, не узгоджуючи дій із Центральною Радою, виступили проти Тимчасового уряду. Повстанці захопили в Києві військовий штаб, комендатуру, банк і взяли під охорону об'єкти особливого значення.

Генеральний секретаріат відразу засудив дії заколотників і направив проти них вірні Центральній Раді війська. Це викликало серед повстанців розгубленість, вони почали здавати позиції й залишати Київ. Згодом урядові війська оточили залишки заколотників і після нетривалої бою

поблизу села Грушки під Києвом повстанців роззброїли, а організаторів ув'язнили.

В. Винниченко від імені Центральної Ради відразу доповів прямим проводом Тимчасовому уряду про збройний виступ самостійників.

Про що йдеться в документі? Як поставилася ЦР до збройного виступу самостійників? Чому?

З інформації Центральної Ради Тимчасовому уряду про виступ самостійників

Вночі 5 липня група українських вояків, близько 5000 осіб самовільно назвала себе полком імені гетьмана Полуботка, захопила арсенал, озброїлась та поставила вартових коло державних установ. Генеральний секретаріат вжив рішучих заходів до встановлення порядку. Викликано військо гарнізону; як українці, так і росіяни охороняють місто. Частина повстанців заарештовано.

Придушення виступу полуботківців обмежило розгортання Української революції, оскільки з політичного процесу витіснялися прихильники незалежності України. Розгром самостійників не допоміг Центральній Раді зміцнити партнерські стосунки з Тимчасовим урядом. Невдовзі російський уряд відкинув статут Генерального секретаріату, розроблений Центральною Радою, і замінив його «Тимчасовою інструкцією для Генерального секретаріату Тимчасового уряду на Україні».

Відповідно до інструкції Генеральний секретаріат визнавався місцевим органом винятково Тимчасового уряду й ним затверджувався за подання Центральної Ради. Правочинність Генерального секретаріату поширювалась відтепер тільки на п'ять з дев'яти українських губерній. Поза компетенцією Генерального секретаріату опинилися військові, продовольчі, судові справи, шляхи сполучення, пошта й телеграф. Тимчасовий уряд залишав за собою право звертатися до органів влади в Україні, минаючи Генеральний секретаріат.

Документ викликав в українському суспільстві негативну реакцію. У серпні 1917 р. на адресу Центральної Ради надійшли сотні телеграм з усіх куточків України, у яких засуджувалася політика Тимчасового уряду. Громадськість закликала українських політиків вийти з-під опіки російської влади, скасувати Другий універсал і самочинно затвердити Генеральний секретаріат. Проте більшість членів УЦР не наважилася це зробити. Вони виправдовувалися тим, що український народ начебто виявився на той час не готовим до боротьби проти імперської політики Тимчасового уряду, хоча насправді саме керівникам Центральної Ради забракло духу протистояти російському тиску.

Невдовзі попередні революційні здобутки зійшли нанівець. Послаблення позицій УЦР відбувалося на тлі наростання соціальної напруги. Центральна Рада не вжила заходів щодо впровадження аграрної реформи, хоча українське селянство до останнього сподівалося на неї. Вона не змогла скористатися революційним піднесенням солдатів-українців, які готові були присягнути новій владі. Лідери УЦР з недовірою поставилися до військових, висуваючи тезу, що революційний народ здатний захистити себе сам, а утримання постійної армії ляже тягарем на його плечі. Прорахунки Центральної Ради призвели до того, що вона почала втрачати підтримку українського населення.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Як ставилось українське населення до УЦР навесні 1917 р.?
2. Які основні ідеї відображено у змісті Першого універсалу УЦР?
3. Вставте в текст пропущені слова:

«... проголосував автономію України й закликав її народ до організації нового політичного ладу. Пропонувалося зробити це організовано, через тісні зв'язки кожного села, волості, повітової земської управи з Щодо взаємовідносин з ..., то вони мали будуватись на засадах ...».

Слова: федерація, Росія, Центральна Рада, універсал.

4. З якою метою створювався Генеральний секретаріат і якими були його функції?
5. Яким був зміст Другого універсалу УЦР? Якою була реакція на його прийняття в Україні та Росії?
6. Які події свідчили про піднесення національного руху влітку 1917 р.?
7. Як змінився статус Центральної Ради після прийняття Першого універсалу? Поясніть свою думку.
8. Чому Центральна Рада і представники Тимчасового уряду розпочали переговори з метою досягнення компромісу? Чи мала Центральна Рада можливість не підписувати такий документ? Чому?
9. Яка мета збройного виступу самостійників та чому ЦР придушила повстання полуботківців? Чи можна вважати узгодженими дії лідерів ЦР і російської влади у придушенні повстання полуботківців? Поясніть свою думку.
10. Якби ви були учасником революційних подій, то яку форму державності — автономію чи самостійність — підтримали б? Чому?

УТВОРЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ

1. Прихід більшовиків до влади в Росії та його вплив на Україну

Які чинники вплинули на зміну політичного курсу УЦР восени 1917 р.?

Тимчасом як Центральна Рада намагалася порозумітися з Тимчасовим урядом, на підросійській території утверджувалася Російська соціал-демократична робітничка партія більшовиків (РСДРП(б)). Вона пропагувала створення держави, де влада належатиме робітникам і селянам. Останнім вона обіцяла передати й землю, конфісковану в поміщиків. Більшовики розгорнули свою діяльність і в армії через військові комітети, які вимагали припинення війни. Вони долучалися до створення Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів, що спочатку формувалися як місцеві органи влади. Ради мали сильні позиції в промислових центрах — Одесі, Катеринославі, Харкові, Юзівці, Миколаєві (улітку 1917 р. їхні делегати брали участь у I Всеросійському з'їзді

Рад). Восени 1917 р. більшовики почали комплектувати озброєні робітничі загони — Червоної гвардії, які забезпечували їм силове прикриття.

7 листопада (25 жовтня) 1917 р. в Петрограді більшовики здійснили **державний переворот** й усунули від влади Тимчасовий уряд.

На II Всеросійському з'їзді Рад Росію було проголошено Республікою Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів та затверджено радянський уряд — Раду народних комісарів (РНК). Головою РНК обрали Володимира Леніна, лідера більшовицької партії. На цьому ж з'їзді делегати ухвалили перші закони нової влади: Декрет про мир і Декрет про землю. У Декреті про мир ішлося про вихід Росії з імперіалістичної війни та її готовність підписати справедливий мир. Декрет про землю проголошував право на володіння землею тих, хто її обробляє. Цими декретами більшовики забезпечили собі величезну підтримку в суспільстві.

Інформація про державний переворот швидко досягла України, але радам вдалося встановити свою владу лише в кількох містах Донбасу та Криворіжжя. У Києві, одночасно з державним переворотом у Петрограді, представники різних політичних сил (зокрема й більшовики) створили Крайовий комітет оборони революції, що підпорядковувався Центральній Раді. Він розпочав переговори з командуванням Київського військового округу, яке залишилося вірним Тимчасовому уряду, аби його частини підлягали наказам Комітету. Але командування Київського військового округу відхилило такі вимоги.

Державний переворот — насильницька зміна влади в державі шляхом збройного виступу опозиційних сил.

Чому з'явився цей документ? Чи виправданим, на вашу думку, було його прийняття?

Із заклику Генерального секретаріату УЦР до громадян України у зв'язку з повстанням у Петрограді від 9 листопада (27 жовтня) 1917 р.

У Петрограді зчинилися криваві події, що загрожують погубити здобутки революції. Частина людності Петрограда, за проводом більшовиків, повстала озброєно і хоче накинути свою волю всій Російській республіці. Генеральний Секретаріат України, як вища краєва влада, створена Українською Центральною Радою... закликає людність до спокою. Разом з усіма революційними силами України Генеральний Секретаріат буде рішуче боротися зі спробами підтримувати петроградське повстання.

Натомість більшовики, разом із представниками місцевих рад, створили Військово-революційний комітет (ревком) і стали готуватися до захоплення влади в Києві. За таких умов Крайовий комітет із захисту революції не став брати на себе відповідальність за загострення ситуації в Києві й саморозпустився, а Центральна Рада зайняла вичікувальну позицію.

Керівництво Київського військового округу почало стягувати з фронту свої війська до Києва. Вони заарештували Військово-революційний комітет майже в повному складі, намагаючись придушити підготовку більшовицького повстання. Але такі дії викликали в місті страйки й виступи робітників. За наказом нового більшовицького ревкому на вулицях почали зводити

барикади. Перші збройні сутички більшовицьких червоногвардійських загонів із частинами Київського військового округу сталися 10 листопада (28 жовтня) 1917 р. Бої тривали в місті упродовж трьох днів. Найбільш активно вони розгорталися на Печерську і в районі заводу «Арсенал».

12 листопада (30 жовтня) штаб Київського військового округу, зрозумівши, що повстання перемагає, змушений був піти на переговори. Їх результатом стала угода, за якою більшість військ Київського військового округу виводилася з міста, а штаб залишався в Києві, але повинен був демократизуватися, очолювати його мав призначений УЦР командувач. Більшовицький ревком зобов'язувався не претендувати на владу. Відповідальність за порядок у Києві покладалася на Центральну Раду, яка на той час контролювала ключові пункти міста. Більшовики погодилися визнати УЦР крайовою владою в Україні й ухвалили таке рішення на засіданні Ради робітничих і солдатських депутатів Києва.

2. Третій універсал УЦР

Якими були причини прийняття Третього універсалу? Чи відповідав його зміст потребам українського народу? Чому?

Утвердження влади Центральної Ради пов'язувалося з подальшим відродження української держави. Саме таких дій очікувало від УЦР українське населення. Зокрема, делегати Третього всеукраїнського військового з'їзду, що відбувався 2–11 листопада (20–29 жовтня) 1917 р. в Києві, вимагали «негайного проголошення України республікою». Окремі з них у своїх виступах навіть погрожували Центральній Раді розправою в разі зволікання з вирішенням цього питання.

Громадськість підштовхувала УЦР до активного державотворення. 7 (20) листопада Центральна Рада прийняла **Третій універсал**, у якому проголошувалось утворення **Української Народної Республіки (УНР)**.

Якими були основні положення універсалу? Чим відрізняється його зміст від Першого й Другого універсалів?

Із Третього універсалу Української Центральної Ради (20 (7) листопада 1917 р.)

Віднині Україна стає Українською Народною Республікою. Не відділяючись від Російської Республіки й зберігаючи єдність її, ми твердо станемо на нашій землі, щоб Російська Республіка стала федерацією рівних вільних народів.

До Установчих Зборів України влада належить Українській Центральній Раді. Однині на території Української Народної Республіки існує право власності на землі поміщицькі та інших нетрудових хазяйств, на удільні, кабінетні та церковні землі — скасовується. Землі ті є власність усього трудового народу й мають перейти до нього без викупу. На території Народної Республіки України встановлюється по всіх підприємствах вісім годин праці. В Українській Народній Республіці має бути забезпечено свободи, здобуті всеросійською революцією: свободу слова, друку, віри, зібрань, союзів, страйків, недоторканності особи і мешкання, право уживання місцевих мов у зносинах з установами.

Яким чином відбувалось оприлюднення універсалів УЦР? Чому саме таким шляхом? Що можна сказати про реакцію присутніх на площі?

• Проголошення Третього універсалу на Софійській площі в Києві.
У центрі — Симон Петлюра, Михайло Грушевський, Володимир Винниченко (1917 р.)

Універсал запроваджував демократичні свободи та декларував програму соціально-економічних і політичних реформ. Важливе місце відводилося правам національних меншин. УЦР оголосила себе прихильником швидшого завершення світової війни, підписання ворожими сторонами мирного договору без анексій і контрибуцій. Універсал окреслив державні кордони УНР, визначив її територію, до складу якої мали увійти: Київщина, Поділля, Волинь, Чернігівщина, Полтавщина, Харківщина, Херсонщина, Катеринославщина та частина Таврії. У документі сформульовано принципи українсько-російських зв'язків на засадах федерації.

В універсалі висвітлено настрої більшості українського населення на той час, що було важливим для суспільства й означало новий етап державного будівництва на засадах демократизму. Водночас універсал продемонстрував, що лідери УЦР перебували під впливом ідеології українських соціалістичних партій і не були готові до проголошення самостійності України.

3. Внутрішня й зовнішня політика УНР

Які були здобутки й прорахунки у внутрішній і зовнішній політиці УНР?

Політика УНР розроблялася з урахуванням національно-демократичного характеру Української революції. Свідченням тому є закони й постанови, ухвалені УЦР після прийняття Третього універсалу, що визначали внутрішню політику республіки. Зокрема, 24 (11) листопада було ухвалено закон про вибори до українських Установчих зборів, які мали відбутися на основі рівного, загального, безпосереднього, таємного голосування. Результати виборів до Всеукраїнських установчих зборів, проведені в листопаді 1917 р., показали, що українські національні партії одержали 77 % голосів. Водночас УЦР шукала компромісу з Радами робітничих і солдатських депутатів, які діяли в Україні. І хоча вони визнавали Центральну Раду крайовою владою, проте конкурували з нею. Прагнучи надати законності цьому процесу, планувалося скликати Всеукраїнський з'їзд Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів, аби обрати на ньому «справжню владу Рад».

Проголошення УНР зміцнило статус Центральної Ради та Генерального секретаріату. Вони стали повноправними органами влади в Україні й дістали можливість діяти самостійно, без узгодження з російською владою. УЦР відмовилась визнати Раду народних комісарів у Росії, а Генеральний секретаріат утвердився в статусі українського уряду.

Важливим для внутрішньої політики УНР стало створення власних збройних сил на постійній основі з кадрових військовиків. У листопаді з фронту до Києва прибули українізовані війська, які підтримували Центральну Раду. Окрім того, формувалися й нові українські частини. Однією з них був Галицько-Буковинський курінь Січових стрільців, створений з полонених українців австрійської армії.

За яких умов було створено курінь січовиків? Чому УЦР переглянула своє ставлення до військових формувань? З якою метою створювався курінь?

Сучасний історик Б. Андрусишин про створення Галицько-Буковинського куріня Січових стрільців

З падінням самодержавства у військовополонених з'явилася надія на створення галицької військової частини, яка б виступила за визволення українських земель. Спочатку ця ідея не цікавила керівників УЦР. Адже добре відоме ставлення багатьох її лідерів до військових формувань, які вони планували згодом розпустити, а замість армії запровадити міліцію. Лише після зустрічі Є. Коновальця з В. Винниченком справа почала рухатися. 12 листопада 1917 р. відбулося віче галичан і буковинців, які опинилися в Києві, на якому Є. Коновалець закликав до створення західноукраїнських військових частин для боротьби проти Австрії і возз'єднання західноукраїнських земель в єдину соборну державу. Учасники віча підтримали заклик. Так заснувалися Січові стрільці у Києві. Першим бойовим завданням, яке січовики успішно виконали у грудні 1917 р., було «вирушити на Бахмач і роззброїти збільшовизовані московські ватаги». У січні 1918 р. курінь нараховував 500 стрільців, а в березні він розгорнувся в полк із чисельністю 3 тис. вояків, на чолі з полковником Є. Коновальцем.

Формування Січових стрільців діяли упродовж усієї доби визвольних змагань. Вони відмовилися навіть повертатися на Східну Галичину, коли там розгорнулася боротьба за відродження української державності, оскільки поставили загальноукраїнські інтереси вище регіональних. Гаслом січовиків, на той час, стали слова: «Дорога до Львова лежить через Київ».

Водночас зі здобутками у внутрішній політиці УНР були і прорахунки. Оголосивши програму перебудови суспільства, уряд республіки не виявив послідовності в її реалізації. Всупереч положенням Третього універсалу, Центральна Рада почала відмовлятися від негайного вирішення аграрного питання, оголосивши, що «...земельний лад на Україні мають підтвердити й остаточно встановити українські Установчі збори». Така позиція УЦР призвела до посилення соціальної напруги.

Сумнівним був і політичний проект УЦР щодо утворення «федеративної демократичної республіки на місці колишньої імперії». Більшовики, підпорядкувавши Ради робітничих, солдатських і селянських депутатів,

здійснили державний переворот у Росії, і, вважаючи себе правонаступниками Тимчасового уряду, намагались поширити їхню систему влади в Україні. Як наслідок під більшовицьким контролем опинилося чимало Рад у промислових центрах України й окремих військових частин. Центральній Раді довелося розганяти збільшовизовані ради, а військові частини — роззброювати, використовуючи армію, що давало підстави звинувачувати УЦР у відході від демократизму.

Складною виявилася ситуація для УНР і в галузі зовнішньої політики, насамперед у відносинах із Росією. Незважаючи на запевнення Центральної Ради про федеративну єдність із радянською Росією, відносини між ними дедалі більше загострювалися. Основою суперечностей було те, що в Україні розгорталася національно-демократична революція, а в Росії більшовики нав'язували соціалістичну революцію. Вони намагались поширити своє бачення революції й на українські землі. В окремих регіонах України прагнення населення швидко розв'язати соціально-економічні проблеми поєднувало його з більшовиками. Така ситуація склалася на Донбасі, що змусило УЦР заявити про готовність віддати цю територію під владу крайового уряду Дону. Керівництво УЦР уклало таємну угоду з донським отаманом О. Каледіним щодо «проходження через українську територію на Дон козаків і заборону пропуску на Дон більшовиків».

Спроби більшовиків установити в Україні свою владу підштовхнули УЦР звернутися до крайових урядів Кубані, Дону, Криму, Молдавії та Сибіру з пропозицією створити федерацію народів Росії. УЦР планувала в такий спосіб перетворити Росію на федеративну державу й забезпечити українські землі та інші території від більшовицької агресії.

УНР прагнула активізувати міжнародну діяльність і домагалася свого визнання. У грудні 1917 р. голова Генерального секретаріату В. Винниченко прийняв посла Франції Ж. Табуї, який прибув до України з офіційним візитом для налагодження дипломатичних стосунків. Аналогічні кроки зробила Велика Британія.

Якими мотивами керувалася Англія, визнаючи УНР?

З документа про призначення Піктона Баге представником Великої Британії в Україні

Маю честь повідомити Вам, що уряд Великобританської Величності призначив мене... представником Великої Британії на Україні. Мій Уряд доручив мені запевнити Вас у його добрих намірах. Він підтримуватиме Український Уряд у завданнях, які він розпочав щодо створення доброго управління, підтримання порядку й поборювання Центральних Держав, ворогів демократії й людськості.

У грудні 1917 р. до Києва прибули військові представники Антанти, яким було влаштовано урочисту зустріч. Але представників Антанти здебільшого цікавило, чи буде УЦР тримати своїми військами (а це майже 400 тис. вояків) фронт проти австро-угорських і німецьких дивізій. Реальної підтримки від держав Антанти УНР не здобула.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Як поставилась УЦР до державного перевороту в Петрограді?
2. Які політичні сили боролися за владу в Україні восени 1917 р.?
3. За яких обставин УЦР зосередила владу у своїх руках?
4. Хто надавав підтримку більшовикам у боротьбі за владу в Україні?
5. Спираючись на карту № 2, покажіть кордони УНР. Поясніть, з якими подіями були пов'язані зміни територіальних меж України восени 1917 р.
6. Чому був прийнятий Третій універсал?
7. Які положення Третього універсалу стали найважливішими для українського населення?
8. Назвіть основні напрями внутрішньої та зовнішньої політики УНР восени 1917 р.
9. Поясніть, що було основою розходження в політиці УНР з радянською Росією.
10. За висловом Володимира Винниченка, Третій універсал «випхнула робітничо-селянська революція в Росії, а не внутрішні чинники». Чи згодні ви з його тезою? Поясніть свою думку.
11. Проаналізуйте текст Третього універсалу і складіть таблицю: які питання і яким чином передбачалось вирішувати. Чи погоджуєтесь ви з висновком авторів щодо змісту Третього універсалу: «...він продемонстрував, що лідери Центральної Ради залишались під впливом стереотипів імперського російського центру і на той час виявились неготовими до проголошення самостійності України»? Поясніть свою думку.
12. Визначте здобутки УЦР в українському державотворчому процесі.
13. Роздивіться листівку-плакат, видану наприкінці 1917 р. Якій події в історії Української Народної Республіки її присвячено? Аргументуйте своє судження. Що, на вашу думку, хотів «сказати» цим плакатом автор?

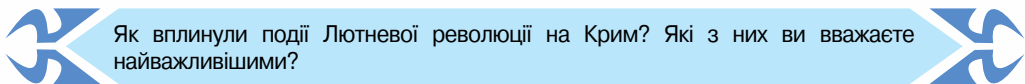

Богущ Шинніх. «Згинуть наші воріженьки, як роса на сонці, запануємі ми, браття, у своїй сторонці!...»

КРИМ У 1917 – НА ПОЧАТКУ 1918 р.

1. Боротьба за владу в Криму після падіння самодержавства

Як вплинули події Лютневої революції на Крим? Які з них ви вважаєте найважливішими?

Найвпливовішою силою в національному русі Криму були кримські татари, які становили чверть населення півострова. Одним з перших його осередків вважається гурток «Ватан» («Батьківщина»), що діяв у Криму ще з 1909 р. Згодом у Стамбулі стали функціонувати створені кримськими татарами «Крим Талебе Джеміет» («Товариство кримськотатарської студентської молоді») та «Джеміет Хайріє» («Благодійне товариство»). Лідерами руху були **Челебіджан Челебієв** і **Джафер Сейдамет**. Ці та інші громадські організації виступали переважно під національними лозунгами.

Падіння самодержавства активізувало суспільно-політичне життя на півострові. Навесні 1917 р. в Сімферополі був скликаний Всекримський мусульманський з'їзд, що обрав Мусульманський виконавчий комітет під керівництвом Н. Челебіджихана. Цей комітет спочатку не мав намірів позиціонуватися владним органом, а проголосив «неухильне прагнення до організації демократичних кримськотатарських мас, прагнення до впровадження серед них свідомого і відданого ставлення до ідей загально-російської та, зокрема, кримськотатарської революції».

Проте протягом місяця, визнаний Тимчасовим урядом як орган національно-культурної автономії кримських татар, Мусульманський виконавчий комітет перебрав на себе всі кримськотатарські справи — політичну діяльність, культуру, релігійні справи, економіку, податки. В усіх повітових містах організовувалися підпорядковані йому місцеві мусульманські комітети, а в селах — уповноважені і сільські комітети. Фактично впродовж кількох місяців було вибудовано вертикаль влади.

У липні 1917 р. створилася перша **кримськотатарська політична партія «Milliy Firqa» (Національна партія)**, у якій незабаром оформилися дві течії: прихильники автономії Криму та прибічники незалежної кримськотатарської держави. Програма партії передбачала скликання парламенту та проголошення в Криму народної республіки. Улітку 1917 р. партія почала формувати татарські національні військові ескадрони.

У тому ж місяці з Криму до Києва була надіслана делегація мусульман, яка мала врегулювати відносини із Центральною Радою.

Як пояснює автор причини встановлення стосунків між кримськотатарським національним рухом і УЦР?

Зі спогадів лідера кримськотатарського національного руху Джафера Сейдамета

Ми відстежували структуризацію національного руху України, заснування Центральної Ради, дії українців з реалізації територіальної автономії, створення національного уряду. Анархія, що підступала звідусіль, наочно доводила безпідставність

наших намірів зберегти свою країну на договірній основі з росіянами, російськими органами влади, — це поставило нас перед необхідністю ретельного вивчення національного руху українців.

Однак після кількох зустрічей у Києві з представниками УЦР прийти до повного порозуміння не вдалося.

У березні 1917 р. в Криму виникли Ради робітничих і селянських депутатів. Вони діяли в Севастополі, Сімферополі, Керчі та інших містах. У сільських місцевостях виникали Ради селянських депутатів — волосні та повітові. Об'єднання Рад робітничих і солдатських депутатів з Радами селянських депутатів у різних містах Криму проходило з кінця літа до осені 1917 р. Керівництво в радах, як правило, належало меншовикам та есерам. Оформлення власне більшовицьких організацій на півострові відбулося пізно, а їх вплив у Криму на початку осені 1917 р. був мізерним. Але згодом більшовицькі осередки поповнили відряджені з Росії партійці, які, керуючись вказівками з Петрограда, прагнули підпорядкувати громадське та політичне життя Криму.

Неабиякою силою в Криму були моряки Чорноморського флоту. Тому за вплив на них змагались різні політичні сили. З початку березня 1917 р. в Севастополі почала діяти Українська громада, котра, за підтримки УЦР, проводила просвітницьку роботу серед моряків-українців. З кінця березня розпочала діяльність Чорноморська громада, більшість членів якої становили українські есери. Було обрано Раду Української Чорноморської громади.

Великих зусиль для впливу на моряків Чорноморського флоту докладали більшовики. Для виконання цього завдання до Севастополя прибували нові й нові групи більшовиків з Петрограда та моряків Балтійського флоту. У серпні в Севастополі був створений Центральний комітет Чорноморського флоту, значну кількість у якому становили більшовики. На кінець року майже весь Чорноморський флот перебував під керівництвом більшовицької партії.

Які питання у вас виникають у процесі аналізу фотографії? Які висновки можна зробити на її основі?

Мітинг на площі Нахімова в Севастополі (жовтень 1917 р.)

Відомо, що Тимчасовий уряд, російські політичні партії відкрито протидіяли намірам Центральної Ради перетворити Росію на федерацію рівноправних народів. Зіткнувшись із їхнім жорстким опором, лідери Центральної Ради провели роботу з організації та проведення з'їзду поневолених народів Росії, які мали гуртуватися на федеративних засадах. Лідери національних рухів, зокрема й Мусульманський виконавчий комітет, отримали запрошення на з'їзд поневолених народів у Києві. Після дебатів з'їзд ухвалив резолюцію про перетворення Росії на федеративну державу. Низка важливих питань обговорювалася в кулуарах — зокрема, і про статус Криму.

У жовтні 1917 р. Мусульманським виконавчим комітетом було ініційовано Всекримський мусульманський з'їзд.

З виступу Номана Челебіджихана на II Всекримському мусульманському з'їзді 14–15 (1–2) жовтня 1917 р.

Перед нами постає питання про кордони. Ми запитали у [Центральної] Ради: «Чи входить Кримський півострів у межі вашої територіальної автономії» (...) Після обговорення на з'їзді народів, між іншим, було ухвалено резолюцію про те, що Крим належить кримцям. На це я дивлюся як на наш тактичний успіх, з чим вони нас і привітали, заявивши: «Можете управляти Кримом так, як вам заманеться».

З'їзд висловився за перетворення Росії на федерацію республік, автономію Криму, обрання кримськотатарського парламенту — Курултаю.

Підтвердження позиції УЦР щодо національної автономії кримських татар знайшло відбиток і в Третньому універсалі. У документі фіксувалися території, що входили до УНР на підставі того, що серед місцевого населення мала бути більшість українців. На той час на півострові українців мешкало лише 11,8 % від загальної кількості населення. Тож Крим не проголошувався територією УНР. Ужите в Третньому універсалі словосполучення «Таврія (без Криму)» набуло державної ваги.

2. Створення Курултаю та формування нової влади в Криму

За яких обставин і з якою метою створювався Курултай?

Звістка про державний переворот у Петрограді була сприйнята на півострові неоднозначно. Ради в Сімферополі, Керчі, Феодосії та Євпаторії прийняли постанову, де сповістили про невизнання влади більшовицького уряду в Росії. Лише в Севастополі під тиском більшовиків підтримали державний переворот.

Сили, які підтримували Тимчасовий уряд, ініціювали створення Ради народних представників (РНП). До її складу входили представники органів земського й міського самоврядувань, рад, профспілок, національних організацій, серед останніх були й кримськотатарські.

Кримськотатарський рух, очолюваний Національною партією, не визнав державного перевороту.

Про що свідчать наведені документи? Що пропонували лідери національного руху за «надзвичайних обставин» у Криму?

Зі статті А. Айвазова — лідера Національної партії в газеті «Міллет» про становище в Росії після більшовицького перевороту

Наразі держави немає, законів немає, порядку немає... порушені мир та спокій. Кожен поводить як може... Ми не допустимо, щоб в Криму з'явилися більшовицькі та анархічні загони, як у Росії.

З газети «Голос татар» від 11 листопада 1917 р.

Кримсько-Мусульманський Виконавчий Комітет, як виразник волі кримських татар, не бажає допустити в Криму гегемонії будь-якої народності над іншою. Він не припускає думки про утвердження влади будь-якої держави над Кримом і вважає, що надзвичайні обставини наказують народам Криму взяти на себе турботу про устрій свого Краю. Тож потрібно з'єднатися для загальної праці заради інтересів всіх народів, що населяють Крим.

Міллі Фірка висунула на порядок денний гасло: «Крим — для кримців». Вона закликала створити на півострові власну, незалежну від будь-якого уряду республіку.

9 грудня (26 листопада) 1917 р. в Бахчисараї в Ханському палаці розпочали свою роботу Установчі збори кримськотатарського народу — Курултай. У засіданні взяли участь понад 70 депутатів (серед яких чотири жінки). Вони були обрані голосами більш як 70 % татарського населення Криму. Центральна Рада привітала утворення Курултаю телеграмою.

Які верстви татарського населення були представлені на Курултайі? Про що, на вашу думку, свідчив сам факт його скликання?

Уже на першому засіданні делегати Курултаю визначили два напрями формування державної влади в Криму. Більшість депутатів (очолювана Д. Сейдаметом) запропонувала укласти угоду з Радою народних представників.

Чому депутат Курултаю радить не дробити політичні сили краю? Проти кого вони мають об'єднатися?

З виступу депутата Д. Сейдамета на першому засіданні Курултаю

Татарський національний парламент не має права на вищу владу, на гегемонію в краї. У нас є крайова влада — Рада народних представників. Хто заважає нам працювати разом з ними? В цю грізну хвилину нам треба думати не про захоплення влади, а про те, щоб загасити пожежу, котра розгорається в краї.

Депутатська меншість (очолювана Ч. Челебієвим) вважала доцільним залучити до створення органів влади три політичні сили: Раду народних представників, Курултай та більшовиків. Щодо останніх, то прибічники такої пропозиції, хоча й не поділяли більшовицьких поглядів, але вважали цю політичну силу впливовою і прагнули в такий спосіб уникнути можливого конфлікту

з нею. Зрештою депутати обрали комісію та доручили їй з'ясувати ставлення Ради народних представників і більшовиків до спільної роботи з Курултаєм у формуванні нової влади у Криму. Комісія передала ці пропозиції в письмовій формі керівництву більшовицької партії та Ради народних представників.

Невдовзі більшовики погодились на співпрацю, але на певних умовах.

На яких умовах більшовики погоджувалися співпрацювати з Курултаєм? Якими були перспективи такої співпраці?

З відповіді кримських більшовиків Курултаю щодо спільної діяльності у формуванні органів влади

До скликання губернського з'їзду рад... партія більшовиків виявляє згоду на організацію вищої влади на півострові на началах, котрі запропонував татарський парламент, за умови прийняття останнім положення про визнання Раднаркому законним урядом Криму та негайного включення татар до безкомпромісної боротьби з усією контрреволюцією на півострові.

Рада народних представників відповіла на запит Курултаю відмовою створювати коаліцію з більшовиками. Враховуючи отримані відповіді від Ради народних представників і більшовиків щодо співпраці у створенні нових органів влади, депутати Курултаю вирішили формувати уряд Криму «за угодою між татарським парламентом та Радою народних представників, без більшовиків».

3. Проголошення Кримської Народної Республіки

За яких обставин було проголошено Кримську Народну Республіку? Чому її існування виявилось таким коротким?

13 грудня 1917 р. на засіданні Курултаю було проголошено **Кримську Народну Республіку**. Наступного дня депутати затвердили символіку новоствореної республіки: прапор блакитного кольору, гімн і герб у вигляді золотої тамги кримських ханів. Було ухвалено «Кримськотатарські основні закони», що набули статусу Конституції багатонаціонального Криму. У Конституції проголошувалася рівність усіх громадян незалежно від національності, віри та статі. Документ передбачав реалізацію кримськотатарським народом права кожного народу на національне самовизначення й самоврядування шляхом створення парламенту. Його планувалося обрати на Кримських Установчих зборах (до того функцію парламенту мав виконувати Курултай).

Чи можна вважати, що за Конституцією Курултай розширив свої повноваження за межі інтересів кримськотатарського народу? Чому?

З Конституції Кримської республіки («Кримськотатарські основні закони»)

Курултай, визнаючи структури правління кожного краю, підтриманий абсолютною більшістю голосів мешканців, які його населяють, вважає, що форма правління в Криму може бути визначена Кримськими Установчими зборами.

Курултай не нав'язував своєї влади всьому населенню Криму. Фактично, представникам усіх народів, які населяли півострів, пропонувалося самим визначитися з формуванням правління на Кримських Установчих зборах, які планувалося скликати.

Невдовзі за ініціативи Курултаю було сформовано уряд Кримської Народної Республіки — Директорію на чолі з Ч. Челебієвим. До складу Директорії увійшли п'ять директорів, котрі мали відповідати за окремі напрями державної політики (фінанси, оборону, освіту та ін.). Усі вони були активістами партії Міллі Фірка. Директорія одразу була визнана Українською Центральною Радою.

Що вважає історик важливим для складу Курултаю? Чи погоджуєтесь ви з нею?

Номан Челебіджихан
(праворуч)
і Джафер Сейдамет
(1917 р.)

Сучасний історик Гульнара Бекірова про лідерів Курултаю

Перший Курултай поставив очільниками кримськотатарського народу молодих інтелектуалів. Керівником мусульманського виконавчого комітету та муфтієм обрали Номана Челебіджихана, якому тоді було всього 32 роки. Його найближчий соратник Джафер Сейдамет був ще молодший — 28 років; він навчався в Сорбонні. Серед лідерів народу, звичайно ж, були й люди поважного віку. Таким чином Курултай поєднав енергію молодості з життєвим досвідом старших представників. Цей орган можна назвати європейським, оскільки після його створення розпочали випуск газети й реформу земельних відносин, тобто прогресивні кроки.

Директорія та Рада народних представників уклали угоду, згідно з якою створювався Кримський штаб, що мав опікуватися військовими справами півострова. Штаб очолили Д. Сейдамет (від Директорії) і полковник А. Макухін (Рада народних представників). Кримському штабу були підпорядковані війська колишньої царської армії, які розміщувалися в багатьох містах півострова. Невдовзі після створення Кримського штабу до його керівництва звернулися представники екіпажу лінійного корабля «Воля» із заявою, що «команда переходить у повне його розпорядження». Повноваження Кримського штабу над збройними силами півострова визнала й Українська Центральна Рада.

Більшовицька влада в Росії негативно поставилась до проголошення Кримської Народної Республіки. Згодом, за наказом РНК, більшовики захопили Севастополь. Було створено військово-революційний комітет, який очолив

наступ більшовицьких загонів на інші міста Криму. Для оборони півострова від більшовиків Рада народних представників створила в Сімферополі об'єднаний Кримський штаб. У його розпорядженні були кримськотатарські полки, а також українські та російські загони загальною кількістю близько тисячі осіб. Упродовж січня вони билися проти загонів більшовиків та анархістів, які були краще озброєними й набагато переважали їх чисельно. Н. Челебіджихан, який намагався домовитися з більшовиками про припинення бойових дій, під час перемовин у Сімферополі був заарештований і розстріляний.

Наприкінці січня 1918 р. більшовики захопили весь Крим, оголосили про розпуск Курултаю й Ради народних представників та влаштували на півострові масовий терор, який супроводжувався погромами кримськотатарських селищ. За грудень 1917 – січень 1918 р. у Криму загинуло не менше тисячі осіб. Було заарештовано й розстріляно без суду муфтія Ч. Челебієва. Інший лідер кримських татар Д. Сейдамет устиг виїхати через Україну та Кавказ до Османської імперії. Значна кількість вояків Кримської Народної Республіки пішла в гори.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Які політичні сили боролися за владу в Криму в 1917 р.?
 2. Яку роль відігравав кримськотатарський рух у політичному житті півострова? Чому?
 3. Коли й за яких обставин було створено Курултай?
 4. На які політичні сили спирався Курултай? Чому?
 5. Спираючись на карту № 2 (див. Альбом карт), покажіть території Криму, де кримськотатарський рух дістав підтримку місцевого населення в 1917 р.
6. Як склалися стосунки УЦР і кримськотатарського руху?
 7. Якою була політика Курултаю в стосунках з Радою народних представників і більшовиками? Підтвердьте свою думку фактами.
 8. Що спільного було в політиці Кримської Народної Республіки й Української Народної Республіки?
 9. Чи можна вважати створення Кримської Народної Республіки досягненням у розвитку державотворчого процесу в Криму? Чому?
 10. Чому більшовики Росії негативно поставились до проголошення Кримської Народної Республіки?
 11. Знайдіть в Інтернеті і подивіться ролик «100 років: Курултай кримськотатарського народу». Чи змінила подана інформація ваше розуміння сучасної ситуації з Кримом, а також ролі кримськотатарського народу в сучасній історії нашої держави? Напишіть історичне есе: «Яке місце посідає Курултай в історії кримсько-татарського народу?».

КУРУЛТАЙ
КРИМСЬКОТАТАРСЬКОГО НАРОДУ
100 РОКІВ

БОРОТЬБА РАДЯНСЬКОЇ РОСІЇ ПРОТИ УНР

1. Початок агресії радянської Росії проти УНР

Яку мету мав радянський уряд, звертаючись із Маніфестом? Чому УЦР сприйняла Маніфест як втручання у внутрішні справи України? Які підсумки Всеукраїнського з'їзду Рад?

Відносини між УНР і радянською Росією дедалі більше загострювалися через обрання різних курсів розбудови власної державності. Основою розходження стало те, що в Україні розгорталася національно-демократична революція, а в Росії більшовики проголосили соціалістичну революцію, в руслі якої змінювали життя суспільства. Більшовицький уряд Росії прагнув поширити свою модель влади й на українські землі. Спочатку більшовики розгорнули підготовку повстання в Києві. Проте, дізнавшись про такі плани, УЦР наказала своїм військам оточити казарми збільшовизованих частин, роззброїти їх і відправити під вартою в ешелонах до Росії.

Наростання самостійницьких настроїв в українському суспільстві та відсіч Центральною Радою спроби більшовиків установити свою владу в Україні викликали незадоволення з боку Ради Народних Комісарів (РНК) — ново-го більшовицького уряду Росії. **17 (4) грудня 1917 р.** РНК надіслав до Києва «Маніфест до українського народу з ультимативними вимогами до Української Ради».

Відповідно до цього документа РНК, з одного боку, визнавав УНР і право «*національної незалежності українського народу*», а з іншого — відмовлявся сприймати «*Раду як повноважного представника трудящих і експлуатованих мас Української республіки*».

Ультиматум — вимога, невиконання якої загрожує розривом відносин або й застосуванням сили.

У «Маніфесті» були сформульовані вимоги більшовицької влади до Центральної Ради:

- не пропускати через територію України антибільшовицькі війська до Росії;
- припинити роззброєння червоногвардійських загонів в Україні та повернути їм зброю;
- відмовитися від спроб перетворити Південно-Західний фронт на Український з підпорядкуванням його Центральній Раді;
- пропускати більшовицькі війська через територію України на Південний фронт.

У разі неприйняття цих умов Раднарком погрожував УНР війною. Генеральний секретаріат від імені УЦР дав відповідь на ультиматум РНК.

Яка головна ідея відповіді Генерального секретаріату на ультиматум? Чим він пояснював таку відповідь?

З відповіді Генерального секретаріату УНР на ультиматум Раднаркому від 18 (5) грудня 1917 р.

Генеральний Секретаріат у заяві Народних Комісарів про те, що вони визнають Українську Республіку, вбачає або нещирість або ж суперечність самим собі. Неможливо одночасно визнавати право на самовизначення аж до відокремлення і в той самий час робити грубий замах на це право. Генеральний Секретаріат рішуче одкидає всякі намагання народних комісарів втручатися в справу упорядкування державного й політичного життя в Українській Республіці. Претензії комісарів на керування українською демократією невинуватені, бо форми правління, які накладають Україні, дали на їх території негативні наслідки. У Великоросії господарча розруха та нищення свобод, що відвоювала у царизму революція. Генеральний секретаріат не визнає потрібним повторювати це в Україні.

Раднарком у відповідь на це ухвалив «вважати Раду в стані війни з нами». Базою для наступу проти «білокозаків» і «петлюрівців» обрано Харків. 19 (6) грудня сюди прибув перший московський загін. Однак на війну в повному розумінні слова (фронти, регулярні військові частини, бойові операції, професійне командування, новітнє озброєння, налагоджене постачання військ) сил у російського уряду бракувало. Тому була обрана тактика внутрішніх повстань і захоплення більшовиками влади на місцях. 22 (9) грудня до Харкова прибули й інші більшовицькі загони на чолі з В. Антоновим-Овсієнком, призначеним командувачем російських військ для боротьби з УЦР. За кілька днів вони встановили контроль за містом і розпочали підготовку для подальшої збройної боротьби проти УЦР.

Як пояснює В. Антонов-Овсієнко причини загострення відносин радянської Росії з Україною? Якою була тактика більшовиків на початку воєнних дій? Чи була вона вдалою, чому?

Володимир Антонов-Овсієнко про початок війни з Україною

Надійшла шифрована телеграма до мене від Леніна з наказом пригладати своє українське прізвище та походження і приїхати для командування всіма військами... Справа якнайшвидшого підпорядкування України советському урядові була важливим питанням для існування Російської Республіки. Голодна північ повинна була отримати допомогу з урожайного півдня. Треба було кінчати з дипломатією.

Історик Дмитро Дорошенко про тактику більшовиків

Большевики вибрали таку тактику: формально не оповіщаючи війни, вони давали накази різним військовим частинам на Україні, які схилилися до більшовизму, щоб вони самі захоплювали українські міста і проголошували владу Совітів. Їм мали помагати большевицькі боеві дружини з місцевих елементів. Тоді виглядало так, що Совет Народних Комісарів ніби й не веде війни проти України, але самі робітники, солдати і селяни скидають ненависну їм владу буржуазної Ц. Ради і настановлюють совіти солдатських, робітничих і селянських депутатів.

Загострення політичного становища в Україні підсилювалось підготовкою до проведення Всеукраїнського з'їзду робітничих, солдатських і селянських депутатів. Більшовики планували на цьому з'їзді висловити УЦР недовіру й обрати її новий склад з делегатів робітничих і солдатських рад, на які вони мали вплив. Натомість лідери Центральної Ради, знаючи плани більшовиків, доклали зусиль, аби зібрати на з'їзді якомога більше делегатів від селянських спілок та українізованих військових частин, що підтримували УЦР. Таких делегатів прибуло на з'їзд понад 2 тис. осіб проти 150 більшовицьких.

Всеукраїнський з'їзд робітничих, солдатських і селянських депутатів відбувся в Києві **17–19 (4–6) грудня 1917 р.** Організатором його роботи виступало керівництво Центральної Ради, яке піддало критиці політику російського радянського уряду. Більшість делегатів висловлювалася на підтримку Центральної Ради та її політики, спрямованої на досягнення незалежності України. Водночас з'їзд ухвалив резолюцію, що засуджувала політику Раднаркому.

Зваживши на такі обставини, більшовицькі делегати покинули Київ і перебралися до Харкова. Там вони приєдналися до роботи III з'їзду робітничих та солдатських депутатів Донецько-Криворізького басейну й запропонували змінити його статус на **I Всеукраїнський з'їзд Рад**. Робота з'їзду в Харкові відбувалася **24–25 (11–12) грудня 1917 р.** за більшовицьким сценарієм.

Які перспективи визначив Харківський з'їзд Рад для України? Чи сприяли його рішення послабленню напруги в українському суспільстві? Чому?

З резолюції I Всеукраїнського з'їзду Рад у Харкові

Влада на території Української Республіки віднині належить Радам робітничих, солдатських і селянських депутатів. З'їзд, визначаючи Українську Республіку, як федеративну частину Російської республіки, проголошує рішучу боротьбу проти політики Центральної Ради. Україна проголошується республікою Рад... і на її території поширюються всі декрети та розпорядження Російської республіки.

Делегати обрали Центральний Виконавчий комітет Рад України, який, своєю чергою, створив **Народний секретаріат** — більшовицький уряд УНР, що став альтернативним Генеральному секретаріатові.

I Всеукраїнський з'їзд Рад розмежував політичні сили й дав російському більшовицькому уряду можливість представляти події в Україні як «внутрішній конфлікт між революційними радами робітничих і солдатських депутатів і буржуазною Центральною Радою». Новоствореному радянському урядові України відводилася роль прикриття інтервенції Росії. У Харкові більшовики іздили на автомобілях із плакатами: «Смерть українцям».

2. Перша війна радянської Росії проти УНР

Які були причини війни радянської Росії проти УНР? Чому більшовикам вдавалося швидко просуватися територією України?

Наприкінці грудня 1917 р. радянський уряд України оголосив війну УНР і звернувся по допомогу до більшовицької російської влади. З Росії до України прибуло понад 20 тис. матросів, солдатів і червоногвардійців.

7 січня 1918 р. (25 грудня 1917 р.) В. Антонов-Овсієнко віддав наказ про загальний наступ проти УНР. Невдовзі більшовики захопили Катеринослав. У місті заздалегідь готувалося повстання робітників, на допомогу яким підійшли російські війська. За таким планом більшовики діяли не один раз.

У січні більшовицькі війська з Харкова та Лозової розгорнули наступ у напрямку Полтава — Київ. Разом з ними діяли й інші більшовицькі формування, що йшли на Київ з півночі, від кордонів Білорусі та Росії. Командувачем угруповання В. Антонов-Овсієнко призначив колишнього підполковника царської армії Михайла Муравйова. Окрім російських військ, у поході на Київ брали участь і збільшовизовані українські військові частини під керівництвом Юрія Коцюбинського.

Збройні формування Центральної Ради не поступалися більшовицьким за кількістю, але вони були розпорошені по всій Україні. Підрозділи російських військ, навпаки, зосередилися на головних стратегічних напрямках, основним серед яких був київський. У січні вони захопили Полтаву, Ромодан, Лубни, Лохвицю, Гребінку й наблизилися до Києва.

Як діяли російські війська на території України? Що забезпечило їм перемогу?

Зі спогадів більшовика Г. Лапчинського

В армії, що була під командою Муравйова, мало... було свідомого елемента щодо будівництва української советської держави та центральної української советської влади. Значну частину складали в ній північні московські відділи або донецькі робітничі частини, а також частини Червоного козацтва, щойно організованого з українізованих формувань, і червона харківська гвардія... Вояки являли собою химерно вбраних, недисциплінованих людей, увішаних різноманітною зброєю, рушницями, шаблями, всіх систем револьверами та бомбами. Між командирами весь час виникали сварки й сутички... Боездатність цієї армії... була сумнівна. Але вона успішно посувалася вперед, бо ворог був цілковито деморалізований... справжнього опору військових сил Центральної Ради не було. Невеликі сутички виникали коло Полтави, Ромодана, Гребінки, Бахмача, Баришівки, але вони обмежувалися короткою стріляниною, після чого ворог тікав...

З інтерв'ю М. Муравйова, командувача більшовицьких частин у радянсько-українській війні (січень 1918 р.)

Революційна російська армія пройшла Україну, змітаючи на своєму шляху все. Але на Україні прийшлося натрапити на оригінальну організацію самооборони. Особливо дався взнаки Звенигородський повіт, який став фортецею Вільного Козацтва. Ця організація не тільки не допустила нашої влади в повіт, а навпаки, сама перейшла в наступ, чим зробила чималу шкоду нашим військам. Я жалію, що мені не довелося зруйнувати це гніздо, втопити в крові тих, хто посмів підняти руку на Червону армію.

Зі спогадів діяча УЦР П. Христюка

Генеральне Секретарство військових справ під проводом соціал-демократів Петлюри і Порша зуміло зробити тільки одно: повернути цю велику справу в трагікомічний фарс, з бучними нарадами, різнокольоровими шпиками на козацьких шапках... Замість серйозної, розумної, впертої роботи по організації української справді демократичної селянсько-робітничої армії, яка б відчувала свою одмінність від старої армії і знала б своє призначення, відбувалась більш бутафорна українізація армії. Через це, коли дійшло до того, щоб пустити в діло українську армію, то її не було.

Керівництво УЦР, намагаючись затримати рух більшовицьких військ до столиці, спрямувало свої збройні формування на ділянку залізниці Гребінка—Крути. Ці формування склалися з підрозділу гайдамаків, загону юнкерів військової школи ім. Б. Хмельницького та куреня київських студентів і гімназистів.

Хто брав участь у бою під Крутами? Що відстоювали українські вояки?

З енциклопедії історії України

З кінця грудня 1917 р. загін юнкерів 1-ої Київської школи ім. Б. Хмельницького (4 сотні по 150 юнкерів, 20 страшин, 18 кулеметів) під командою сотника А. Гончаренка обороняв станцію Бахмач на кордоні УНР і РСФРР. 27 січня 1918 р. до них надійшло підкріплення з Києва — 1-ша сотня (115–130 осіб) новоствореного студентського куреня, складена з добровольців-студентів, гімназистів старших класів (командир — сотник Омельченко). Українське військо зайняло оборону біля станції Крути. Вранці 29 січня 1918 р. розпочався наступ на українські позиції більшовицького загону червоногвардійців. Бій тривав до вечора, було відбито кілька атак. Бойові втрати склали до 300 вбитих, поранених, полонених. Чимало полягло і червоногвардійців. Командир А. Гончаренко наказав відійти до ешелону, який чекав за 2 км. Відступаючи, частина студентської сотні потрапила в оточення, відчайдушно атакувала, але сили були нерівні. Одна чота (взвод) студентів у сутінках втратила орієнтир і вийшла на станцію Крути. 27 полонених юнаків було розстріляно. Цей бій відомий у вітчизняній історії як героїчна сторінка боротьби за незалежну Україну.

Роздивіться ілюстративні матеріали, присвячені подіям Крут, подані в ЕД. Оберіть ті, що найбільше відповідають вашому розумінню цих подій. Поясніть, чому.

••• Андрій Серебряков. Крути

Військове керівництво УНР усвідомлювало стратегічну важливість оборони бахмацького напрямку з ділянкою залізниці Гребінка—Крути, але було змушене зняти частину військ із фронту, аби придушити більшовицьке повстання робітників, що розпочалося в Києві на заводі «Арсенал» у ніч на 29 (16) січня.

Війська Центральної Ради розгромили повстанців, однак ця перемога не могла принципово змінити стратегічну ситуацію, що склалася в Україні наприкінці січня. Більшовицькі збройні формування розвивали свій наступ на Київ.

3. Четвертий універсал УЦР

Які обставини підштовхнули лідерів УЦР до прийняття Четвертого універсалу? Чому це не викликало реальних змін у житті українського суспільства?

Розгортання війни радянської Росії проти УНР поклато край ілюзіям Центральної Ради відносно ідей автономізації та федералізму. На початку 1918 р. стало очевидним, що пошуки шляхів компромісу між Україною і Росією вичерпано, тому більшість лідерів УЦР стала схилитися до проголошення незалежності України. До такого рішення їх підштовхнули й переговори про мир у Бресті, розпочаті у грудні 1917 р., між радянською Росією та Німеччиною з її союзниками.

22 (9) січня лідери Центральної Ради обговорювали текст **Четвертого універсалу**, що мав на меті проголосити самостійність і незалежність УНР. Цей документ було оприлюднено в ніч на **25 (12) січня 1918 р.**

Які основні ідеї містить текст універсалу? У чому він розвиває текст попередніх документів УЦР? Яке його значення?

Із Четвертого універсалу Української Центральної Ради (22 (9) січня 1918 р.)

Народе України! Однині Українська Народна Республіка стає самостійною, незалежною, вільною, суверенною державою. Зо всіма сусідніми державами... ми хочемо жити в згоді, але ні одна з них не може втручатися в життя Самостійної Української Республіки.

Влада в ній буде належати тільки народові України, іменем якого, поки зберуться Українські Установчі Збори, будемо правити ми, Українська Центральна Рада, та наш виконавчий орган, який однині матиме назву Ради Народних Міністрів.

Приписуємо Раді Народних Міністрів — вести переговори про мир з центральними державами самостійно і установити мир, щоб наш край розпочав своє господарське життя в спокої.

У справі земельній комісія, вибрана на останній сесії нашій, вже зробила закон про передачу землі трудовому народові без викупу, прийнявши за основу скасування власності й соціалізацію землі.

Усі ж демократичні свободи, проголошені Третім універсалом, Українська Центральна Рада підтверджує.

УЦР закликала громадян стати на захист УНР від більшовицької агресії. Окрім того, Раді Народних Міністрів доручалося вжити заходів для відновлення промисловості, забезпечення контролю за торгівлею та ціноутворенням.

Українське суспільство сприйняло універсал без урочистостей. Більшість людей уже не пов'язували свої сподівання на краще життя з новими деклараціями УЦР. Майже повсюди панувала анархія, розкрадали майно підприємств, грабували панські маєтки. Авторитет УЦР в українському суспільстві

продовжував падати. Проголошення Четвертого універсалу стало важливою подією в державотворчому процесі України, але здійснювалося це вже в умовах кризи української влади.

Більшовицькі війська продовжували наступ і 7 лютого (26 січня) 1918 р. захопили Київ. Центральна Рада перебралась до Житомира і звідти керувала боротьбою проти російської агресії.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Чим був викликаний ультиматум РНК Центральній Раді?
2. Коли й за яких обставин було проголошено радянську владу в Харкові?
3. Коли й за яких обставин розпочалася війна радянської Росії проти УНР? Опишіть ці події, спираючись на карту № 2 (див. Альбом карт).
4. Коли й за яких обставин відбувся бій під Крутами? Знайдіть це місце на карті № 2 та визначте його значення в обороні Києва.
5. Який зміст Четвертого універсалу УЦР?
6. Чи могла, на вашу думку, Центральна Рада виконати умови ультиматуму Раднаркому й залишитися при владі?
7. Якими були рішення й наслідки з'їздів Рад у Києві та Харкові? Порівняйте їх. Які висновки можна зробити? Про які процеси в українському суспільстві свідчили ці події?
8. Визначте власну позицію: який із чотирьох універсалів мав найбільше значення для подальшого розвитку України?
9. Українська газета «Нова Рада» 13 січня опублікувала текст Четвертого універсалу. Одночасно в цьому номері публікувалися статті «Війна з більшовиками», «Синельникове й Лозова знову в руках українців», «Чутки про взяття Катеринослава неправдиві — Катеринослав ще поки що в руках большевиків». У цьому ж номері «Нова Рада» вміщує діалоги, які тоді можна було почути поміж киян. Зокрема й такий: «— Что, полная самостоятельность и союз с Австрией? — Нет, только самостоятельность... — Это не дело. Россия — это что-то. Австрия — это тоже что-то. А Украина — сама по себе?!» Прокоментуйте: про які настрої в суспільстві свідчили публікації в газеті?
10. Прокоментуйте оцінку історика української діаспори М. Лисяка-Рудницького: «... Легенда, що її треба здати до архіву, це казка про "безчисленні полчища" ворогів, що під їх ударами буцімто завалилася українська державність. У дійсності інтервенційністські московські армії... були відносно малі... Советська експансія була здібна поширюватися на ті країни, що їхнє власне безголів'я робило з них легку здобич. Якщо могли зберегти незалежність Фінляндія та мініатюрні балтійські республіки, розташовані перед воротами Петрограда, то чи ж не повинна була встояти кількадесятимільйонна Україна з її велетенськими ресурсами?».
11. Об'єднайтесь у групи — мистецтвознавців, кінокритиків, літературознавців, журналістів — і підготуйте інтегровану презентацію «Крути: думай і пам'ятай».

§ 9-10

ПЕРША СПРОБА РАДЯНСЬКОЇ
РОСІЇ ЗАГАРБАТИ УКРАЇНУ1. Більшовицько-російська окупація
українських земель

Які наслідки мала більшовицько-російська агресія початку 1918 р. для України?

Організовані більшовиками повстання в Одесі, Миколаєві, Києві та інших українських містах послабили владу Центральної Ради. А вторгнення військ радянської Росії поставило під загрозу існування УЦР. Після боїв за Київ Центральна Рада залишила місто. 7 лютого (26 січня) радянські війська увірвалися до української столиці й розгорнули масовий терор проти її мешканців. Жертвами стали тисячі людей.

На основі наведених документів опишіть, як відбувалась і чим обернулась для українського населення перша радянська окупація. Яких висновків можна дійти на основі цих фото? Свою думку аргументуйте.

1

2

3

4

5

6

1. Червоногвардійці в Києві (фото початку 1918 р.)
2. Артилерія Муравйова в Маріїнському парку Києва (1918 р.)
3. Будинок М. Грушевського в Києві, показово розстріляний під час окупації Києва на початку 1918 р.
4. Іван Владіміров. Погром винного магазину (із серії «Револуція з натури», 1917 р.)
5. Броньоване авто на вулицях Києва (1918 р.)
6. Більшовицький плакат (1918 р.)

У чому полягала більшовицька окупаційна політика? Як оцінюють її представники обох ворожих станів? Чим, на вашу думку, було викликане таке ставлення до українства?

Зі спогадів члена більшовицького уряду в Харкові Володимира Затонського про становище в Києві після його захоплення радянськими військами

Я приїхав до Києва, коли його було взято. Кошмарне видовище... постраждали й невинні... Він [Муравйов] і його солдати ставились до Києва, як до завойованого краю. В Києві творились жахіття. Знаходили у людей посвідчення, написані українською мовою, і розстрілювали їх... Я сам мало не загинув: мене наш патруль зупинив. Я йому посвідку члена Українського Уряду, написану мовою українською, з печаткою Ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів. Мені кажуть: «А, спіймався, голубе!» Але, на щастя, у мене був мандат члена Раднаркому РСФРР за підписом Леніна. Це мене врятувало. Ми увійшли в місто: трупи і кров. Там розстрілювали всіх, хто мав якесь відношення до Центральної Ради.

Зі спогадів лідерів лівих соціал-демократів про політику більшовиків в Україні на початку 1918 р.

Ми на практиці знаємо, що є завоювання України Східною Росією. Ми пережили нищення ознак української нації, топтання портретів Шевченка, розстрілів за українське посвідчення і українську мову. Ми пам'ятаємо плакати з написом «Смерть буржуям и украинцам». Ми знаємо, як совдепи викликали вчителів українознавства і звинувачували їх в тому, що вони викладають «контрреволюційну дисципліну».

На другий день після захоплення Києва сюди прибув з Харкова більшовицький уряд радянської України — Народний Секретаріат, який так само, як і Центральний Виконавчий Комітет Рад України, був повністю залежний від радянської Росії, оскільки створювався і діяв під захистом її збройних сил.

Які були основи розбудови Української Радянської Республіки? Чи можна вважати таку політику здобутком в українському державотворенні? Чому?

З Декларації ЦВК Рад України від 7 березня 1918 р.

1) Ми ніколи не розглядали Українську Радянську Республіку як національну республіку, а виключно як Радянську Республіку на території України; 2) Ми ніколи не стояли на точці зору повної незалежності УНР, а розглядали її лише як відносно самостійне ціле, пов'язане із загальноросійською робітничо-селянською республікою федеративними зв'язками; 3) Водночас ми не заперечували різних радянських об'єднань, залишаючи питання їх взаємостосунків із крайовою і Центральною загальнофедеративною Радянською владою до кращих часів.

Насправді більшовики ігнорували проблеми української автономії. Вони вважали себе спадкоємцями Російської імперії і, прагнучи зібрати її землі під своєю владою, використовували популістське гасло про Російську федерацію вільних народів.

Упродовж зими 1918 р. більшовицько-радянський окупаційний режим було встановлено на Полтавщині, Миколаївщині, Одещині, Житомирщині та в Криму. Причинами швидкого поширення більшовицької влади в Україні на початку 1918 р. стало: затягування УЦР із проведенням соціально-економічних реформ, провал політики українізації армії, активна агітаційна діяльність більшовицьких партійних організацій, наявність проросійських настроїв у промислових центрах, створення більшовицьких радянських органів влади в Україні та їхніх збройних сил, військова агресія з боку Росії.

2. Мирний договір УНР із Центральними державами

За яких обставин було підписано мирний договір у Брест-Литовську? Що він давав Україні? До яких наслідків це призвело?

Наприкінці 1917 р. Росія вже не могла продовжувати війну й розпочала мирні переговори із Центральними державами у Брест-Литовську. Довідавшись про це, уряд УНР звернувся до воюючих держав з нотою, де проголошував, що радянська влада не має права представляти на переговорах інтереси всіх народів Росії, зокрема українського. Німці збагнули, що присутність у Брест-Литовську української делегації дасть їм додаткові важелі впливу на переговорний процес, і разом зі своїми союзниками погодилися на участь УНР у переговорному процесі. Водночас Центральні держави визнали УНР суверенною державою, яка має право укладати міжнародні договори.

9 лютого (27 січня) 1918 р. між УНР і Німеччиною та її союзниками було підписано мирний договір. Він став першим міжнародно-правовим документом, який визначив міжнародний статус УНР та її західні кордони.

Які були основні пункти Брестського мирного договору? Чи можна вважати його здобутком для УЦР? Чому?

З мирного договору між УНР і Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією, Туреччиною (9 лютого (27 січня) 1918 р.)

Українська Народна Республіка з одної і Німеччина, Австро-Угорщина, Болгарія і Туреччина з другої сторони, заявляють, що воєнний стан між ними покінчений. Між Українською Народною Республікою і Австро-Угорщиною будуть кордони, які існували до війни. Далі на північ йтиме кордон від Тарнограда і по лінії Білгораї — Красностав — Радин — Каменець-Литовськ — Прушани — Вигоновське Озеро. Кордон визначатиметься на етнографічних узгодженнях та інтересах сторін. Сторони зрікаються відшкодування збитків, зроблених у ворожому краю. Воєнні полонені з обох сторін будуть відпущені. Сторони поновлять взаємні господарські відносини.

Окрім того, УНР зобов'язалася поставити Німеччині й Австро-Угорщині 60 млн пудів хліба, 2 млн 750 тис. пудів м'яса, іншу сільськогосподарську продукцію та промислову сировину. Німеччина й Австро-Угорщина обіцяли УНР сільськогосподарську техніку, вугілля та іншу сировину й товари.

3. Вигнання більшовиків з території УНР та спроба визволення Криму

Чому Німеччина й Австрія надали військову допомогу УЦР у боротьбі з агресією радянської Росії? Які здобутки й прорахунки, на вашу думку, були у Кримському поході УЦР?

На час підписання договору у Брест-Литовську українська делегація вже знала про захоплення Києва більшовицькими військами. Вона звернулася до Центральних держав із проханням надати Україні військову допомогу проти агресії радянської Росії. Союзники погодилися, розуміючи, що отримати продовольство з України вони зможуть тільки за умов уведення на її територію своїх військ.

Німецькі війська вирушили територією України **21 (8) лютого 1918 р.** Невдовзі до них приєдналась австро-угорська армія. Загальна кількість союзних військ становила 450 тис. осіб. Наступ союзників не зустрічав значного опору з боку радянських військ, які залишили Київ 13 березня 1918 р. Було узгоджено, що, наступаючи на Київ, українські частини, Січові стрільці та гайдамаки мусили йти попереду німецького війська. Кияни стримано реагували на повернення Центральної Ради, оскільки вона привела із собою німецькі війська, котрі треба було утримувати.

Як реагували українці на вступ німецьких військ в Україну? Чому?

Німецькі війська в Кам'янці-Подільському (лютий 1918 р.)

Німці в Києві (березень 1918 р.)

Більшовики, які теж підписали Брестський мир із Центральними державами, спробували зупинити просування німецьких військ, проголошуючи на території України окремі регіональні «республіки»: Донецько-Криворізьку, Кримську, Одеську та ін. Але союзне командування не визнало їх, і наступ тривав.

Навесні 1918 р. збройні сили УНР, за підтримки союзників, звільнили від більшовицько-російської окупації майже всю Україну. Серед частин УНР успішно діяла Запорізька дивізія на чолі з полковником **Петром Болбочаном**.

Погляд зблизька

Дізнайтеся більше про трагічну долю П. Болбочана. Поясніть, чому його називали «останньою надією України».

Петро БОЛБОЧАН (1883–1919) — військовий діяч, полковник Армії УНР. Народився на Хотинщині, у родині священика. Здобув військову освіту в Чугувській юнкерській школі. Стояв біля витоків армії УНР. У 1917 р. — командир Республіканського полку. В наступних роках його популярність, як командира найбільш боєздатного і дисциплінованого з'єднання української армії — Запорізького корпусу, досягла своєї вершини. У 1918 р. визнання йому і його збройному підрозділу приніс Кримський похід. Але згодом увійшов у конфлікт з військовим керівництвом УНР, був заарештований і розстріляний за самочинну поведінку.

На початку квітня 1918 р. більшовики залишили Харків і до міста увійшли спочатку німецькі війська, а наступного дня — Запорізька дивізія. Вона поповнилася місцевими українцями й була розгорнута в Запорізький корпус. За наказом військового міністра УНР, із Запорізького корпусу сформувалася група військ, очолювана П. Болбочаном, якій ставилося завдання: випередити просування німців до Криму, звільнити півострів від більшовиків і створити умови, аби Чорноморський флот став українським.

Кримська група П. Болбочана була добре укомплектована (окрім піхоти, мала кавалерію, артилерію, броневих автомобілі, два бронепотяги). Рухаючись із Харкова до Криму, група звільнила від більшовиків Олександрівську і зустрілася із Січовими стрільцями, які з австрійськими частинами виганяли більшовиків із Правобережної України.

Які факти війни з більшовиками засвідчують фото? Чому українським військам вдалося швидко звільнити південні території?

Запорожці під час зустрічі із Січовими стрільцями в Олександрівську (квітень 1918 р.)

Запорожці й Січові стрільці на о. Хортиця поблизу хреста на місці похідної церкви Запорозької Січі (травень 1918 р.)

Невдовзі група вибила більшовиків з Мелітополя і, перебравшись через Сиваш (минаючи більшовицькі укріплення на перешийку), увірвалася до Криму. 22 квітня вояки П. Болбочана захопили м. Джанкой. До українських частин стали приєднуватися загони кримських татар і місцевого населення. Це розширило можливості П. Болбочана, і він віддав наказ розгорнути наступ відразу за кількома напрямками: Сімферополь, Євпаторія, Феодосія. 24 квітня було звільнено від більшовиків Сімферополь і Бахчисарай.

Як місцеве населення зустріло українське військо? Чому? Зробіть висновок щодо політики попередньої більшовицької влади в Криму.

Зі спогадів учасника Кримського походу сотника армії УНР Бориса Монкевича

Ніде в усій Україні не зустрічали українського війська з таким ентузіазмом, як робило це населення Сімферополя. Вулиці були декоровані квітами і переповнені публікою, яка радісно вітала Болбочана. Всю дорогу автомобіль супроводжував натовп, який проводжав свого визволителя з таким запалом, якому немає порівняння, якого не забути.

Прокоментуйте малюнок сучасного художника Юрка Журавля. Чи згодні ви з його назвою?

Юрко Журавель.
Забута перемога
(2015 р.)

Але на півострові на той час уже діяли й німецькі війська. Їхнє командування поставило П. Болбочану ультиматум — залишити Крим, оскільки, за умовами Брестського миру, півострів не входив до території УНР. УЦР не хотіла ускладнювати стосунки з Німеччиною, а ще й змушена була зважати на інтереси кримських татар. Останні, після вигнання більшовиків, розгорнули діяльність із відновлення власної державності в Криму і звернулися до УЦР з нотою протесту, нагадавши, що в Третньому універсалі визначено кордони УНР без Криму. У ноті наголошувалося, що «поширення влади УНР на територію Кримської Республіки» буде розцінюватися як «агресивний акт Києва до спершу дружніх йому мусульман Росії» та «виклик всьому солідарному з Кримом мусульманському населенню». Документ був доведений до відома урядів Центральних держав і мусульманських урядів Поволжя, Південного Уралу, Кавказу, Туркестану, Казахстану.

Наприкінці квітня 1918 р., за наказом військового міністра УНР, українські війська були виведені з Криму. Та попри це, похід П. Болбочана на Крим продемонстрував не тільки його військовий таланти, а й сприяв розгрому більшовиків, унаслідок чого наприкінці квітня 1918 р. Чорноморський флот підняв український прапор, а керівництво флоту заявило про його підпорядкування уряду УНР.

4. Законотворча діяльність УЦР у 1918 р. та криза влади в УНР

Якою була головна ідея законотворчості УЦР? Що спричинило занепад державної влади в УНР?

Центральна Рада продовжила законотворчу діяльність не тільки в універсалах, а й в інших документах. Зокрема, у «Законі про національно-персональну автономію».

Які сторони життя українського суспільства регулював закон? Чи був він актуальним для УНР? Чому? Підтвердьте свою думку фактами.

Із Закону про національно-персональну автономію (9 січня 1918 р.)

Кожна із населяючих Україну націй має право в межах Української Народної Республіки на національно-персональну автономію, тобто право на самостійний устрій свого національного життя, що здійснюється через Орган Національного Союзу, влада якого шириться на всіх його членів, незалежно від місця їх заселення в межах УНР. Це є невід'ємне право націй, і ні одна з них не може бути позбавлена його або обмежена в ньому.

Цей документ став першим у світовій практиці законом про національно-персональну автономію. Згодом він увійшов окремою частиною до Конституції УНР.

Важливим напрямом в українському державотворенні доби УЦР стало створення власних збройних сил. Якщо на початках свого існування лідери УЦР вважали, що народ сам захистить власні інтереси без армії, яка є ознакою імперської держави, то згодом УЦР змінила своє ставлення до збройних сил, і це відбилося в документах УНР.

Для чого створювалося Реєстрове Вільне Козацтво? На яких принципах воно формувалося й кому підпорядковувалося?

3 ухвали УЦР про організацію Реєстрового Вільного Козацтва (28 січня 1918 р.)

Признати необхідним організацію Реєстрового Вільного Козацтва, яке б обслуговувало внутрішню охорону повітів на таких умовах: 1) мобілізацію Вільного Козацтва проводить Військове Міністерство по територіальному принципу; 2) з кожним козаком і старшиною укладається договір на певний строк; 3) на місцях сотні

Реєстрового Вільного Козацтва знаходяться в розпорядженні повітових військових начальників, відносно боротьби з анархією — в розпорядженні повітових комісарів; 4) сотні повітів об'єднуються в полки, а полки — в коші, останні затверджуються Військовим Міністерством; козаки і старшина отримують платню.

УЦР ухвалювала цей документ із запізненням, оскільки під час його прийняття більшовицька Росія вже вела війну проти УНР.

12 лютого 1918 р. УЦР ухвалила «Закон про Державний Герб України» (тризуб). У березні того ж року оприлюднено «Закон про громадянство УНР» та «Закон про державну мову», за яким усе діловодство на території УНР має здійснюватися «державною українською мовою». У документі наголошувалося, що українською мовою доцільно послуговуватися і в побутовому житті: «всякого роду написи, вивіски на торговельно-промислових, банкових та інших закладах і конторах повинно писатися державною українською мовою».

Упродовж 1918 р. Центральна Рада розробила багато важливих для розбудови держави документів, і чи не найбільш значущим серед них стала Конституція УНР.

З якими попередніми документами УЦР перегукується наведений фрагмент тексту Конституції? Про що це свідчить?

3 Конституції Української Народної Республіки (29 квітня 1918 р.)

- 1) Відновивши своє державне право, як Українська Народна Республіка, Україна, для кращої оборони свого краю, для повнішого забезпечення права і охорони вольностей, культури і добробуту своїх громадян, проголосила себе і нині є державою суверенною, самостійною і ні від кого не залежною;
- 2) Суверенне право в Українській Народній Республіці належить народові України.

Конституція УНР була прийнята **29 квітня 1918 р.** на останньому засіданні Центральної Ради. Проект закону підготувала спеціальна конституційна комісія на чолі з М. Грушевським. За Конституцією УНР, законодавча влада в державі належала обраним на три роки Всенародним зборам, які обирали Раду народних міністрів і Генеральний суд. Населенню надавалися широкі громадянські та політичні права незалежно від статі, віросповідання, національності, рівня освіти, майнового стану.

Проте законотворчі напруження Центральної Ради на той час уже мало цікавили українське населення, яке, переживши більшовицько-російську окупацію, опинилося під німецько-австрійським контролем. Спочатку союзники декларували неутручання в українські справи, намагаючись схилити УЦР до щонайшвидшого виконання договірних зобов'язань, однак одразу зрозуміли слабкість Центральної Ради й безперспективність співпраці з нею.

На початку квітня командувач німецьких військ в Україні видав наказ, згідно з яким українських селян попереджали про заборону захоплювати поміщицьких земель більше, ніж можуть засіяти, і водночас їм заборонялось перешкоджати поміщикам у засіві землі. У разі спільного обробітку землі

поміщиками й селянами урожай ділили між ними навпіл. Центральна Рада розцінила цей наказ як пряме втручання у внутрішні справи України, видавши резолюцію, де засудила ці дії.

Наприкінці квітня німецьке командування оголосило про створення військово-польових судів над українськими громадянами. УЦР заявила протест проти такого рішення.

Ускладнення відносин між Центральною Радою й союзними військами відбувалося на тлі загострення внутрішньополітичної ситуації в Україні, стрімкої втрати УЦР авторитету серед населення та політичних сил. Заможні верстви драгувала соціалістична фразеологія лідерів УЦР і водночас викликала тривогу проголошена урядом націоналізація великої земельної власності. Вони просили командування союзних військ захистити їх від селянських погромів і свавілля УЦР.

Конфлікт із Центральною Радою призвів до того, що консервативні кола України зблизилися з союзницьким командуванням. 29 квітня 1918 р. УЦР була розігнана внаслідок державного перевороту, здійсненого опозиційними силами на чолі з генералом П. Скоропадським, якого підтримали союзницькі війська.

Поясніть і проілюструйте кожную з наведених причин відомими вам фактами.

ПРИЧИНИ ПАДІННЯ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ

Поглиблення економічної кризи.
Розвал сільського господарства, що супроводжувався катастрофічним падінням промисловості, транспорту та зв'язку. Населення України опинилось на межі голоду.

Відкрите втручання в українські справи великих країн.
Уведення німецьких та австро-угорських військ.
Командування союзницьких військ взяло безпосередню участь в усуненні УЦР від влади.

Відсутність стійких демократичних традицій в українського суспільства. Прагнення Центральної Ради відродити їх увійшло в суперечність з реальністю буття, бо серед населення зростала популярність ідеї диктатури.

Лідери Центральної Ради, конфліктуючи між собою, захоплюючись національною ідеєю, нехтували соціальними проблемами.

Широкі верстви розчарувались в українських політичних партіях, які боролись між собою й жертвували загальнонаціональними інтересами.
Це призвело до самоізоляції не тільки багатьох партій, а й УЦР, що спиралась на них.

Отже, спроба створити демократичну Українську Народну Республіку завершилась поразкою. Ініціатива державотворення перейшла до консервативно-монархістської опозиції.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Покажіть на карті № 2 територію України, що опинилася під більшовицько-радянською окупацією на початку 1918 р.
2. Чому радянська Росія прагнула поширити свою владу в Україні?
3. Яку політику проводив більшовицький окупаційний режим щодо українського населення?
4. Коли й на яких умовах був підписаний мирний договір у Брест-Литовську?
5. З якою метою здійснювався похід українських військ на чолі з П. Болбочаном до Криму?
6. Коли й за яких обставин ухвалено Конституцію УНР?
7. Чому більшовицька влада вдалася до репресій в Україні на початку 1918 р.?
8. Як ставилась більшовицька влада до проблем української автономії? Чому?
9. Які були результати Кримського походу П. Болбочана?
10. Поясніть, чого було більше у Брестському договорі для УЦР — здобутків чи втрат.
11. У чому полягала криза політики УЦР?
12. Визначте здобутки та прорахунки Центральної Ради.

§ 11

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ. ПРЕЗЕНТАЦІЯ РЕЗУЛЬТАТІВ ПРОЄКТУ

ПОЧАТОК УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ: ЗАГАЛЬНОУКРАЇНСЬКИЙ І РЕГІОНАЛЬНИЙ ВИМІРИ

Запросіть кожен з робочих груп (2–3 представники) до презентації частини матеріалів сайту. Відведіть на презентацію кожної групи до 5 хвилин.

Оцінюйте роботу груп за критеріями. Ставте запитання групам під час і після презентації.

Критерій	Кількість балів (від 0 до 2-х)
Чи відповідають дібрані групою матеріали темі, над якою вона працювала	
Чи достатньо матеріалів для розкриття теми відібрано	
Чи цікаві й різноманітні матеріали дібрано	
Чи достовірні джерела використала група	
Чи проводила група самостійні дослідження (або використала лише готові матеріали)	
Чи цікавою була презентація матеріалів групи	

Протягом уроку складайте за матеріалами різних груп хронологічну таблицю.

НАШ КРАЙ У РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ ТА УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ			
Дата	Події в краї	Результати	Джерело, з якого ви про це дізналися

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

- Об'єднайтесь у робочі групи й оцініть групою внесок кожного у спільний результат. За необхідності скористайтесь таблицею.

Оцінка участі учня/учениці в роботі групи над проектом	
Показники	Бали (від 0 до 2-х)
Брав/брала участь у плануванні роботи, обговорення проміжних результатів	
Дібрав/дібрала частину матеріалів за завданням групи	
Підготував/підготувала власну частину матеріалів до презентації	
Провів/провела власне дослідження (знайдено сімейні фото, опитано працівників музею та ін.)	
Готував/готувала разом з іншими групу презентацию	
Брав/брала участь у презентації результатів групової роботи на занятті	

- Обговоріть групою вашу спільну роботу. Що вам, на вашу думку, вдалося? Що потрібно покращити? Представте результати обговорення класові.
- Обговоріть у загальному колі:
 - Про що нове дізналися, чого навчилися на уроці?
 - Що вам сподобалося?
 - Про що ви хотіли б дізнатися більше, а про що — розповісти іншим?

ПЕРЕВІРТЕ СВОЇ ЗНАННЯ З РОЗДІЛУ II

ПОЧАТОК УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

- **Назвіть дати:** основних періодів Української революції 1917–1921 рр., початку Української революції, створення УЦР, I Всеукраїнського військового з'їзду, створення полку ім. Б. Хмельницького, проголошення Першого універсалу, створення Генерального секретаріату, проголошення Другого універсалу; виступу самостійників, «Тимчасові інструкції...» Тимчасового уряду Генеральному секретаріату, з'їзду народів Росії в Києві, проголошення Третього універсалу УЦР, ухвалення Четвертого універсалу УЦР, укладення Брестського миру, уведення на територію України військ Німеччини та Австро-Угорщини, ухвалення УЦР Конституції УНР.
- **Установіть синхронність подій:** початку Української революції та історичних подій всесвітньої історії цього періоду.
- **Покажіть на карті місця** основних подій Української революції в березні 1917 – квітні 1918 р. та поясніть їх перебіг і наслідки, спираючись на карту № 2.
- **Поясніть терміни та поняття:** Українська революція, універсали УЦР, опозиція, національно-територіальна автономія, державний переворот, автономісти, самостійники, ультиматум, інтервенція.
- **Визначте:** причини та наслідки укладення УНР Брестського мирного договору; чинники, що впливали на зміни курсу УЦР упродовж березня 1917 — квітня 1918 р.; здобутки й прорахунки УЦР у державотворчому процесі.
- **Схарактеризуйте та порівняйте:** зміст універсалів УЦР.
- **Висловте аргументовані судження** щодо основних ідей, цілей та шляхів їх досягнення українськими політичними партіями на початку Української революції.
- **Оцініть діяльність у період УЦР:** Петра Болбочана, Володимира Винниченка, Михайла Грушевського, Сергія Єфремова, Миколи Міхновського.
- **Поясніть** ідею титульної сторінки розділу (с. 32), розробіть свій варіант оформлення.

НАВЧАЛЬНІ ПРОЕКТИ: ДОСЛІДЖУЄМО ІСТОРІЮ – ПРИСЛУХАЄМОСЯ ДО ДІАЛОГУ ЕПОХ

ВИКОНАЙТЕ КОЛЕКТИВНИЙ ПРОЕКТ «Початок Української революції: загальноукраїнський і регіональний виміри»

Виконайте індивідуальні проекти:

1. «У 1918-му Україна здобула незалежність, у 1991-му — відновила, сьогодні — захищає» (почніть проект з укладання інтерактивної стрічки часу, яка відображає неперервність і спадкоємність державотворчих процесів у XX–XXI ст.). Проект рекомендується доповнювати впродовж 10–11 класів, завершити після теми «Творення нової України».

За допомогою фондів місцевого музею, архівів, інтернет-сайтів місцевої історії або краєзнавчої літератури знайдіть кілька джерел, що пов'язані з такими подіями. Проаналізуйте знайдені матеріали з погляду того, як ці події відображено в підручнику та якими вони постають очима різних людей.

2. Оберіть тему, пов'язану з тим, як відбивалися питання суверенності, соборності й територіальної цілісності України під час революції на житті вашого краю.
3. Тим, хто шанує мистецтво коміксу, пропонуємо дослідити альтернативну історію нашої країни на сторінках коміксу «Воля».

«ВОЛЯ: The Will» — це серія українських фантастичних графічних романів у жанрі альтернативної історії, події в яких розгортаються на фоні розквіту Української Держави 1918 року. Автор ідеї та продюсер *В'ячеслав Бугайов*

Розділ III.

РОЗГОРТАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ. БОРОТЬБА ЗА ВІДНОВЛЕННЯ ДЕРЖАВНОСТІ

* * *

*Благе місяць в травах, дощ хатини могиць.
Стогне вітер в ставнях, криши розлота.
І в слободах кривавих думи мої й ноги.
І в слободах кривавих мрія золота.*

*Володимир СОСЮРА,
казак гайдамацької сотні, відомий український поет*

Теорій НАРБУТ.

Обкладинка проекту великого гербу Української Держави (1918)

*Як би не склалося, Україна у тій чи іншій формі буде.
Не змусяш річку текти назад, так само з народом, його
не змусяш відмовитися від його ідеалів. Тепер ми живемо у часи,
коли одними тільки балнетами нічого не зробим.*

Давид СКОРОПАДСЬКИЙ, гетьман України

§ 12

УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВА
ЗА ДОБИ ГЕТЬМАНАТУ

1. Гетьманський переворот

За яких обставин відбувся гетьманський переворот? Чим відрізнялася нова влада від попередньої?

Посилення внутрішньої політичної кризи в УНР не залишило можливостей для проведення демократичної реорганізації українського суспільства. Ініціатива державотворення перейшла до опозиції на чолі з генералом Павлом Скоропадським.

Погляд зблизька

За яких обставин П. Скоропадський прийшов у політику? Надайте власну оцінку його політичної діяльності.

Павло СКОРОПАДСЬКИЙ (1873–1945) — військовий, політичний, державний діяч. Народився в м. Вісбаден (Німеччина). Походив з козацько-шляхетського роду. У дитинстві мешкав на Чернігівщині. Навчався в Петербурзькому пажеському корпусі. Брав участь у російсько-японській війні 1904–1905 рр. За виявлений героїзм удостоєний високих нагород. Під час Першої світової війни командував корпусом. Отримав звання генерал-лейтенанта, був призначений флігель-ад'ютантом імператора Миколи II.

Після краху російської монархії зацікавився українським політичним життям. Після розгону УЦР очолив Українську Державу. У грудні 1918 р. зрікся влади й емігрував до Німеччини, де займався громадською діяльністю.

У роки Другої світової війни допомагав звільненню українських військовополонених і політичних лідерів з німецьких концтаборів. Наприкінці війни потрапив під бомбардування, отримав поранення, від якого невдовзі помер.

Мурал із зображенням

П. Скоропадського в сучасному Києві (2017 р.)

Опозиція створила власну політичну організацію — Українську народну громаду, й почала готувати зміну влади в Україні. Вона спиралася на заможні верстви населення, вважаючи, що вихід України з кризи можливий за умов створення монархічної форми державного правління із жорсткою централізованою владою. П. Скоропадський зустрівся з представниками німецької

військової адміністрації та заручився їхньою підтримкою на усунення УЦР від влади. 29 квітня 1918 р. в Києві розпочав роботу Всеукраїнський хліборобський конгрес, делегати якого обрали П. Скоропадського Гетьманом усїєї України. Того ж дня він оприлюднив звернення до народу.

Як П. Скоропадський обґрунтував зміну влади? Які заходи планує здійснити гетьман? Чиї інтереси вони відображали?

З Грамоти до всього Українського Народу Павла Скоропадського

Громадяне України! Бувше Українське Правительство не здійснило будування України, позаяк було нездатне до цього. Анархія продовжується, економічна розруха розповсюджується і для України встає мара голоду.

Цєю грамотою я оголошую себе Гетьманом усїєї України. Права приватної власності відбудовуються повною мірою, і всі розпорядження бувшого Українського уряду відмінюються. Відбувається повна свобода по зробленню купчих по купівлі-продажі землі. Будуть прийняті міри по відчуженню земель по їх вартості від великих власників, для наділення земельними участками малоземельних хліборобів. Будуть забезпечені права робітничого класу. В області економічній і фінансовій буде свобода торгу й відкриється простір приватного підприємства.

Гетьман ліквідував УНР і проголосив Українську Державу.

2. Внутрішня й зовнішня політика Української Держави і ставлення до неї в суспільстві

Які були основні напрями внутрішньої та зовнішньої політики гетьманського уряду? Як поставились населення, політичні партії та рухи до гетьманського режиму?

Після перевороту П. Скоропадський видав «Закон про тимчасовий державний устрій України», що поклав початок **гетьманату**.

Гетьманат — правлячий режим Української Держави, очолюваний Павлом Скоропадським.

У Законі підкреслювалось, що до обрання парламенту законодавча влада зосереджувалася в руках гетьмана, причому термін і порядок скликання парламенту не визначались. Гетьман залишав собі всю повноту виконавчої й судової влади. Гетьманський уряд сформувався з поміркованих і консервативно налаштованих чиновників, військових та громадських діячів. Головою Ради міністрів було призначено полтавського поміщика **Федора Лизогуба**.

Внутрішню політику гетьманат спрямовував на розбудову держави, у якій мали домінувати інтереси заможних верств населення. Головним завданням гетьманської адміністрації було створення міцної державної влади, ліквідація анархії, налагодження господарського життя. Чиновницький апарат наводив лад авторитарними методами. Україною пройшла хвиля арештів і розстрілів. Насамперед вона стосувалася тих, хто нещодавно очолював місцеві органи влади й конфіскував поміщицькі землі.

Значну увагу приділяли створенню збройних сил. Відкривали спеціальні школи підготовки офіцерських кадрів. Гетьман заборонив військовим вступати до партій і політичних об'єднань, брати участь у мітингах і маніфестаціях.

Усі ці події відбувалися водночас зі зростанням вимог з боку союзницьких військ щодо постачання продовольства й сировини до Німеччини й Австро-Угорщини, що мав здійснити П. Скоропадський відповідно до підписаної угоди з урядами тих держав.

Проаналізуйте джерела й поставте до кожного з них не менше 3–4 відкритих запитань, які допоможуть зрозуміти інформацію, що міститься в ньому. Запропонуйте однокласникам дати відповіді на запитання.

1. Гетьман Павло Скоропадський (у центрі) і голова уряду Федір Лизогуб (ліворуч)
2. Гетьман Скоропадський влаштовує прийом для іноземних послів (1918 р.)
3. Скоропадський оглядає Сірожупанну дивізію (1918 р.)

У липні 1918 р. гетьман підписав закон «Про засоби боротьби з розрухою сільського господарства», який спрямовувався на зміцнення поміщицького землеволодіння й водночас перекладав на селян основний тягар постачання хліба союзникам гетьмана. У відповідь в Україні розгорнулася справжня війна гетьманських і союзницьких військ проти селян.

У чому бачить історик основний сенс заходів уряду Української Держави?
Чи погоджуєтесь ви з такою оцінкою?

Сучасний історик Тарас Гунчак

про соціально-економічну політику Павла Скоропадського

Гетьманська політика з самого початку наставила проти себе широкі маси українського населення... Політика Скоропадського та його оточення, його сумнозвісні карні експедиції посилили соціальний аспект революції та водночас послабили наголос на національній самостійності.

Улітку 1918 р. великих масштабів набули селянські виступи у Звенигородському, Таращанському, згодом Бердичівському, Васильківському повітах. На Правобережжі повстанці нараховували понад 40 тис. осіб. Трофеями вони щедро ділилися з місцевим населенням.

У відповідь гетьманська влада посилала проти селян каральні загони, накладала на них штрафи й непосильні контрибуції. Селян били, ув'язнювали, розстрілювали. Терор породжував терор.

Намагаючись зняти напругу, гетьман обіцяв ужити заходів для викупу землі у великих власників і наділити нею сільську бідноту. Але реалізація цього затягувалася.

Як гетьман хотів вирішити цю проблему? Чи поділяєте ви його думку?
Чому?

Зі «Спогадів» Павла Скоропадського

Війна і діяльність революційного уряду довели до того, що більшість народу повірила у необхідність просто вигнати власників із землі, нічого їм за це не сплативши. Проте як тільки народ відходив від угару, який на нього напускала ліва інтелігенція, то він сам прийшов до осмислення, що так вирішувати земельне питання не можна. В Україні ще при мені на селянському з'їзді було ухвалено, що землю треба брати, але за плату.

Складною була ситуація у промисловості, що опинилася за роки війни в занепаді. Влада примушувала робітників працювати за мізерну плату. Серйозною загрозою для багатьох підприємств стало їхнє закриття через брак сировини, яку вивозили до Німеччини. У травні 1918 р. в Києві відбувся з'їзд представників промисловців, фінансистів і поміщиків. Під його тиском уряд перейшов у наступ на права робітників, скасувавши 8-годинний робочий день, обмеживши свободу профспілкової діяльності та заборонивши страйки. Тягар виходу з економічної кризи влада перекладала на плечі трударів.

Поглиблювало напругу в українському суспільстві й протистояння гетьманату і політичних партій. Їх лідери звинувачували гетьмана в наданні переваг у формуванні уряду царським чиновникам, а не українським політикам. Останні на початку серпня 1918 р. створили блок під назвою Український національно-державницький союз, який згодом розвинувся в **Український національний союз (УНС)**. Головою УНС обрали Володимира Винниченка,

який, не маючи достатніх ресурсів для боротьби з гетьманатом, вступив у переговори з українськими більшовиками та їх російськими однопартійцями. Раднарком обіцяв допомогти УНС, коли той почне повстання проти гетьмана.

Посилення опозиції гетьманату з боку різних політичних сил України свідчило про відсутність у нього широкої соціальної підтримки.

Проте надзвичайні заходи дали можливість поліпшити загальну ситуацію в державі. Почала формуватися національна банківська система, а надрукована за гетьманату гривня виявилася досить стабільною. Вдалося відновити роботу залізничного транспорту. Гетьманат здійснював українізацію державного апарату. В установах і військових частинах започатковували курси українознавства.

Водночас уряд Української Держави здійснював активну зовнішню політику. Пріоритетний характер мали стосунки із Центральними країнами, адже гетьман вимушений був ураховувати присутність союзних військ в Україні. Зміцненню позиції гетьмана сприяв його візит до Німеччини й переговори з Вільгельмом II улітку 1918 р.

Важливе місце в українській дипломатії приділялося відносинам з радянською Росією. Відповідно до Брестської угоди Україна і Росія в червні 1918 р. підписали договір про припинення війни. Окрім того, між Україною й Росією відновилися транспортні та поштово-телеграфні зв'язки. Проте складним питанням у стосунках була проблема кордонів з Росією, яку до кінця розв'язати так і не вдалося.

П. Скоропадський підтримував стосунки і з лідерами антибільшовицьких сил Росії, які представляли так званий білогвардійський рух.

Про які перспективи українсько-російських зв'язків ідеться в документі? Яка політична сила визначена спільним ворогом для України та Росії?

З Грамоти гетьмана Павла Скоропадського про федерацію України з Росією (14 листопада 1918 р.)

Україна за відновлення в Росії державного порядку. Тепер на принципах федеративних повинна бути відновлена могутність всеросійської держави. В цій федерації Україні належить зайняти одне з перших місць, бо від неї пішов порядок і законність краю і в її межах перший раз свобідно віджили пригноблені більшовицьким деспотизмом громадяни бувшої Росії. На тих принципах будуватиметься політика України. Їй першій належить виступити в справі утворення всеросійської федерації, метою якої буде відновлення великої Росії.

У відносинах з Румунією, що захопила Бессарабію, П. Скоропадський проводив політику активного тиску. Він заборонив постачати до країни агресора продовольство та промислові товари. Жорстку політику гетьман проводив і щодо Польщі, оскільки та порушувала домовленості про розподіл спірних українсько-польських земель.

Дипломатія П. Скоропадського сягала далі союзних і сусідніх держав. Гетьманат доклав великих зусиль, аби встановити міжнародні відносини із США, Великобританією, Францією, Швецією. Українська Держава налагодила відносини з 13-ма країнами світу.

3. Спроби приєднати Крим до Української Держави

За яких обставин було сформовано Кримський крайовий уряд? Якою була головна мета його діяльності? Чиї інтереси він захищав?

Розбудовуючи Українську Державу, П. Скоропадський прагнув приєднати до неї Крим. У травні 1918 р. гетьман відправив ноту німецькому послу, де обґрунтував доцільність включення території півострова до України. Проте німецька окупаційна влада ініціювала створення в Криму крайового уряду на чолі з колишнім царським генералом С. Сулькевичем. До складу цього уряду увійшли здебільшого місцеві російські політики.

На початку липня Кримський крайовий уряд заявив про позбавлення Курултая прав бути національним парламентом Криму. Натомість окремих лідерів кримськотатарського руху запросили до складу уряду, демонструючи, що нова влада враховує національні інтереси кримських татар. Невдовзі уряд визнав їхнє право на кримськотатарську культурну автономію.

Уряд С. Сулькевича взяв курс на створення незалежної Кримської республіки. У соціальному плані він спирався на поміщиків і буржуазію. Відносини з українським урядом у С. Сулькевича ускладнювалися через намагання гетьмана підпорядкувати Крим Українській Державі.

На які аспекти стосунків між Кримом й Україною вказує історик? До чого це мало призвести?

Сучасна дослідниця Тетяна Бикова про стосунки уряду Криму й України

Кримський крайовий уряд боровся проти українського уряду. Одразу після приходу до влади він почав запроваджувати політику, спрямовану на відрив півострова від України. Усі заходи Української Держави ігнорувалися. Було розпочато переслідування українських газет, мови, громад. Заборонялося приймати навіть урядові телеграми з Києва, складені українською мовою.

П. Скоропадський кілька разів пропонував С. Сулькевичу варіант «входження Криму до складу України на правах автономії». Однак ці пропозиції не були прийняті, тоді гетьман увів у серпні економічну блокаду півострова. Було припинено залізничне й морське сполучення з Кримом, заборонено поставку продуктів харчування. Невдовзі на півострові різко зросли ціни, почалися страйки робітників і службовців, невдоволених політикою уряду.

Об'єднання Криму з Українською Державою планувалося на листопад 1918 р. Але антигетьманське повстання, що розпочалося 14 листопада того ж року, виведення німецьких військ з України зумовили відставку уряду С. Сулькевича. На зміну йому прийшли нові сили, які вже орієнтувалися на держави Антанти та білогвардійський рух Росії.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Як відбувався гетьманський переворот?
 2. Який склад уряду П. Скоропадського? Інтереси яких верств він висловлював?
 3. Спираючись на карту № 3 (див. Альбом карт), проаналізуйте територіальні зміни в Українській Державі.
 4. Опишіть основні напрями внутрішньої та зовнішньої політики гетьманату.
 5. Як ставилися політичні партії й населення до гетьманського режиму? Покажіть на карті № 3 райони селянських повстань.
 6. Яку політику проводив гетьманат щодо Криму?
7. Порівняйте, які верстви населення виступали соціальною опорою Центральної Ради та гетьманату. Поясніть, чому відбувся цей перехід влади.
 8. Як ви думаєте, чому П. Скоропадський, будучи генералом, який воював проти німців, погодився очолити державу, створену за їхньої підтримки? А як вчинили б ви за такої ситуації?
 9. Порівняйте основні напрями соціально-економічної діяльності Генерального секретаріату УЦР і гетьманського уряду. Чи є між ними щось спільне? Чому? Які кроки урядів ви вважаєте найуспішнішими, чому?
 10. Чи погоджуєтесь ви з думкою, що перебування України під імперською владою призвело до втрати українським суспільством демократичних традицій? Чому?
 11. Проаналізуйте, що спільного та в чому відмінність політики УЦР і гетьманату у взаємостосунках із Кримом.
 12. Проведіть дослідження «Скоропадський і Маннергейм: український і фінський досвід державності». Під час підготовки цього завдання скористайтеся матеріалами історичної праці Дмитра Шурхала «Скоропадський, Маннергейм, Врангель: кавалеристи-державники».

§ 13

УНР ЗА ДОБИ ДИРЕКТОРІЇ

1. Утворення Директорії. Відновлення УНР

Які соціальні сили підтримали Директорію та чому? Якою була соціальна політика Директорії?

Революція в Німеччині та розпад Австро-Угорщини вплинули на політичну ситуацію в Україні. Союзні війська почали покидати її територію. П. Скоропадський, залишившись без їхньої підтримки, намагався порозумітися з політичною опозицією, яку представляв Український національний союз. Однак ці спроби виявилися безрезультатними, як і спроби знайти підтримку з боку Антанти. У ніч на 14 листопада в Києві на засіданні УНС було створено **Директорію**, до складу якої увійшли В. Винниченко, С. Петлюра, Ф. Швець, А. Макаренко, О. Андрієвський. Вона закликала до повстання проти гетьмана й обіцяла відновити демократичні завоювання УНР.

Директорія — найвищий орган державної влади відродженої Української Народної Республіки.

Директорію підтримало селянство. Згодом на її бік стали переходити й окремі гетьманські військові частини, які були сформовані здебільшого із селян. 18 листопада збройні сили Директорії вступили в бій з гетьманськими військами біля залізничної станції Мотовилівка поблизу Києва. Бій тривав цілий день, а під вечір війська гетьмана відступили. Збройні загони Директорії блокували столицю. Становище П. Скоропадського стало безнадійним. **14 грудня** гетьман **зрікся влади** й покинув Україну разом з німецькими військами.

Того ж дня в'їхали в Київ збройні частини Директорії, а сама Директорія — 19 грудня. Невдовзі було проголошено відновлення УНР та призначено уряд на чолі з В. Чехівським. Було ухвалено постанову про звільнення з посад чиновників, призначених за часів гетьманату. Політичні лідери, враховуючи популярність серед зuboжілого українського населення більшовицьких ідей, планували втілити їх на національному ґрунті. Із цією метою уряд оприлюднив кілька відозв, спрямованих проти поміщиків і буржуазії.

Яку внутрішню політику й у чий інтересах проголосила Директорія? Як ви думаєте, чи можна було здійснити таку програму дій наприкінці 1918 р.? Чому?

З Декларації Директорії УНР

Героїчним поривом українського озброєного трудового народу зметено з лица землі поміщицько-монархічне панування — гетьманщину.

До земельної реформи Директорія УНР оголосила: дрібні селянські господарства і трудові господарства залишаються в користуванні попередніх власників, решта земель переходить у користування безземельних і малоземельних селян, в першу чергу тих, хто пішов у військо Республіки.

Відновлено восьмигодинний робочий день. Право коаліцій і страйків, а також повноту прав робітничих фабричних комітетів.

Директорія є тимчасова верховна влада революційного часу. Влада в УНР належить класам працюючим — робітництву і селянству. «Пануючі класи» земельної, промислової буржуазії доказали свою шкідливість для народу і управління державою. З боку революційного правительтва буде злочином допустити ці класи до участі в управлінні країною.

Директорія вважає своїм обов'язком взяти під керування УНР головні галузі промисловості і направити господарство в інтересах працюючих класів і всього громадянства, а не малої групи класу великовласників...

Директорія декларувала вилучення землі в поміщиків без викупу та ліквідацію нетрудових господарств на селі. Але ці заходи сільська біднота розцінювала як недостатньо революційні, оскільки влада залишила в руках заможних селян ділянки площею до 15 десятин землі. Залишилися недоторканими й землі промислових підприємств, що належали поміщикам-цукрозаводчикам. Така політика Директорії була зумовлена бажанням зберегти в умовах розрухи товарне господарство.

Директорія заявляла про відданість інтересам робітників, її лідери захоплювалися демагогією щодо піклування про «трудовий народ», водночас вважаючи «ненадійними капіталістичними елементами» адвокатів, лікарів, учителів. Це не сприяло стабілізації суспільства, а лише посилювало напругу. Швидко виявилось, що від нової влади почали відвертатися більшість спеціалістів, промисловців, чиновників. У державі наростало безладдя.

Серед членів Директорії не було єдності в питаннях зовнішньої політики. Зокрема, В. Винниченко шукав порозуміння з радянською Росією, а С. Петлюра орієнтувався на Антанту, яка наприкінці 1918 р. висадила десанти в Севастополі й Одесі.

Погляд зблизька

Яка роль С. Петлюри в національно-визвольному русі?
Доведіть свою думку фактами його біографії.

Симон ПЕТЛЮРА (1879–1926) — політичний, державний діяч. Народився в Полтаві в сім'ї міщан козацького походження. Навчався в духовній семінарії. Був з неї виключений за революційні переконання. З 1900 р. — член Революційної української партії. У роки Першої світової війни працював в організації допомоги фронту. Активний учасник Української революції, член УЦР, Генеральний секретар з військових справ. Брав участь у боротьбі з гетьманатом. Один з лідерів Директорії. Головний отаман Армії УНР. Після поразки визвольних змагань — політичний емігрант. Оселившись у Франції, організував видання тижневика «Тризуб». У 1926 р. був убитий радянським агентом. Похований у Парижі.

Пам'ятник Симону Петлюрі у Вінниці

Політичний курс Директорії мав суперечливий характер, що посилювало дестабілізацію українського суспільства.

2. Трудовий конгрес. Отаманщина

Навіщо був скликаний Трудовий конгрес України? Чому, на вашу думку, таке явище, як отаманщина, було притаманне саме Україні?

Для розв'язання проблем організації влади й визначення форм державного правління Директорія ініціювала проведення **Трудового конгресу України**, що розпочався в Києві **23 січня 1919 р.** Для участі в конгресі прибули 400 делегатів, 36 із них — із західноукраїнського регіону.

Які органи державної влади й управління були створені в УНР? Які завдання мала виконати Директорія?

З універсалу Трудового конгресу України від 28 січня 1919 р.

Ми — представники трудового народу України доручаємо всю вищу владу, на цей час, Директорії. Владу виконавчу — Раді Народних Міністрів, яка відповідає перед Трудовим конгресом, а на час перериву його засідань, перед Директорією. Владу на місцях здійснюють представники правительства Республіки, які мають працювати в контакті та під контролем повітових і губернських Трудових Рад, що складаються із селянства і робітництва. Конгрес висловлює побажання, щоб Директорія і Рада Народних Міністрів проводили земельну реформу, основою якої є передача землі без викупу трудящому народові. Одночасно правительству має дбати про знищення безробіття шляхом відновлення промисловості, про поліпшення долі робітництва. Конгрес визнає, що захват Московським більшовицьким військом нашої землі приведе до приходу нових чужоземців. Конгрес закликає синів землі української стати до зброї під стяг війська Директорії.

Конгрес відбувався в умовах нового наступу радянських військ на Київ. Ураховуючи загострення воєнно-політичної ситуації, конгрес передав усю повноту влади Директорії. Функції голови держави конгрес доручив виконувати В. Винниченку. Фактично Директорія отримала від конгресу необмежені повноваження.

Проте реальна влада на місцях належала не міфічним «трудовим радам», як це планував Трудовий конгрес, а виборним місцевим ватажкам, які очолювали загони озброєних односельців. Директорія вважала такі формування підрозділами своїх збройних сил. Проте ці загони переважно опікувалися власними інтересами й не хотіли підпорядковуватися державній владі. На місцях утверджувалася отаманщина на чолі з місцевими ватажками — отаманами.

Погляд зблизька

Якими були політичні погляди Н. Махна? Як ви оцінюєте його політичну діяльність?

Нестор МАХНО (МІХНЕНКО) (1888–1934) — лідер селянського повстанського руху. Народився в селянській родині в с. Гуляй-Поле на Катеринославщині. Здобув початкову освіту. Працював у поміщиків, потім робітником на заводі. Захопившись політичною діяльністю, став членом організації анархістів-комуністів — «Спілки бідних хліборобів». У 1910 р. засуджений на смерть, але кару замінили довічною каторгою. У 1917 р. повернувся до Гуляй-Поля, де почав революційні перетворення: розподіляв між селянами панську землю, створив збройний загін. Улітку 1918 р. очолив боротьбу селян з гетьманатом, потім Директорією й денікінцями на боці більшовиків. Після виступу проти політики «воєнного комунізму» оголошений радянською владою поза законом. З 1921 р. — емігрант. Помер у Парижі.

Як взаємодіяли між собою отаманщина та Директорія? Чому отамани не хотіли приєднуватись до Директорії?

«Отаманщина» в оцінці колишнього урядовця Директорії Бориса Мартоса

Багато людей вказують на «отаманію» як на причину наших невдач. Звісно, якби повстанці, замість того, щоб працювати кожен окремо, приєдналися до нашої армії, це подвоїло б кількість нашого війська. Часто на чолі тих загонів стояли кадрові старшини, які перед революцією були на фронті. Деякі з них виступали під українськими прапорами. Слід признати, що вони зробили советським військам велику шкоду і тим допомогли нам. Так, отаман Зелений об'єднав 25.000 повстанців і завдав советській армії кілька поразок. Але він не хотів приєднатися до нас. А я думаю, що якби він і схотів це зробити, то за ним пішла б невелика кількість повстанців.

Інший отаман Григорієв, штабс-капітан до революції, командував армією, що доходила до 40.000 повстанців. Помічники переконували його об'єднатися з Директорією, та він відмовився. Він з'єднався з анархістичною бандою Махна, і той застрелив його під час суперечки.

Отже, спроби Директорії зміцнити державну владу, зберігаючи отаманщину, не мали перспектив. В атмосфері зростаючої анархії масштабності набули масові погроми, спрямовані насамперед проти єврейського населення.

Населення втрачало довіру до центральної влади й само впорядковувало життя на місцях. Зокрема, в 1919 р. мешканці Чигиринського повіту на Черкащині створили в районі урочища Холодний Яр самопроголошене державне утворення — **Холодноярську республіку** з адміністративним центром у с. Мельники. Очільником Холодноярської республіки став місцевий ватажок, сільський учитель **Василь Чучупак**. З його ім'ям пов'язане піднесення

республіки. Вона об'єднала територію майже трьох десятків ближніх сіл і мала близько 15 тис. озброєних козаків, які гуртувалися в загони, очолювані отаманами. Ці загони захищали місцеве населення від пограбувань і свавілля різних військових формувань (російських більшовицьких, білогвардійських та ін.), що боролися за українські землі. Республіка діяла упродовж трьох років, поки не була знищена більшовиками.

Розкажіть про Холодноярську республіку, спираючись на документи, подані в ЕД, а також дібрані самостійно.

1

2

3

1. Прапор 1-го куреня Холодного Яру
2. Козаки Холодного Яру із с. Мельники
3. Повстанці з Холодного Яру (1922 р.)

3. Друга війна більшовицької Росії з УНР

Які кроки здійснили більшовики після скасування Брестського миру? Як реагував на це уряд Директорії? У чому причини її військової поразки?

Радянська Росія відреагувала на революцію в Німеччині анулюванням Брестського мирного договору, за яким більшовицька влада визнавала самостійність УНР. Невдовзі почався новий військовий похід на українські землі. Більшовики, намагаючись представити військові дії проти України як внутрішню боротьбу різних політичних сил, створили тимчасовий робітничо-селянський уряд України, що повністю підпорядковувався російському Раднаркому.

Кому адресовано документ? Яку вказівку лідери більшовиків дають Вацетісу й чому?

З телеграми В. Леніна, Й. Сталіна головному В. Вацетісу (29 листопада 1918 р.)

З просування наших військ на Україну створюються обласні радянські уряди, покликані зміцнити ради на місцях. Це позбавляє змоги шовіністів України... розглядати рух наших частин як окупацію і створює сприятливу атмосферу для просування наших військ. Без цього наші війська були б поставлені в окупованих областях у незручне становище і населення не зустрічало б їх як визволителів. Просимо дати вказівку, щоб наші війська підтримували радянський уряд України.

Уряд Директорії звернувся до Москви із запитом, чому більшовицьке російське військо без оголошення війни вдерлося на територію України.

У чому суть відповіді? У якому тоні її надано? Що роздражнило відповідача? Порівняйте цей документ із попереднім і зробіть висновок.

Відповідь Раднаркому РРФСР на ноту Директорії від 10 січня 1919 р.

Російське Союзне Радянське Правительство знов підтверджує в найкатегоричнішій формі свою попередню заяву, що серед військ, які борються проти Директорії, нема ніяких військових частин Російської Союзної Республіки. Тому ваша ультимативна вимога припинення нами військової акції проти Директорії й виводу російських військ з України є безпредметною.

16 січня 1919 р. Директорія оголосила війну радянській Росії, 24 січня на території УНР було оголошено воєнний стан. Ситуацію ускладнював не так сам наступ більшовицької Червоної армії, як розвал військ Директорії, у складі яких було чимало загонів, очолюваних місцевими отаманами. Останні нерідко ставили свої вимоги Директорії та в разі їх невиконання переходили на бік більшовиків.

У чому вбачав П. Болбочан складність воєнного становища України? Як цей документ пов'язаний із попередніми?

Доповідь полковника Петра Болбочана головному отаманові Симону Петлюрі по апарату. Станція Люботин (10 січня 1919 р.)

Я гадаю, що Україна ще ніколи не переживала такого скрутного становища, як зараз. На нас насуваються російські більшовицькі війська, над організацією котрих працювали цілий рік найкращі старшини Генерального Штабу Російської армії... Раніш я просив 3–4 полки. То було раніш, а тепер давайте вже дві дивізії в повній організації. Через тиждень двох дивізій буде уже мало... маю дуже багато різних полків, але всі ці полки треба поставити хоч на один місяць у нормальні умови, на кожний такий полк дати по кілька старшин і козаків Запорозького корпусу, котрі обучали би і кожний день пороли би половину так званих товарищів, а деяких і розстрілювали, а через місяць будуть розкішні полки.

У січні червоноармійські частини захопили Харків, Полтаву, Катеринослав, Чернігів і наблизилися до Броварів, де розташувалася 40-тисячна петлюрівська армія. Війська УНР мали чотирикратну перевагу в живій силі, але після триденних боїв відступили. Наприкінці січня збільшовизувалися частини Задніпровської дивізії, які перебували на Півдні України. Вони вийшли з-під контролю Директорії й розгорнули бойові дії на боці Червоної армії проти білогвардійців та військ Антанті. Армія УНР танула на очах: у грудні 1918 р. вона нараховувала 100 тисяч, а наприкінці січня 1919 р. — 21 тисячу вояків.

Невдовзі Червона армія, за допомоги отаманів Д. Зеленого, Н. Махна, які перейшли на її бік, захопила майже всю Лівобережну Україну. 5 лютого 1919 р. радянські війська увійшли до Києва, а на початку березня наблизились до Вінниці, де перебувала Директорія. Остання звернулася по допомогу до Антанті. Але та поставила Директорії жорсткі умови: вивести зі складу уряду УНР і самої Директорії представників соціалістичних партій;

відійти від соціалістичних принципів у соціально-економічній політиці; реорганізувати збройні сили УНР і підпорядкувати їх командуванню Антанті.

Директорія намагалася знайти компромісні варіанти. Зокрема, змінила керівництво уряду УНР, відправила у відставку голову Директорії В. Винниченка. С. Петлюра заявив про свій вихід з Української соціал-демократичної партії, але залишився на посаді Головного отамана армії УНР. Проте всі ці спроби виявилися марними.

Якою є головна ідея карикатури? Які сили несли в Україну «мир і свободу»? У чому це виявлялось? У якому становищі опинилося населення України?

Карикатура
«За свободу
і мир в Україні»
(1919 р.)

У квітні Директорія переїхала до Проскурова. Уся Наддніпрянина опинилася під владою більшовиків. Але невдовзі проти них сталися масові повстання місцевого населення, незадоволеного відбиранням хліба для потреб радянської Росії. За такої ситуації влітку 1919 р. залишки військ УНР, об'єднавшись із Галицькою армією, яку поляки витіснили із західно-українських земель, спільними зусиллями вибили більшовиків з більшої частини Правобережної України. Червона армія не могла активно діяти в Україні, оскільки тримала фронт проти білогвардійської армії Антона Денікіна.

30 серпня Червона армія залишила Київ, і до міста вступили об'єднані українські частини. Але вже наступного дня до Києва підійшла кавалерія білогвардійців і захопила значну його частину. Зрештою, обидві сторони підписали угоду, за якою українські війська залишили столицю. Проте в подальшому стало очевидним, що військам С. Петлюри не уникнути воєнних дій з білогвардійцями, котрі прагнули відновити «Велику Росію», в межах якої не передбачалося самостійної України. Тому у вересні 1919 р. С. Петлюра уклав договір з отаманом Н. Махном про спільну боротьбу проти денікінців. Зроблено це було вчасно, оскільки А. Денікін того ж місяця наказав своїм військам захопити територію, контрольовану УНР, і знищити її збройні сили. Коли денікінці почали виконувати цей наказ, махновці здійснили рейд тилами білогвардійців і зруйнували їхні плани.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Коли та за яких обставин було утворено Директорію УНР?
 2. Чому було відновлено УНР?
 3. Якими були основні напрями політичного курсу Директорії?
 4. Що таке отаманщина? Опишіть це явище, використовуючи карту № 4 (див. Альбом карт).
 5. Спираючись на карту № 4, розкажіть про події другої війни радянської Росії проти УНР.
 6. Коли війська Антанти висадились на Півдні України й де саме?
 7. Які причини поразки Директорії?
 8. За яких обставин, з якою метою було здійснено об'єднання українських армій?
9. Проаналізуйте період перебування Директорії при владі за планом:
- 1) причини приходу до влади;
 - 2) соціальна підтримка;
 - 3) основні напрями внутрішньої та зовнішньої політики;
 - 4) реальні політичні заходи та кроки;
 - 5) причини поразки.
10. Порівняйте УЦР, гетьманат і Директорію за допомогою таблиці за такими критеріями: назва, органи влади; термін перебування при владі; соціальна підтримка; основні напрями внутрішньої та зовнішньої політики; реальні політичні заходи та кроки. Проаналізуйте й зробіть висновки.
11. Нещодавно у Вінниці відкрили пам'ятник Симону Петлюрі (див. с. 93), що викликало неоднозначну реакцію українського суспільства. Яка ваша думка із цього приводу? Кого з українських громадських діячів і політиків досліджуваного нами періоду варто увіковічити в пам'ятнику? Свою думку обґрунтуйте.

§ 14

ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКА НАРОДНА РЕСПУБЛІКА

1. Проголошення ЗУНР та створення Галицької армії

З якими подіями пов'язане створення Української Національної ради? Чому ЗУНР створювали шляхом збройного повстання? Які були перші заходи уряду ЗУНР?

В умовах наближення поразки Німеччини та Австро-Угорщини в Першій світовій війні в західноукраїнських землях наростає рух за національне самовизначення та формування української держави.

На початку жовтня політичні сили Галичини, прогнозуючи зміну влади, почали підготовку до створення української адміністрації у краї. **18 жовтня 1918 р.** у Львові відбулися загальні збори політичних і громадських діячів Галичини й Буковини, на яких **обрано Українську Національну Раду**. До неї увійшли українські депутати, обрані до австрійського парламенту, депутати крайових сеймів та по три представники від кожної української політичної партії.

Які землі мали становити територію української держави? Чому? Якими мали бути основи її устрою?

З прокламації Української Національної Ради від 19 жовтня 1918 р.

Українська Національна Рада постановляє: етнографічна українська область в Австро-Угорщині, зокрема Східна Галичина, південно-східна Буковина, українська полоса північно-східної Угорщини, — складають територію української держави. Закликаємо національні меншини на цій українській території направити своїх представників до Української Національної Ради, яка розробить Конституцію для утворення держави на основах: загального, рівного, тайного права голосування з пропорційним представництвом, правом культурно-національної автономії, правом представництва в правительстві від національних меншин. Українська Національна Рада прагне організувати державу українську, котра би мала підтримку на мировій конференції.

Становлення західноукраїнської республіки відбувалось одночасно з відродженням Польщі, що претендувала не тільки на свої етнічні землі, а й на українські, зокрема на Східну Галичину. Тому Українська Національна Рада поставила перед австрійським урядом питання про передачу їй влади в Галичині й Буковині. Але австрійський намісник у краї відмовив українцям.

У відповідь на це українські національно-патріотичні сили вирішили власноруч взяти владу у Львові. У ніч на **1 листопада 1918 р.** вояки Легіону Українських Січових стрільців захопили у Львові урядові установи та стратегічні пункти. Австрійський намісник, перелякавшись, передав усі адміністративні повноваження заступникові, а той — Українській Національній Раді. Ці події дістали назву **листопадовий зрив**.

Визначте головні думки документа. Спираючись на них, зробіть висновок про його значення.

З відозви Української Національної Ради від 1 листопада 1918 р.

Український народе! Голосимо тобі про визволення з віковичної неволі. Віднині Ти господар своєї землі. Дня 19 жовтня утворилася на українських землях, бувшої Австро-Угорської монархії, Українська Держава і її найвища влада — Українська Національна Рада. Нинішнім днем Українська Національна Рада взяла владу в столичнім місті Львові і на території Української Держави. Всі вояки української народності підлягають віднині виключно Українській Національній Раді і мають стати на її оборону. Все здібне до зброї українське населення має утворити боеві відділи, що увійдуть до української армії, або на місцях оберігатимуть порядок. Як тільки буде укріплене існування Української Держави, Українська Національна Рада скличе на основі загального, рівного, безпосереднього і тайного виборчого права Установчі збори, які рішать будучність Української Держави.

Що зображено на плакаті? Як, на вашу думку, художник ставиться до цієї події?

Плакат на честь подій 1 листопада 1918 р. у Львові

13 листопада 1918 р. Українська Національна Рада проголосила Західноукраїнську Народну Республіку (ЗУНР). Територія республіки становила 70 тис. кв. км з населенням 6 млн осіб. Було затверджено герб держави — золотий лев на синьому тлі та блакитно-жовтий прапор. Президентом ЗУНР став голова Національної ради Євген Петрушевич.

Погляд зблизка

Яка роль Є. Петрушевича в національно-визвольному русі? Доведіть свою думку фактами з його біографії.

Євген ПЕТРУШЕВИЧ (1863–1940) — громадський, політичний діяч. Народився в м. Буськ на Львівщині в сім'ї священика. Закінчив юридичний факультет Львівського університету. Доктор права. У 1907 р. обраний послом до австрійського парламенту й залишався ним аж до розвалу монархії. Під час Першої світової війни очолював українське парламентське представництво, яке було проти передачі західноукраїнських земель під польську владу. У 1918 р. обраний президентом Західноукраїнської Народної Республіки. Після злуки УНР і ЗУНР — член Директорії УНР, але мав розходження із С. Петлюрою в поглядах на взаємостосунки УНР з Польщею. Після завершення визвольних змагань — політичний емігрант. Помер у Берліні.

Вищим законодавчим органом ЗУНР була Українська Національна Рада. Вона утворила **Державний секретаріат** — виконавчий орган влади республіки під керуванням лідера Національно-демократичної партії К. Левицького. За Тимчасовим Основним Законом про державну самостійність українських земель, владою в республіці проголошено народ, який на основі загального, рівного, безпосереднього таємного і пропорційного права голосування мав обирати Установчі збори.

Більшість депутатів Української Національної Ради (на відміну від діячів Української Центральної Ради) не поділяла ідей соціалізму. Вони стояли на національно-ліберальних позиціях і надавали перевагу розбудові держави шляхом реформ, а не революційної боротьби. На відміну від лідерів УНР, політичні діячі ЗУНР не захоплювалися популізмом, а діяли професійно, спираючись на закони, не оминали соціальних та економічних проблем. Центральні органи ЗУНР встановили зв'язок з розгалуженою, добре організованою системою місцевого управління, що мала в народі повагу й авторитет.

Водночас українську владу певна частина мешканців краю сприймала стримано, а дехто й негативно. Зокрема, більшість польського населення поставилася до ЗУНР ворожо, оскільки підтримувала ідею створення Великої Польщі, у межах якої мали бути й західноукраїнські землі. Євреї намагалися не втручатися в польсько-український конфлікт, дотримуючись нейтралітету в боротьбі за українську державність. Але після єврейських погромів, учинених польськими вояками, стали схилитися до співпраці з українською владою, що надала національним меншинам третину депутатських місць у своєму парламенті.

У перші дні після проголошення ЗУНР було прийнято важливі закони, спрямовані на становлення державно-політичного й економічного життя республіки: закон про організацію війська, закон про адміністрацію, закон про судочинство та ін. Почалася земельна реформа, було взято під контроль нової влади виробництво і продаж промислової продукції, продуктів харчування, оголошено 8-годинний робочий день. Не залишилися поза увагою й питання зовнішньої політики. ЗУНР відкрила посольства в Австрії, Угорщині й Німеччині, дипломатичні представництва в Канаді, США, Бразилії, Італії та інших країнах.

Уряд ЗУНР поставився відповідально до формування власного війська, усвідомлюючи, що відстояти ЗУНР можливо лише за наявності армії. Завдання з її створення було покладено на Державний секретаріат військових справ. Основою **Галицької армії** стали частини Легіону УСС. Збройні формування ЗУНР поповнювали робітники, студенти й навіть патріотично налаштована молодь з Наддніпрянщини. Найбільшою проблемою для Галицької армії стала нестача старших офіцерських кадрів, особливо штабних, які б мали вищу військову освіту й досвід планування операцій.

На початку січня 1919 р. було проведено реорганізацію збройних сил ЗУНР у регулярну армію. Загальна мобілізація та формування нових військових частин відбувалися швидко, і навесні 1919 р. у складі Галицької армії вже нараховувалося 126 тис. вояків (52 тис. з них мали фронтовий досвід).

Тож боротьба українського населення за самовизначення в західноукраїнському регіоні завершилася створенням власної національної держави.

2. Злука УНР і ЗУНР

Чому з перших днів свого існування ЗУНР перебувала у стані конфлікту з Польщею? Які були причини та значення Акта злуки?

Становлення ЗУНР відбувалося у складній міжнародній ситуації. Антанта підтримувала відродження Польщі, намагаючись перетворити її на санітарний кордон між Західною Європою та радянською Росією. Поляки, спираючись на допомогу Антанти, почали підпорядковувати собі західно-українські землі. 21 листопада 1918 р. польські війська захопили Львів. Уряд ЗУНР змушений був переїхати спочатку до Тернополя, а через місяць — до Станіслава.

У грудні 1918 – січні 1919 р. збройні сили ЗУНР вели бої з поляками, але жодна зі сторін не змогла перемогти. За цих обставин уряд, намагаючись зміцнити свої позиції й реалізувати прагнення співвітчизників поєднати українські землі в межах однієї держави, відправив делегацію до Києва.

22 січня 1919 р. Директорія УНР видала Універсал про з'єднання Галичини, Буковини, Угорської Русі й Наддніпрянщини в єдину державу — Українську Народну Республіку. Того ж дня на Софійському майдані в Києві урочисто оприлюднено **Акт злуки**. Але через воєнний стан реалізувати ідею соборності в розбудові української держави з кожним днем ставало проблематичніше. Між двома українськими державами встановлювався зв'язок, близький до конфедерації.

Що проголошує Універсал Директорії? Як ставиться до злуки історик І. Лисяк-Рудницький? Чи поділяєте ви його думку про причини того, що соборність України «не дочекалася» своєї реалізації?

3 Універсалу Директорії УНР

Однині воєдино зливаються століттями одірвані одна від одної частини єдиної України — ЗУНР (Галичина, Буковина і Угорська Україна) та Наддніпрянська Велика Україна. Однині є єдина незалежна Українська Народна Республіка. Однині народ український має змогу будувати нероздільну самостійну державу Українську на благо і щастя всього її трудового народу.

Історик Іван Лисяк-Рудницький про соборність України

Соборність України, проголошена 22 січня 1919 р., в тій добі не дочекалася своєї повної практичної реалізації. Наддніпрянщина й Галичина існували далі: до самого кінця визвольних змагань, як два окремих державних тіла, з двома урядами й арміями, а також з двома різними політичними лініями. Наявність двох стратегій давала можливість шукати зближення, але не могли з'єднатися, бо в них були дві різні спрямованості: у галичан — антипольська, у наддніпрянців — антимосковська. До цього залучені й інші об'єктивні відмінності: у соціальній структурі, в атмосфері побуту і громадському вихованні між нашим Сходом і Заходом.

3. Українсько-польська війна

Які основні події українсько-польської війни? Чи можна вважати підтримку Польщі Антантою основною причиною воєнної поразки ЗУНР?

У січні–лютому 1919 р. українські збройні формування почали бої за вивільнення Львова від поляків, які утримували його з осені минулого року.

Для цього було сплановано Вовчухівську операцію, що тривала в лютому–березні 1919 р. За три дні українські формування взяли Львів в облогу. Проте підтримка поляків Антантою унеможливила подальший наступ Галицької армії. Крім того, Антанта в ультимативній формі стала наполягати на розмежуванні західноукраїнських земель так, щоб до Польщі відійшло 40 % території Східної Галичини, зокрема Львів і Дрогобицько-Бориславський нафтовий басейн. Українська сторона відкинула такі пропозиції та відновила наступ на фронті. У кровопролитних боях українські підрозділи розгромили поляків у районі Вовчухова. Але поляки перегрупували свої війська та перейшли в контрнаступ. Виснажені боями українські частини відступили. Звільнити Львів вони не змогли.

У зв'язку з якими подіями написаний документ? Чому Українська Національна Рада звертається саме до В. Вільсона? За яких міжнародних обставин вона розраховує на його підтримку?

З дипломатичної ноти Української Національної Ради президентові США Вудро Вільсону від 26 листопада 1918 р.

Утворивши державу 19 жовтня 1918 року у Львові, ми визначили границю цієї держави тільки попередньо, вичікуючи Вашого рішення. Пане Президенте, стараючись оминати захоплення навіть найменшого клаптика землі, який не був заселений українцями в переважній більшості, і дотримуючись справедливих принципів Ваших, Пане Президенте, у цих границях, Українська Національна Рада представляє цю державу і старається не допустити ніякого нелюдського вчинку, а при тім не допускає насильного переступлення влади, яку вона має.

У квітні 1919 р. до Польщі з Франції прибула добре озброєна армія генерала Ю. Галлера (100 тис. вояків). Вона призначалася для боротьби з більшовиками, але була використана проти Галицької армії.

Що означав цей документ керівництва Антанти для ЗУНР? Чому, як ви думаєте, Рада надала таку підтримку Польщі? Текст цього документа став відомим урядові Є. Петрушевича тільки влітку 1921 р. Як ви вважаєте чому?

З Постанови Найвищої Ради Мирової Конференції (червень 1919 р.)

Найвища Рада Мирової Конференції постановляє:

1. Що польське правительство уповноважене окупувати своїми військовими силами Східну Галичину аж до ріки Збруч.

2. Що польському правительству дається уповноваження ужити всі свої військові сили включно з армією генерала Галлера в цілі переведення сеї окупації.
3. Що польське правительство буде уповноважене завести цивільну адміністрацію в Східній Галичині.

15 травня Польща розпочала наступ по всьому фронту. Галицька армія поступалася полякам і відступила на схід. 24 травня в тил українським воякам вдарили румунські війська. Вони окупували Покуття разом з Коломиєю та Снятином. Галицька армія опинилася затиснутою біля Чорткова на південному сході Галичини. У цей критичний момент президенту Є. Петрушевичу були надані надзвичайні права диктатора. Він зумів навести порядок у військах і припинив анархію.

Галицька армія здійснила Чортківську наступальну операцію й заволоділа Тернополем. Але наступальні бої вичерпали сили галичан, до того ж вони постійно відчували дефіцит зброї. Українські вояки перейшли до оборони. Поляки перекинули на цю ділянку фронту кілька добре озброєних дивізій і прорвали українську оборону. Галицька армія змушена була переправитися на лівий берег річки Збруч, де об'єдналася з Армією УНР. Уся територія ЗУНР була окупована Польщею.

4. Український національний рух у Північній Буковині, Бессарабії, Закарпатті

Чому не справилися сподівання населення цих українських земель щодо державного самовизначення? До яких наслідків призвела боротьба населення за самовизначення?

Після поразки Австро-Угорщини влада в Буковині перейшла до новоствореного Українського крайового комітету. 3 листопада 1918 р. за його ініціативою відбулося Народне віче, на якому депутати ухвалили приєднання краю до ЗУНР. Створена у Львові Українська Національна Рада направила свою делегацію до Чернівців, аби підтримати виявлене прагнення українців краю. Президентом краю став Омелян Попович. Проте Румунія відразу відреагувала на ці події й увела свої війська в Північну Буковину. Згодом командування окупаційних військ ініціювало проведення Генерального конгресу, що складався з румунів. Конгрес проголосив об'єднання Буковини з Румунією. Остання узгодила з Антантою свою позицію та заручилася її підтримкою. За румунської окупації були скасовані автономні права Буковини.

У 1918 р. Бессарабія також була приєднана до Румунії. У січні 1919 р. в Північній Бессарабії (на Хотинщині) почалося повстання проти окупантів. Повстанці, спираючись на підтримку УНР, за кілька днів звільнили свій край від румунських військ і встановили владу Хотинської Директорії. Але згодом Румунія, підтягнувши значні сили, розбила українські загони. Майже 4 тис. повстанців разом із 50 тис. біженців під натиском ворога перейшли за Дністер на Поділля.

Що спільного у спогадах українського селянина та румунського генерала? Які наслідки мала така політика румунської окупаційної влади?

Зі спогадів Якова Барчука, мешканця с. Гвіздівці Хотинського повіту

Прийшли румуни: грабіж, катування, насильство. Молотили з братом на току ціпами хліб. Чуємо: «Всім з'явитися до управи». Йдемо, бачимо таке: десяток вояків стоять по обидві сторони хвіртки подвір'я управи і б'ють селян дрючками. Після цього ми з братом не могли підняти рук. Дісталось й нашому батькові. Після удару він впав, а йому ще дрючком. Румунський офіцер прочитав указ, що Бессарабія — область Румунії, ми маємо підкорятися її законам, при зустрічі з військовими треба скидати шапку і вклонятись.

Зі спогадів диктатора Румунії генерала Йона Антонеску

У 1919 р. ми ледь не втратили Бессарабію з вини генерала Довідоглу, який знищив 7 сіл і розстріляв масу людей. Відомо, що через це мирна конференція в Парижі зайнялася розглядом Бессарабського питання.

Після розвалу Австро-Угорщини більшість українців Закарпаття висловилися за об'єднання з УНР. Таке рішення не було випадковим, оскільки багато українських громадських діячів були тісно пов'язані з політичним життям не тільки ЗУНР, а й Наддніпрянщини. Делегати від Закарпаття брали участь у роботі Української Національної Ради та Трудового конгресу в Києві. У травні 1919 р. українська громадськість Закарпаття створила Центральну Руську (Українську) Народну Раду. Але вона не змогла витримати тиску представництва США, що вимагало об'єднати Закарпаття із Чехо-Словацькою Республікою.

Усі спроби відстояти самостійність західноукраїнських земель у межах єдиної української держави завершилися поразкою.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Коли, де і за яких обставин проголошено ЗУНР? Покажіть на карті № 5 (див. Альбом карт) територію ЗУНР.
2. Які історичні події називають «злукою»?
3. Коли і як почався українсько-польський конфлікт?
4. Як було створено Галицьку армію? Опишіть її дії (карта № 5).
5. Як розгортався український національний рух на Буковині та Закарпатті?
6. Що спричинило Хотинське повстання?
7. Порівняйте обставини, за яких були створені УНР і ЗУНР. Чи є щось спільне? У чому відмінність?
8. Порівняйте перші акти й перші політичні кроки ЗУНР та УНР. Які з цих кроків є найбільш успішними?
9. Якими були причини поразки ЗУНР?
10. Український історик ХХ ст. Н. Полонська-Василенко вважає, що «за цей короткий період, глибоко-трагічний період своєї історії 1918–1919 рр., — ЗУНР дала багато прикладів національної солідарності та розуміння державних інтересів». Спробуйте навести такі приклади. Якщо ви не погоджуєтесь з Н. Полонською-Василенко, дайте свою оцінку періоду та поясніть її.
11. Що спільного було в подіях 1918–1919 рр. у Буковині, Бессарабії, Закарпатті? Порівняйте їх і запишіть визначені риси.

 § 15РАДЯНСЬКО-РОСІЙСЬКА
ОКУПАЦІЯ УКРАЇНИ

1. Формування державної системи УСРР

 Схарактеризуйте систему державної влади й управління, що сформував більшовицький режим. Як вплинув цей державний устрій на життя населення?

Протягом зими/весни 1919 р. на території України (окрім Надзбруччя) встановлено радянську владу. У січні 1919 р. затверджено назву нової держави — **Українська Соціалістична Радянська Республіка (УСРР)**, а в березні 1919 р. ухвалено першу **Конституцію УСРР**.

 Яким був державний устрій і політичний режим УСРР? У чому полягає демократизм Конституції УСРР? У чому її обмеженість?

З Конституції**Української Соціалістичної Радянської Республіки**

1. Українська Соціалістична Радянська Республіка є організація диктатури трудящих експлуатованих мас пролетаріату і бідного селянства над їх гнобителями та експлуататорами — капіталістами і поміщиками.

2. Задачею цієї диктатури є перехід від буржуазного ладу до соціалізму...

4. Українська Соціалістична Радянська Республіка заявляє про рішучість ввійти до складу Єдиної Міжнародної Соціалістичної Радянської Республіки, як тільки створяться умови для її виникнення...

20. Правом обирати і бути обраними до Рад користуються незалежно від віросповідання, національності і т. п. громадяни, яким виповнилося 18 років:

а) усі, хто заробляють на життя продуктивною і суспільно-корисною працею: робітники і службовці в промисловості, торгівлі, сільському господарстві, селяни й козаки-землевласники; б) солдати Червоної Армії і матроси Червоного Флоту...

21. Не обирають і не можуть бути обраними:

а) особи, які вдаються до найманої праці з метою одержання прибутків; б) особи, які живуть на нетрудові доходи, на відсотки капіталу, доходи з підприємств, надходження з майна; в) приватні торговці, комерційні посередники; г) ченці, духовні служителі; д) службовці, агенти колишньої поліції, жандармів і охоронних відділень, а також члени царської династії...

33. Керуючись інтересами робітничого класу, УСРР позбавляє політичних прав осіб, які користуються ними на шкоду комуністичній революції.

Фактично російські окупанти насадили свої маріонеткові органи влади, проголосивши квазідержаву УСРР з усіма її атрибутами, «за образом і подобою» органів РСФРР, аби зручніше було виконувати пряме управління з Москви. Повторюючи назву російського, український уряд теж дістав назву — Рада Народних Комісарів (РНК). Уряд обирався Всеукраїнським Центральним виконавчим комітетом (ВУЦВК), а в Росії — Всеросійським Центральним виконавчим комітетом. Головою українського уряду Москва рекомендувала болгарина Х. Раковського.

Водночас з Раднаркомом існувала й партійна влада. Її очолював Центральний Комітет партії більшовиків України — ЦК КП(б)У, що підпорядковувався ЦК РКП(б). Зазвичай у складі уряду й партійної верхівки були ті самі люди.

Партійна влада не лише існувала паралельно, а й була тим стрижнем, на якому РКП(б) будувала нову комуністичну Російську імперію. На місцях у губернських центрах створювалися ради, у волосних центрах діяли військово-революційні комітети. Нова влада офіційно проголошувала їх органами диктатури пролетаріату, хоча насправді вони здійснювали диктатуру більшовицької партії.

Характерно, що спочатку більшовицька влада в Україні намагалася використовувати всі близькі їй політичні сили, зокрема й націонал-комунізм.

Націонал-комунізм — національно орієнтований напрям у комуністичному русі, що виник у 1917–1920-х роках серед частини народів колишньої Російської імперії.

Якою була позиція українських націонал-комуністів? Як ставилась до них більшовицька влада? Чому?

Сучасний історик Геннадій Єфіменко про український націонал-комунізм

Націонал-комуністи вважали, що комунізм потрібно не уніфікувати за російським зразком, а пристосовувати до національних умов. У роки революції українські націонал-комуністи вимагали створення незалежної української радянської республіки з окремою армією і під керівництвом самостійної комуністичної партії. Популярність таких ідей у суспільстві, наявність впливу націонал-комуністів на українське селянство зумовили обережне ставлення центрального більшовицького керівництва до цього руху і відсутність, на той час, репресій до його представників.

Та утвердившись при владі, більшовики стали придушувати рух українського націонал-комунізму.

Сутність внутрішньо політичного курсу більшовиків полягала в руйнації наявної в Україні господарської системи, що ґрунтувалася на товарно-грошових відносинах, і заміні її прямим товарообміном. Така політика отримала назву «**воєнний комунізм**».

Воєнний комунізм — внутрішня політика радянської влади 1919–1921 рр., метою якої було зосередження всіх трудових і матеріальних ресурсів у руках держави.

партії більшовиків Росії, яку вони поширили на Україну, окупувавши її. Важливою складовою частиною політики «воєнного комунізму» був процес привласнення державою засобів виробництва у промисловості й сільському господарстві. Зміна власності виявилася складною і трагічною.

Селянство (на той час приблизно 80 % населення України), від якого залежала забезпеченість держави продовольством, було власником засобів виробництва. Радянська влада намагалася силою підпорядкувати його собі. Вона здійснювала конфіскацію поміщицьких, удільних, монастирських та церковних земель і створювала на них державні сільськогосподарські

підприємства. Лише частина конфіскованих земель передавалася безземельному та малоземельному селянству. Кращі чорноземи радянська влада передала новоствореним радянським господарствам — радгоспам і комунам. Окрім того, найпродуктивніші землі передавали націоналізованим цукровим заводам і гуральням. Така політика, як і насильницьке вилучення в селян продовольства, викликала їхнє незадоволення.

2. Повстанський рух

Які причини викликали повстанський рух 1919 р.? Якою була політика радянської влади щодо селянських збройних формувань? Яку політику проводив А. Денікін на захоплених територіях? Як діяли повстанці?

Більшовицька економічна політика, орієнтована на ліквідацію приватної власності та засоби виробництва і «зрівнялівку» життєвого рівня всіх верств населення, викликала навесні 1919 р. хвилю антирадянських виступів. Особливо гострого характеру вони набули на селі, де державні органи постійно здійснювали конфіскацію зерна й перетворювали селян на безправну робочу силу. Селянський рух опору радянська влада назвала куркульським бандитизмом, спрямовуючи проти нього каральні експедиції, що здійснювали масові розстріли і спалювали села. Але такі дії ще більше руйнували сільське господарство.

Чим, на вашу думку, обумовлена поява документа? До кого він звернений? Яке ставлення він у вас викликає? Чому?

3 резолюції ЦВК Рад України від 16 квітня 1919 р. «Про неприпустимість спалення сіл під час придушення куркульських повстань»

Неодноразові випадки спалення сіл під час придушення куркульських повстань є недоцільними і вкрай шкідливими для справи радянської влади, тому запропонувати Раднаркому в терміновому порядку видати всім належним відомствам розпорядження про повне припинення під страхом суворої відповідальності спалення сіл.

Але це рішення каральні загони здебільшого ігнорували. У відповідь селяни розгорнули ще більш активну боротьбу проти радянської влади. Якщо у квітні було зареєстровано 98 антирадянських виступів, то в червні–липні їх нараховувалося 328. Селянські повстання охопили майже всю Україну. Повстанці знищували більшовицькі продовольчі загони, які відбирали по селах зерно для потреб комуністичного режиму.

Як документ відтворює характер повстанців? Якими були завдання повстанців?

3 наказу Революційної повстанської армії України Батька Махна

1. Завданням нашої армії є звільнення трудящих від всякого поневолення.
2. Кожен повстанець має пам'ятати, його вороги — особи буржуазного класу, радянські комісари, члени каральних загонів, що їздять по селах і мордують трудовий народ. Представників таких загонів затримувати і доставляти в штаб армії, а при спротиві — розстрілювати на місці.

3. Конфіскації у селян без належних документів забороняються. Закликаю повстанців слідкувати за порядком і боротися з несправедливістю.

Повстанці створювали власну систему захисту від радянської державної влади й білогвардійських сил, які перетворили Україну на арену жорстоких боїв і постійно вимагали від селян хліба, нічого не даючи їм узамін.

3. Україна за денікінського режиму

Навесні–улітку 1919 р. Добровольча армія А. Денікіна витіснила Червону армію з українських земель. Установлений нею в Україні денікінський режим спрямовував зусилля на захист інтересів поміщиків і підприємців. Нова влада почала відбирати в селян поділену поміщицьку землю. Окрім того, селян зобов'язали підтримати Добровольчу армію разовим внесенням податку в розмірі 5 пудів зерна з кожної десятини землі. На підприємствах заборонялися профспілки та страйки. Тривалість робочого дня визначалася в 9,5 години.

Виступаючи за Велику Росію, А. Денікін не визнавав права українців на утворення своєї держави. Режим негативно ставився до виявів українського національного життя. Адміністрація видала наказ про зняття портретів Т. Шевченка в установах. Земствам заборонили надавати матеріальну допомогу українським школам, у навчальних закладах скасовували українознавчі предмети. Водночас, А. Денікін усвідомлював, що лише диктаторськими методами управляти Україною неможливо, і пішов на окремі поступки.

Як ставився А. Денікін до національних інтересів українців? Як він прагнув вирішити українське питання?

3 відозви Антона Денікіна «До населення Малоросії»

Прагнення відділити від Росії малоросійську гілку російського народу не залишене і понині. Зважаючи на це, в основу устрою областей Півдня Росії буде встановлено початки самоврядування і децентралізації при неодмінній повазі до життєвих особливостей місцевого побуту. Оголошуючи державною мовою на всьому просторі Росії мову російську, вважаю неприпустимим і забороняю переслідування малоросійської мови. Кожен може говорити в суді по-малоруські. Приватні школи, що утримуються на місцеві кошти, можуть вести викладання якою завгодно мовою.

Але поступки А. Денікіна на тлі негативних зрушень в економічному житті не викликали симпатій в українському суспільстві. До того ж восени 1919 р. посилювався повстанський рух в Україні як спротив білогвардійцям. Для його придушення А. Денікін змушений був відкликати військові частини з фронту, де розгортався наступ денікінців на Москву. Окрім того, селянство ще схилилося до підтримки більшовиків, оскільки їхня перемога над денікінцями усувала загрозу втратити поділену поміщицьку землю. Майже кожне село мало загони самооборони, що давали відсіч денікінцям у спробах проводити ревізіцію продуктів, необхідних для армії.

Восени 1919 р. Червона армія, створивши кількісну перевагу над військами А. Денікіна, перейшла в наступ і в грудні витіснила білогвардійців з території

України. Місцеве населення знову змушене було дбати про захист власних інтересів, формуючи збройні загони, і забезпечувати їх необхідними резервами.

Які зміни сталися в повстанському русі восени 1919 р.? Чим вони були викликані?

Зі спогадів голови уряду УНР Ісаака Мазепи про повстанський рух

У 1919 р. Україною пронеслося дві повстанські хвилі. Одна в березні—травні, викликана грабіжницькою політикою російських більшовиків, і друга — улітку через наступ армії Денікіна. Починаючи з літа 1919 р., опинившись між двома ворожими силами — «червоними» і «білими» московськими окупантами, повстанці почали шукати контакт із фронтом УНР. Замість орієнтації на ради, вони стали орієнтуватися на парламентаризм і демократію. Крім мотивів соціального характеру, українські народні маси прийшли до глибшої національної свідомості. Національний момент почав грати у повстанському русі значно більшу роль, ніж це було раніше.

4. Терор окупаційної влади

Чому більшовики та білогвардійці вдавалися до терору проти населення?

Більшовицькі лідери розуміли, що захопити владу легше, ніж утримати. Тому вони створили систему каральних органів, яка діяла в Україні. У її складі були: Всеукраїнська надзвичайна комісія (ВУНК), Народні суди, революційні трибунали, міліція. Головною ланкою була ВУНК, на неї покладалися обов'язки боротьби з контрреволюцією. Їй надавалися спеціальні військові частини, які відігравали вирішальну роль у боротьбі проти українських повстанців. Така діяльність супроводжувалася репресіями проти селянства, знищенням політичної опозиції, що протистояла радянській владі, очолюваній більшовицькою партією. Отже, для того щоб утримати владу у своїх руках, більшовики застосовували політику насильства, яка увійшла в історію під назвою «червоний терор».

Терор (від лат. *terror* — страх) — особлива форма політичного насильства, якому притаманні жорстокість, цілеспрямованість.

Як діяла радянська влада? Чи могла вона діяти іншими методами? Чому? Які враження у вас залишає цей документ?

З доповіді ЦК Російського Червоного Хреста про діяльність Надзвичайних Комісій (ЧК) у Києві 1919 р.

Більшовики увійшли до Києва в лютому 1919 р., і наступного ж дня почала діяти Надзвичайка, вірніше навіть не одна, а декілька. Штаби полків, районні комітети, міліція, кожна окрема радянська установа являли собою ніби філіал Надзвичайної комісії. Кожна з них заарештовувала і вбивала. По всьому місту хапали людей. Коли людина зникала, знайти її було важко, бо списків арештованих не було, а довідки радянські установи давали неохоче. Центром розшуку і страт була Всеукра-

їнська Надзвичайна Комісія. Діяльність Надзвичайної комісії не вкладалася в жодні логічні схеми. Арешти проводили найчастіше за доносами особистих ворогів. Незадоволені службовці, прислуга, охоча помститися своїм господарям, корисливі сподіванки на майно арештованих, — усе могло бути мотивом арешту і розстрілу.

Інша російська політична сила — білогвардійський рух, зокрема денікінці, так само визначили терор одним з основних напрямів своєї діяльності. На українських землях, захоплених білогвардійцями, діяли закони, спрямовані на безкомпромісну боротьбу з більшовизмом і наведення жорсткого порядку методами військової диктатури. Наприклад, за участь у повстанському русі, більшовицьких організаціях і дезертирство з Добровольчої армії застосовували смертну кару. Звичайним явищем стали масові страти. Зокрема, в Одесі без суду і слідства було покарано на смерть понад 3 тис. осіб. Схожа ситуація була і в інших містах. Така політика дістала назву «білий терор».

Жертвою і червоного, і білого терору був український народ.

Кому були потрібні ці плакати? Яким верствам населення адресувалася ця агітаційна продукція? Поясніть свою думку.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Як формувався радянський режим в Україні? Які його основні риси?
2. У чому полягала сутність політичного курсу більшовиків в Україні в 1919 р.?
3. Чому та як відбувалися селянські виступи проти радянської влади в 1919 р.? Покажіть на карті № 4 (див. Альбом карт) найважливіші райони повстанського руху.
4. Спираючись на карту № 4, опишіть наступ білогвардійських військ на територію України навесні–влітку 1919 р.
5. Який режим установили білогвардійці на захоплених територіях?
6. Яким чином більшовики перемогли денікінські війська?

7. Доведіть, що формою державного устрою України з установленням радянської влади стала диктатура більшовиків.
8. Схарактеризуйте білогвардійський режим та наслідки його встановлення для українського народу.
9. Які нові риси такого соціального явища, як отаманщина, ви виявили, вивчаючи події повстанського руху 1919 р.?
10. Що спільного і в чому відмінність російського радянського та білогвардійського окупаційних режимів в Україні в 1919 р.?

§ 16

УНР У ПОШУКАХ ШЛЯХІВ ЗБЕРЕЖЕННЯ ДЕРЖАВНОЇ НЕЗАЛЕЖНОСТІ

1. Перший зимовий похід армії УНР

За яких обставин розпочався польський наступ на українські землі? Як діяла армія УНР?

Наприкінці 1919 р. війська УНР, підпорядковані С. Петлюрі, на той час контролювали невелику територію в районі м. Любар Волинської губернії. Петлюрівські формування відчували дефіцит зброї, потерпали від епідемії тифу й не могли продовжувати боротьбу регулярними військовими силами. Керівництво збройних сил УНР вирішило поділити армію на дві частини. Одна з них, за домовленістю з польською владою, мала перейти на її територію і створити там військові бази. Друга частина армії УНР планувала, спираючись на ті бази, здійснювати рейди тилами червоноармійських військ в окупованій ними Україні. Такий рейд, очолений Михайлом Омеляновичем-Павленком, розпочався у **грудні 1919 р.** й увійшов в історію як **Перший зимовий похід армії УНР.**

Про що розповідає документ? На які запитання відповідає?

Сучасний історик **Анатолій Буравченко** про Перший зимовий похід армії УНР

У грудні 1919 – березні 1920 р. українські війська, у тяжких боях знищуючи ворожі гарнізони й окремі формування білогвардійців і червоних, пройшли Єлизаветградщиною, форсували Дніпро, зайняли Умань, Черкаси, Канів, Смілу та інші населені пункти. У квітні 1920 р. за наказом С. Петлюри війська почали пробиватися на захід, щоб об'єднатися з українськими частинами на польсько-радянському фронті. За 180 днів Зимового походу армія пройшла 2500 км і захопила значні трофеї. Похід сприяв поширенню селянських повстань в Україні, показав силу духу вояків армії УНР.

Залишки військ УНР, опинившись у ворожому оточенні, перейшли до партизанської боротьби проти російських окупантів.

2. Варшавська угода

За яких обставин була підписана Варшавська угода? Чому С. Петлюра погодився на таку угоду?

С. Петлюра прагнув скористатися ускладненням відносин між Польщею та радянською Росією. Він шукав можливості отримати шанс на збереження УНР. Головний отаман відправив до Варшави дипломатичну місію, що мала розпочати з польською стороною переговори про створення єдиного антирадянського фронту. Переговори були складними для української сторони, оскільки поляки, користуючись скрутним становищем УНР, вимагали від С. Петлюри значних поступок.

21 квітня 1920 р. обидві сторони підписали загальну й торговельно-економічну конвенцію, за якою польський уряд визнавав незалежність УНР. Конвенція визначила нові польсько-українські кордони. **24 квітня 1920 р.** було укладено **військову конвенцію**, що передбачала початок спільних польсько-українських воєнних дій проти радянських військ на території України. Окрім того, С. Петлюра погодився на період воєнних дій підпорядкувати збройні сили УНР польському командуванню. Зрештою, усі ці три конвенції склали **Варшавську угоду між УНР і Польщею**.

На яких умовах укладено Варшавську угоду? Чому ця угода була таємною? Як ви думаєте, кому вона була вигіднішою — Польщі чи УНР? Чому?

З Політичної конвенції між Польською Республікою й Українською Народною Республікою (21 квітня 1920 р.)

Уряд Речі Посполитої Польської і уряд Української Народної Республіки погодилися на такі рішення: 1. визнаючи право України на незалежне державне існування, РПП визнає верховною владою УНР Директорію з Головним отаманом паном Симоном Петлюрою на чолі [...] 3. Уряд польський визнає за Україною території на схід від кордонів Польщі 1772 року (до поділів), яку Польща вже займає або здобуде від Росії шляхом збройним або дипломатичним. 4. Український уряд зобов'язується не укладати міжнародних договорів, спрямованих проти Польщі. Ці ж зобов'язання бере на себе уряд РПП. 5. Національно-культурні права, які польський уряд надає своїм громадянам української національності, які мешкають на території РПП, будуть тією ж мірою надані громадянам польської національності, які мешкають у межах УНР, і навпаки.

З Військової конвенції між Польською Республікою й Українською Народною Республікою (24 квітня 1920 р.)

Польські і українські війська діють разом як союзні. З початком спільних дій проти більшовиків український уряд зобов'язується постачати продукти польській армії, що діє на українській території. У разі ненадання українським урядом необхідної продукції цивільний комісар України здійснює ревізію продуктів у місцевого населення. Командування польських військ зобов'язується постачати українські війська зброєю, амуніцією, спорядженням і одягом у кількості, необхідній для трьох дивізій.

Значна кількість українських політиків засудила підписану С. Петлюрою угоду, вбачаючи в ній домінування інтересів поляків.

3. Війна союзницьких українсько-польських військ проти РСФРР

Які цілі переслідували польські й українські війська, починаючи війну? Як розгортався наступ союзницьких військ? Як українське населення ставилося до приходу польських військ? Чому? Чому протиборчі сторони погодилися на переговори про мир, на яких умовах?

Наприкінці квітня Польща, об'єднавши свої сили з УНР, розпочала війну проти РСФРР. Союзники, маючи перевагу в живій силі й техніці, вдарили у стик Західного та Південно-Західного радянських фронтів і протягом тижня захопили Житомир, Бердичів, Козятин. Але згодом наступ поляків і петлюрівців почав згасати. Останній їхній успіх — здобуття 6 травня 1920 р. Києва.

Як змінилося життя в Києві з приходом польських військ?

Зі спогадів киянина, відомого єврейського громадянського діяча Олексія Гольденвейзера про прихід до Києва союзних українсько-польських військ

Після зайняття міста поляки влаштували парад. Хрещатиком пройшли військові: форма — новенька, коні — прекрасні, виправка — бездоганна. Цивільної адміністрації поляки у Києві не завели, передавши це українцям. Петлюра сформував уряд із представників поміркованого українства. Резиденцією його уряду стала Вінниця. У київських органах управління панував хаос. Не працювали ні банки, ні магазини, ні міські установи. Складно було купити навіть харчі. Валютне питання виглядало вкрай заплутаним. У обігу були різні гроші: радянські, українські, царські, польські... Курс грошей визначався довільно, у селян він встановлювався свій, на «біржі» інший. Поступово місто охоплювала бідність. Настрої киян за часів польської окупації були похмурі й озлоблені.

Уряд УНР, прагнучи заспокоїти населення, звернувся до нього з декларацією, запевняючи, що «порядок в Україні встановить Парламент, складений на підставі рівного для всіх виборчого права». Саме цей Парламент мав у майбутньому подбати про інтереси різних верств населення та джерела доходу для забезпечення потреб армії.

Однак утримання польських військ важко давалося українському населенню. Формально, за угодою, прихід поляків мав вигляд допомоги українцям у визволенні їхніх земель від більшовиків. Насправді ж життя місцевого населення ускладнилось. Адміністрація УНР офіційно оформилася лише на початку липня. Проте її можливості були обмежені. Поляки часто ігнорували її, на Волині та Поділлі вона зовсім не сформувалася, і влада тут зосереджувалася в руках польської верхівки. З перших днів перебування в Україні поляки почали вивозити промислове обладнання, готову продукцію й сировину. На українській території здійснювалися грабежі та погроми, що викликали серед населення антипольські збройні виступи. Очільник польської

влади Юзеф Пілсудський направляє проти повстанців війська, які розправилися з місцевими мешканцями.

Тим часом Радянське керівництво переправило на польський фронт найбільш боєздатні частини, які 5 червня 1920 р. перейшли в наступ. У липні армія Ю. Пілсудського залишила Вінницю, Жмеринку, Проскурів, Кам'янець-Подільський. Воєнні дії були перенесені на західноукраїнські землі. Війська поляків охопила паніка, їхній відступ з України дедалі більше нагадував втечу. Радянське керівництво, упевнившись у своїй перемозі, вирішило наступати на Варшаву лише силами Західного фронту, а частини Південно-Західного спрямовувало на Львів, прагнучи поширити соціалістичну революцію в західноукраїнських землях.

Проте населення Західної України виявилось байдужим до соціалістичної революції, і сподівання більшовиків на її успіх не виправдалися. Радянські війська не змогли захопити Львів. Червона армія зазнала великих утрат від союзних військ. Важливою подією війни стала оборона Замостя вояками УНР під командуванням полковників М. Безручка і В. Змієнка. Вони відкинули Першу кінну армію червоних, рештки якої рятувалися втечею.

Оборона Замостя дала змогу польським воякам підготуватися до захисту Варшави. Вирішальною подією цієї війни стала Варшавська битва («Диво на Віслі»), що надала можливість польській республіці відстояти свою незалежність, завдавши поразки військам радянської Росії. Союзником польських військ у цій битві були війська УНР.

У серпні 1920 р. радянська Росія і Польща розпочали в Мінську переговори про перемир'я. За цих умов збройні формування УНР продовжили боротьбу проти радянських військ самостійно. Червона армія, скориставшись перемир'ям, перегрупувала свої сили й у листопаді 1920 р. вибила частини армії УНР з України на територію Польщі.

Мирні переговори, розпочаті між воюючими сторонами в Мінську, були перенесені на початок вересня 1920 р. до Риги й тривали до весни 1921 р.

Зрештою, **18 березня 1921 р.** Польща з одного боку і РСФРР й УСРР з іншого підписали **Ризький мир**. За його умовами обидві сторони зобов'язувалися припинити воєнні дії. Окрім того, договір анулював Варшавську угоду між Польщею й УНР та встановив нові кордони, за якими Західна Україна й Західна Білорусь входили до складу Польщі.

4. Поразка білогвардійського руху. Червоний терор у Криму

Які зміни сталися в білогвардійському русі щодо українського питання? Чому радянська влада уклала угоду з махновцями? Що спричинило червоний терор у Криму?

На початку 1920 р. білогвардійські війська зазнали поразки від Червоної армії й відійшли до Криму. Згодом їх очолив генерал Петро Врангель.

До кого звертався П. Врангель? Чи міг він, виходячи зі змісту звернення, знайти собі союзників? Чому?

Зі звернення генерала Петра Врангеля «Слухайте, російські люди, за що ми боремося» (20 травня 1920 р.)

Ми боремося: за звільнення російського народу з ярма комуністів, бродяг і каторжан, які розорили святу Русь. За припинення міжусобної ворожнечі. За те, аби селяни, придбавши у власність оброблювану землю, зайнялися мирною працею. За те, щоб робітник був забезпечений хлібом. За те, щоб справжня свобода і право панували на Русі. За те, аби російський народ сам обрав собі господаря. Допоможіть мені, російські люди, врятувати Батьківщину.

Під керівництвом П. Врангеля опинилося понад 30 тис. білогвардійців, але цього було замало, аби вести боротьбу із Червоною армією. Тому він уважно стежив за подіями на фронті між українсько-польськими й радянськими військами. Як тільки в червні 1920 р. Червона армія втягнулася в масштабні бої проти поляків і петлюрівців, білогвардійці вийшли з Криму й почали просуватися на Донбас. Та через недостатність сил їх наступ загальмувався на лінії Херсон — Нікополь — Бердянськ. Антанта, яка підтримувала П. Врангеля, намагаючись полегшити становище відступаючих польських військ, примусила білогвардійців розпочати новий наступ. У середині серпня П. Врангель кинув проти більшовиків останні резерви. Білогвардійці захопили Олександрівськ, Синельникове й підійшли до Катеринослава, але більшого досягнути не змогли.

П. Врангель вирішив діяти спільно з петлюрівцями. У серпні 1920 р. білогвардійці розпочали переговори з урядом УНР. П. Врангель змушений був ураховувати той факт, що половину його армії становили вихідці з України, тому визнав право за Україною самостійно вирішувати свою долю. Це була нова позиція білого руху в українському питанні. Для УНР договір з білогвардійцями мав компенсувати втрачених польських союзників.

Шукали союзників і більшовики. Наприкінці вересня вони уклали угоду з махновцями про спільні дії проти білогвардійців. Радянський уряд пообіцяв Н. Махну задовольнити його вимоги: надати Гуляйпільському повіту автономію; звільнити з радянських в'язниць заарештованих махновців й анархістів; забезпечити повстанців зброєю та боєприпасами.

Як пояснюється досягнута угода? Чи вважаєте ви таку точку зору достатньо переконливою, а угоду — важливою? Кому вона була вигідна, чому?

З махновської газети «Шлях до свободи» про угоду повстанців з радянською владою

Навколо перемир'я склалися непорозуміння. Який зміст ми вкладаємо в мирну угоду? Ясна річ, що ніякого ідейного контакту і співпраці з радвладою або визнання її не могло і не може бути. Ми були і будемо ідейними ворогами партії комуністів-більшовиків. Ми не визнавали жодної влади і не можемо визнати радвладу. Отже, підкреслюємо, не слід плутати військовий контакт, що є слідством небезпеки і загрожує революції, зі «злиттям» і визнанням радвлади, якого не могло бути і не буде.

Н. Махно розгорнув боротьбу проти П. Врангеля. У жовтні білогвардійці потрапили в лещата в Північній Таврії, але їм вдалося вирватися й відійти назад до Криму, під захист Турецького валу. Війська П. Врангеля перетворили його в неприступну лінію оборони по всьому Перекопському перешийку.

Радянські війська ретельно підготувались до штурму. **Штурм Перекопу** розпочався **7 листопада 1920 р.** і тривав п'ять днів. Маючи семикратну перевагу в людях, вони атакували кримські укріплення у двох напрямках — убрід через Сиваш і на Турецький вал.

Командування Червоної армії не шкодувало людей. Одними з перших на врангелівські кулемети були кинуті махновці. По їхніх тілах на штурм пішли червоноармійські частини. Зрештою, ціною величезних жертв, радянські війська вдерлися до Криму, де зупинити їх П. Врангель уже не міг. 13 листопада білогвардійців вибили із Сімферополя, згодом із Феодосії, Севастополя, Керчі та інших міст.

Майже 300 тис. військових і цивільних людей повірили заяві Реввійськради про амністію всім, хто не чинитиме опору Червоній армії. Проте більшовики, установивши свою владу в Криму, відразу розгорнули підготовку до масштабних репресій. Місцеві органи, під виглядом реєстрації населення для видачі нових документів і забезпечення біженців роботою, почали перепис людей. Невдовзі карні органи, маючи списки зареєстрованих із зазначеним місцем проживання, почали арешти й масові страти.

Махновський прапор
(фото 1920 р.)

Якими були масштаби червоного терору? Що бралось до розгляду під час винесення вироків?

Зі спогадів А. Осокіна, очевидця червоного терору в Криму (1920 р.)

Бійня тривала місяцями. Перша ж ніч розстрілів у Криму дала тисячі жертв: у Сімферополі 1800 осіб, Феодосії 420, Керчі 1300... Розстріляних скидали у покинуті криниці... В Ялті, Севастополі виносили на ношах із шпиталів і розстрілювали не тільки офіцерів, а й солдатів, лікарів, медсестер, учителів, інженерів, селян... На допитах звертали увагу на походження, майновий стан не лише особи, а й батька та інших родичів. Запитували про ставлення до червоного терору, до миру з Польщею, до Врангеля... За достовірність сказаного кожен відповідав головою.

Захопивши Крим, командувач Південного фронту Михайло Фрунзе викликав до свого штабу командирів махновських бригад, які брали участь у боях із врангелівцями, і наказав їх заарештувати і розстріляти.

Наприкінці листопада Червона армія розгорнула операцію з ліквідації махновських збройних формувань. М. Фрунзе наказав оточити Гуляйполе,

де зосереджувалися основні сили повстанців на чолі з Н. Махном. Радянське керівництво кинуло проти них велику кількість військ, проте повністю розбити махновців, які досконало володіли тактикою партизанської війни, було непросто. Ця боротьба затяглася майже на рік, і тільки у вересні 1921 р. Н. Махно з групою вояків покинув Україну та подався в еміграцію.

5. Поразка українського визвольного руху

Чому після підписання Ризького миру українські вояки не склали зброю? Що спричинило Другий зимовий похід армії УНР? Чому він зазнав поразки?

Після підписання Ризького миру війська УНР, які опинилися на території Польщі, за наказом Ю. Пілсудського були інтерновані у спеціальні табори. Але українські вояки не впали у відчай і таємно від польської влади створювали загони добровольців, які склали Повстанську армію, сподіваючись приєднати до неї всі антирадянські сили в Україні.

У жовтні 1921 р. керівництво повстанців розробило план допомоги опозиційному рухові в радянській Україні. Так визріла ідея проведення Другого зимового походу, стратегічним завданням якого було всенародне повстання та повалення радянської влади в Україні.

Другий зимовий похід розпочався в листопаді 1921 р. Загони повстанців перейшли польсько-український кордон і рушили з боями більшовицькими тилами. Але очікуваного результату ця акція не дала. Українське селянство, втомлене тривалою боротьбою з різними політичними режимами, не виявило бажання продовжувати протистояння. Самі ж повстанські формування поступалися радянським військам чисельністю та озброєнням. Наприкінці листопада повстанці були розбиті, і тільки загони на чолі з Юрієм Тютюником вдалося прорватися на територію Польщі. Українські вояки намагалися організувати нові рейди в Україну, але після протесту радянського уряду польське керівництво наказало повстанцям припинити військові дії.

Національно-визвольний рух в Україні завершився поразкою. Проте ця боротьба мала велике історичне значення.

Порівняйте думки істориків. Чи згодні ви з їхньою точкою зору? Чому? Яке значення, на думку Н. Полонської-Василенко, мала доба визвольних змагань? Що нового, на думку дослідниці, внесла боротьба за визволення України в історію Європи? Яке запитання ставить владі І. Лисяк-Рудницький? Що б ви сьогодні відповіли на це запитання?

Наталія Полонська-Василенко про історичне значення українського визвольного руху (1917–1921 рр.)

Ця боротьба охопила тільки чотири роки (1917–1921), але ці роки виорали глибоку межу між попередніми та наступними роками. Вони піднесли національну свідомість народу, скріпили соборність, прагнення державності, бажання мати «в своїй хаті свою правду й волю». Дуже багато крові пролив український народ, сотні тисяч жертв кращих своїх синів приніс він, щоб здійснити мрії свободи. Оточений ворогами, він не мав підтримки, не мав спільника в цій титанічній боротьбі. Але до останньої можливості не піддавався. Боротьба

за визволення України внесла в історію не тільки України, але й в історію Європи нове: це — велика участь жінок у регулярній армії. Жінки йшли на боротьбу звичайними вояками, медичними сестрами, зв'язковими, разом з чоловіками переносили холод і голод, далекі переходи, ночівлю просто неба, рани, хвороби. Смерть загрожувала їм на кожному кроці. Але все це не лякало жінок. Чимало з них піднеслося до старшинських рангів і вписали своє ім'я в список героїв. Ця участь жінок свідчить, якою великою народною справою була Визвольна Війна.

Іван Лисяк-Рудницький про моральні цінності в роки революції

Те, що українці вміють «святити ножі і різати панів», всі знаємо. Але значно проблематичніше, чи українська влада вміє оберігати безпеку життя й майна громадян, що є першим обов'язком кожної культурної держави. Східноукраїнський досвід 1917–1921 років дає поле до сумних рефлексій.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Коли й за яких обставин була підписана Варшавська угода?
2. Опишіть, спираючись на карту № 6 (див. Альбом карт), як відбувався наступ об'єднаних польсько-українських військ.
3. Яку політику проводили поляки на українських землях?
4. Використовуючи карту № 6, опишіть, як відбувався відступ союзних військ із території України.
5. Які були умови Ризького миру?
6. Спираючись на карту № 6, опишіть наступ військ П. Врангеля.
7. За яких обставин були розгромлені врангелівці?
8. Проти кого і з якою метою проводився червоний терор у Криму?
9. Як були ліквідовані збройні формування махновців?
10. Орест Субтельний пише: «На Україні, як і скрізь у колишній царській Росії, зник старий лад, і селяни розподілили між собою значну частину конфіскованих земель. Тому, хоч мрії про незалежність залишилися нездійсненими, багато українців мали підстави вважати, що революція не покинула їх з порожніми руками. Все залежало від того...». Спробуйте продовжити це речення й обґрунтуйте свою думку.
11. Як ви вважаєте, чому не відбулося антибільшовицького повстання, на яке розраховував С. Петлюра, просуваючись Україною разом з польськими військами?
12. Якими були цілі сторін, що взяли участь у польсько-радянській війні? Чи позначилося це, на вашу думку, на результатах війни? Якими були результати війни? Хто переміг? Поясніть.
13. Як ви вважаєте, чому після підписання Ризького миру українські вояки не припинили боротьби?
14. Якими є уроки та наслідки українського визвольного руху?

 § 17КУЛЬТУРА Й ДУХОВНЕ ЖИТТЯ
ЗА ДОБИ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ1. Нові тенденції та чинники розвитку культури
в 1917–1921 рр.

 Проілюструйте чинники, що впливали на розвиток культури, конкретними фактами й визначте особливості розвитку культури цієї доби.

Бурхливі події Української революції вплинули на світогляд митців і відобразилися в нових формах і витворах мистецтва. Ці зрушення відбувалися в умовах наростаючої соціально-економічної кризи, яка охопила всі прошарки населення.

Водночас визвольна боротьба зупинила імперський тиск на культурне життя й викликала духовне піднесення українського народу. Відродження української державності позначилося сплеском розвитку національної культури, що стало складником нового державотворення. Спостерігалось піднесення національно-культурного життя, виникли умови, коли проблемами української культури почали опікуватися на державному рівні. Кожний з революційних урядів, прагнучи зміцнення своєї влади, намагався спиратися на культурні надбання народу.

Які наміри декларують обидва документи? Порівняйте їхній зміст: що в них є спільним і в чому їхня відмінність?

**Із закону Центральної Ради «Про державну мову»
(березень 1918 р.)**

Написи на торговельно-промислових, банкових та інших закладах, писати державною українською мовою. Окрім інших мов... написи українською мають бути на чільнім місці. По всіх закладах... мовою діловодства має бути державна українська.

З постанови Народного комісаріату освіти УСРР (9 березня 1919 р.)

В Україні через проведену раніше русифікацію панує російська культура на противагу кількісному переважанню українського населення. Ставимо своїм завданням працювати в напрямі розвитку української мови для здійснення соціалістичних перетворень у суспільстві.

Кожна влада вважала за доцільне не тільки повернути на свій бік інтелігенцію як творця тих цінностей, а й перетворити її на виразника відповідних політичних інтересів. Водночас в умовах політичної нестабільності інтелектуальна діяльність утрачала престиж, а інтелігенція — джерела існування. Чимало діячів культури емігрувало за кордон. З початком радянської доби інтелігенція поповнювалася представниками інших верств населення. За таких умов культурний процес в Україні набував своєрідних рис.

Значний вплив на культурне життя мали й соціальні чинники. Зміни політичної влади за цей час відбувалися з калейдоскопічною швидкістю. А нова структура радянського суспільства, що її штучно формувала більшовицька партія, майже повністю змінила соціальне замовлення у сфері культури та соціальний склад її творців.

Особливістю суспільного розвитку цього періоду була й політизація свідомості людей як наслідок національно-визвольної і класової боротьби, що розколювала суспільство на ворожі табори, спотворювала світогляд людей. У суспільстві панували нетерпимість, зневага до людського життя.

2. Здобутки українських урядів в освітній політиці й культурно-освітня діяльність громадських організацій

У чому спільне та відмінне в освітній політиці різних урядів? Які факти характеризують розвиток середньої та вищої освіти? Яку роль у цих процесах відігравали громадські освітні організації, чому?

Центральна Рада взяла курс на відродження національної школи в Україні. Вона проголосила створення єдиної обов'язкової, безплатної, загальноосвітньої, світської демократичної школи.

Які пріоритети визначила Центральна Рада в освітній політиці?

3 пояснень до плану управління народною освітою в Україні

План управління освітою повинен відповідати трьом завданням: а) усім народам Української Республіки забезпечити вільний розвиток їхньої школи і освіти; б) єдність в освіті, яка забезпечить боротьбу із темрявою, що охопила нашу землю після чужого панування; в) децентралізація управління. Справа освіти кожної національності передається відділам при національних генеральних секретаріатах з шкільними радами при них. В компетенцію їх входить все, що стосується освітньої справи даної національності за винятком загальнодержавних норм, які не повинні бути на шкоду жодному народові в Україні.

У короткі терміни УЦР почала будівництво української школи. Були засновані 53 українські гімназії, складені навчальні програми, розроблений план українізації школи.

Водночас розвиток української національної освіти викликав опір з боку консервативної частини освітян. Особливо сильними були такі тенденції у вищій школі. Але УЦР поставилася до цієї проблеми демократично, не загострюючи ситуацію. У вищій школі навчання здійснювали різними мовами. Проте влада заохочувала професорів до читання курсів українською. В університетах започатковували кафедри історії України, української літератури, української мови та права. УЦР сприяла створенню вищих навчальних закладів з українською мовою викладання. У жовтні 1917 р. в Києві розпочав роботу Український народний університет, невдовзі були засновані педагогічні курси, які згодом переросли в Педагогічну академію.

За часів гетьманату освітня політика в Українській Державі змінилася. Орієнтація на самоврядування поступилася централізації. Влада скасувала відділи освіти національних меншин. Водночас гетьманський уряд

розбудовував українське шкільництво й відкривав нові навчальні заклади коштом держави. У середніх навчальних закладах, що залишалися російськомовними, вводилися українознавчі предмети.

Які висновки щодо політики гетьманату в освіті можна зробити на основі закону й наведеної нижче інформації?

Із Закону Української Держави «Про обов'язкове вивчення української мови і літератури, історії і географії України в середніх школах» (1 серпня 1918 р.)

1. По всіх середніх хлоп'ячих і дівочих загальноосвітніх, професійних, комерційних школах, учительських інститутах, духовних семінаріях обов'язково викладається українська мова і література, задля чого визначається не менше 3 годин тижнево у перших 5-ти класах, а в 2-х останніх класах — не менше 2 годин, та географія і історія України, для яких визначити не менше як по 2 години тижнево в 2-х останніх класах.

2. По всіх середніх, професійних, комерційних школах, учительських інститутах, а також духовних семінаріях закладаються штатні посади учителя української мови та літератури, учителя географії та історії України.

Обговоріть у загальному колі основні напрями політики П. Скоропадського та розкрийте кожний з них.

ОСВІТНЯ ПОЛІТИКА ПАВЛА СКОРОПАДСЬКОГО

- розбудова українського шкільництва: відкриття приблизно 150 нових шкіл коштом держави

- відкриття перших державних українських університетів у Києві, Кам'янці-Подільському; асигнування урядом 403 тис. крб на їх утримання, 1,5 млн крб — на організацію навчання, 28 тис. крб — на стипендії студентам

- фінансова допомога вищій школі на погашення боргів, накопичених за попередні роки

- відкриття Архітектурного інституту, Вищого технічного інституту, Київського клінічного інституту

Після приходу до влади Директорії передбачалося реформування системи шкільної освіти — створення Єдиної школи з кількох циклів — ступенів. Приділялася увага й вищим навчальним закладам, зокрема протягом 1918 р. започатковували 9 учительських інститутів.

Значні зміни сталися у вищій школі за радянської влади. У 1919 р. Народний комісаріат освіти УСРР розпочав ліквідацію автономії навчальних закладів та університетів, які вважав осередками буржуазних настроїв у суспільстві. На базі університетських факультетів започаткували інститути — галузеві навчальні заклади. Для підготовки селянської й робітничої молоді до навчання в них відкривали робітничі факультети (робфаки). Радянська влада шукала підтримку своєї освітянської політики серед широких верств населення.

Як документ характеризує освітню політику радянської влади? Якими мали бути наслідки таких змін для української культури?

З декрету РНК УСРР «Про вступ у вищу школу» (1919 р.)

Двері вищої школи відкриті для всіх охочих отримати вищу освіту. Відповідно до цього: 1. Під час вступу до вищої школи забороняється вимагати дипломи; 2. Забороняється вимагати які б то не було посвідчення, окрім посвідчення особи і віку; 3. У вищі школи приймаються особи незалежно від статі, які досягли 16 років.

У культурно-освітній сфері важливу роль відігравали «Просвіти». Ці організації створювали бібліотеки, видавали українські книжки та журнали. За роки Української революції кількість «Просвіт» зросла у п'ятеро, і в 1921 р. їх нараховувалося понад чотири тисячі.

За умов матеріальної скрути громадськість нерідко перебирала на себе справу утримання шкіл, допомагала видаванню підручників.

3. Стан науки

Які були наукові досягнення? Які були особливості розвитку науки того часу?

Попри труднощі революційного часу, українські науковці докладали зусиль, аби продовжувати дослідництво в різних галузях знань. У цей час активно працювала плеяда видатних учених: історик Дмитро Багалій, геофізик Володимир Вернадський, філолог Агатангел Кримський, біохімік Олександр Палладін, мостобудівник Євген Патон, хімік Лев Писаржевський та інші.

У березні 1917 р. на засіданні Українського наукового товариства обговорювали створення академії наук України. Згодом була сформована підготовча комісія, що здійснила необхідну організаційну роботу.

24 листопада 1918 р. за підтримки гетьмана П. Скоропадського відбулося відкриття **Української академії наук (УАН)**.

На яких напрямках наукових досліджень зосередилася УАН? Оцініть факт створення академії в умовах того часу.

Із Закону Української Держави «Про заснування Української Академії Наук» (14 листопада 1918 р.)

1. Ухвалити статут і штати Української Академії Наук в м. Києві та її установи і закон цей перевести в життя з 1 листопада 1918 р.

2. З-поміж установ Академії створюються: Фізичний інститут, Геодезичний інститут, лабораторія для дослідів над матеріалами при Інституті прикладної механіки, Ботанічний сад, Акліматизаційний сад, Демографічний інститут для потреб економіки і господарства України...

5. Первісний склад Академії становлять 12 академіків, що, на подання од міністра народної освіти та мистецтва, призначає пан Гетьман.

Академія мала три відділення: історико-філологічне, фізико-математичне, соціально-економічне. До структури відділень увійшло три інститути, 26 кафедр, 15 наукових комісій і комітетів. Першим президентом УАН став **Володимир Вернадський**.

Після короткого піднесення української культури за гетьманату для діячів науки, освіти й культури знову настали тяжкі часи. За Директорії УАН переживала не найкращі часи, бо захопленість її лідерів прагненням ліквідувати «буржуазні» гетьманські установи становила загрозу й академії.

Чому дослідниця характеризує становище академії як жахливе? Чому за таких умов працювали вчені?

Наталія Полонська-Василенко про становище УАН за часів Директорії

Матеріальне становище академії було жахливе. Приміщення академії (Володимирська 54, колишній пансіон графині Левашової) не опалювалось, чорнило замерзло і його доводилося відігрівати хуваннями. Але тут, у зимних кімнатах, збиралися голодні ентузіасти української науки, в потертих плащах, з помороженими, порепаними руками; зігріті любов'ю до України, вони складали плани розбудови української науки. На зворотних сторінках календарів, на старих театральних афішах — бо паперу не було, — чорнилом із розчинених у воді олівців, вони писали свої твори.

Наприкінці 1920 р. в УАН працювало понад 200 штатних науковців, окрім того, чимало дослідників співпрацювало з академією на громадських засадах.

4. Творчі здобутки українських митців

Як розвивався національний театр і хорове мистецтво? Які особливості розвитку художнього мистецтва?

Відчутних змін зазнало в цей період українське мистецтво, й особливо театр під керівництвом Миколи Садовського. У його репертуарі були п'єси Т. Шевченка, І. Франка, М. Старицького, М. Кропивницького, Лесі Українки та інших.

Театральна молодь об'єдналася в товариство «Молодий театр у Києві», яке очолив Лесь Курбас. Він наполягав на перевагах «європейства у національній формі» з новими цінностями, на відміну від попередньої провінційності українського театру. Усе було незвичне в організації цього театру: і те, що він складався з акторів з театральною освітою, і те, що було сформульовано його творчу платформу, і те, що трупа була юридично оформлена й мала статут, де регламентувалися права художньої ради, права й обов'язки режисера.

У цей складний час вдалося заснувати Український театр драми й опери. Театральне життя не обмежувалося лише столицею. Тривала діяльність Харківського міського театру, Одеської російської опери, Маріупольського драматичного театру та інших.

Георгій Нарбут.
Обкладинка журналу
«Мистецтво» (1920 р.)

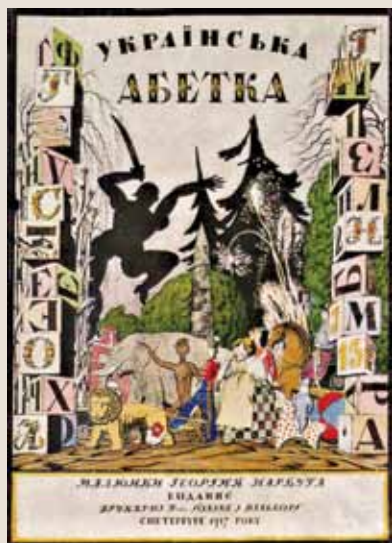
Активну участь у творенні української музики в цей час брали молоді митці **М. Вериківський, Г. Верьовка, В. Косенко, П. Козицький, О. Кошиць, М. Леонтович, Л. Ревуцький, К. Стеценко** та ін. За гетьманату в Києві було створено Перший український національний хор під керівництвом **О. Кошиця**, який згодом перетворився на Державну українську мандрівну капелу (в аббревіатурі — «ДУМКА»). У низці міст України, зокрема Харкові, Полтаві, виникли професійні хори, капели бандуристів.

Важливим явищем в українському мистецтві стало відкриття у грудні 1917 р. **Української академії мистецтв** (засновники академії — **В. і Ф. Кричевські, М. Бойчук, Г. Нарбут, М. Жук** та ін.). Вона стала центром підготовки майстрів живопису, різьбярства, гравюри та художніх промислів.

Завдяки діяльності митців академії мистецтв розвивалась українська графіка. У роки Української революції **Георгій Нарбут** розробив ескізи герба УНР, грошових знаків, поштових марок, ілюстрував книги. Г. Нарбут зумів не тільки створити величезну колекцію графічних рисунків, а й зацікавив своєю творчістю талановиту молодь (згодом заснував школу молодих графіків).

Спираючись на матеріали цього розділу й репродукцію портрета Георгія Нарбута, розкажіть про внесок митця в історію української незалежності. Поясніть, чому в оформленні підручника використані роботи цього художника.

Георгій Нарбут. Обкладинка «Української абетки» (1917 р.)
Марина Сосенко. Портрет Георгія Нарбута (2012 р.)

Активно розвивався й жанр політичного плаката. Художники намагалися оперативно реагувати на зміни в суспільному житті. Художньо оформлені політичні плакати були близькими й зрозумілими широкою громадськістю.

5. Релігійне життя

Які основні напрями розвитку української церкви цього періоду?

Важливою складовою духовного життя суспільства, в роки Української революції, була релігія. Духовенство, опікуючись своїми внутрішніми проблемами, долучалось і до політичного життя суспільства. Більшість громадських акцій зазвичай починалися або завершувалися молебнем, що надавало їм урочистості.

Демократичні процеси, що охопили українське суспільство, відкрили нові перспективи не тільки православної церкви, а й римо-католицькій. Повалення монархії завершило дискримінацію католиків, і невдовзі їх зрівняли у правах з православними. Прихильно поставилась до католиків і Центральна Рада (вона сприяла поверненню їм монастирів у Вінниці та Бердичеві). Гетьманський переворот, надаючи пріоритет Московському патріархату, все ж таки сприяв громадянам «користуватися повсемістно вільним відправленням їх віри і богослужіння».

Водночас захоплення радянськими військами територій України оберталося для духовенства терором.

Ще навесні 1917 р. в суспільстві поширюється прагнення повернути статус автокефалії (тобто самостійності) **Українській православній церкві**. Цей рух очолив протоієрей Василь Липківський, метою діяльності якого стало відокремлення українських епархій від Російської православної церкви. За Директорії, у травні 1920 р., було проголошено автокефалію Української православної церкви, підтвержену Першим Всеукраїнським Церковним Собором у 1921 р. Але поразка УНР обернулася поверненням радянського режиму, що розпочав новий наступ на Українську автокефальну православну церкву (УАПЦ).

Іншою була ситуація в західноукраїнських землях. Кардинальних змін у релігійному житті тут не сталося. Крах Австро-Угорської монархії, хоча й призвів до зміни влади в краї, але він не мав таких тяжких наслідків у сфері духовного життя, як у підросійській Україні.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Що зумовлювало розвиток культури за доби Української революції?
2. Як розвивалась у цей період загальноосвітня школа?
3. Які зрушення відбулись в українській національній науці?
4. Розкажіть про здобутки митців у сфері образотворчого мистецтва.
5. Які риси притаманні українському театральному мистецтву того часу?
6. Які зміни відбулися в релігійному житті?
7. Складіть таблицю.

Основні напрями
розвитку культури

Події та постаті
культурного життя

8. Порівняйте основні напрями освітньої політики українських урядів.
9. Порівняйте політику УЦР, гетьманату й Директорії у сфері релігії. Зробіть висновки.
10. Історик з діаспори Орест Субтельний писав: «Так, за якихось кілька місяців гетьманат мав на своєму рахунку такі здобутки у царині культури, про які мріяли багато поколінь інтелігенції». Чи погоджуєтесь ви з такою оцінкою? Чому?
11. Історик Іван Огієнко у книжці «Українська культура. Коротка історія культурного життя українського народу» (1918 р.) запитував: «Чи ми ж справді маємо право на вільне життя, чи ми маємо право на ту автономію, якої так настирливо домагаємось ось уже більше двох віків? Чи народ наш — окремий народ, чи він же має свою культуру, — культуру оригінальну, своєрідну? Чи в минулому єсть у його своя історія, своє життя? Чи справді нам потрібні окремі школи з нашою мовою, окремі університети, чи може це тільки наші вигадки, як про все це тепер кажуть несвідомі люди?» Як би ви відповіли на запитання автора книжки? Поясніть свою думку.

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ. ПОВСЯКДЕННЯ УКРАЇНЦІВ У 1917–1921 рр.*

1. Які чинники визначали повсякдення українців у 1917–1921 рр.?

Обговоріть, які чинники і як саме впливали на повсякденне життя населення. Ваші думки занотуйте в таблицю.

Чинник впливу	Який вплив здійснював (здійснив)

2. Які факти свідчать про зміни в повсякденному житті українського населення?

Працюючи в малих групах, оберіть одне-два з поданих в електронному додатку джерел і проаналізуйте їх, відповідаючи на запитання:

1. Про який період Української революції йдеться?
2. Які факти викладено в документі?
3. Як ви оцінюєте зміни в житті населення, що відбулися?

* Документи, ілюстрації та інші матеріали для проведення цього практичного заняття ви можете знайти в електронному додатку до підручника (ЕД) на сайті УОВЦ «Оріон» у рубриці «Методична підтримка».

3. Як впливають на життя людей революційні події?

1. Працюючи в парах, обговоріть, який шлях розвитку суспільства — еволюційний чи революційний — ви вважаєте більш ефективним?

Під час обговорення занотуйте свої думки, скориставшись таблицею.

Революційний, тому що	Еволюційний, тому що
По-перше,	По-перше,
По-друге,	По-друге,
По третє,	По-третє,

2. Проведіть дискусію за питанням: якби ви були представником якоїсь політичної сили, чи взяли б ви на себе відповідальність закликати населення до революції?

ПЕРЕВІРТЕ СВОЇ ЗНАННЯ З РОЗДІЛУ III

РОЗГОРТАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ. БОРТЬБА ЗА ВІДНОВЛЕННЯ ДЕРЖАВНОСТІ

- **Назвіть хронологічні рамки** таких явищ, як гетьманат, «воєнний комунізм», червоний терор.
- **Покажіть на карті** території УНР, Української Держави, ЗУНР; держави із центрами української політичної еміграції.
- **Поясніть терміни й поняття:** гетьманат, Директорія, денікінський режим, отаманщина, Чортківська офензива, націонал-комунізм, терор, «воєнний комунізм», реквізиція, політична і трудова еміграція, лінія Керзона.
- **Схарактеризуйте:** форми та основні ознаки національної державності часів Української революції: УНР за Центральної Ради, Українська Держава, УНР за Директорії, ЗУНР; ставлення різних груп населення до революційних процесів; специфіку розвитку громадського й релігійного життя, мистецтва, освіти й науки за часів УНР, Української Держави та ЗУНР; державно-політичну діяльність Павла Скоропадського, Євгена Петрушевича та Симона Петлюри; особливості розвитку української культури та повсякденного життя людей у 1914–1921 рр.
- **Визначте:** значення Акта злуки УНР і ЗУНР як вияву волі українців до консолідації етнічних земель та свідчення національної самоідентифікації населення України; особливості розбудови Армії УНР та Української Галицької армії; відмінності державотворчих процесів в УНР, Українській Державі, ЗУНР; причини політичної еміграції українців, її центри та ідейні течії; напрямки й наслідки трудової еміграції в 1914–1921 рр.; послідовність і синхронність подій Української революції (на національному, регіональному й локальному рівнях).

- **Поясніть:** вплив рішень Паризької мирної конференції та Варшавської угоди на перебіг боротьби за українську державність, визвольних змагань і державотворчих процесів в Україні на розвиток української культури; значущість творчого доробку українських митців для національної та світової культури.
- **Висловте судження** про результати Української революції 1917–1921 рр.; щодо ролі в Українській революції Марка Безручка, Нестора Махна, Михайла Омеляновича-Павленка, Олександра Удовиченка.
- **Жива історія.** Проведіть дослідження: яка подія з тих, що вивчали в цьому розділі, мала вплив на життя вашої родини?
- **Напишіть історичне есе за однією з тем:**
 - Без соборності немає незалежності;
 - Здобутки Української революції;
 - Зовнішній ворог чи внутрішній розбрат. Хто більше загрожує суверенітету держави?
- **Поясніть** ідею титульної сторінки розділу (с. 83), розробіть свій варіант оформлення.

НАВЧАЛЬНІ ПРОЕКТИ: ДОСЛІДЖУЄМО ІСТОРІЮ – ПРИСЛУХАЄМОСЯ ДО ДІАЛОГУ ЕПОХ

ВИКОНАЙТЕ КОЛЕКТИВНИЙ ПРОЕКТ Повсякденність революції

Доберіть репродукції творів мистецтва та світлини відповідного періоду. За їхньою допомогою спробуйте відтворити життя звичайних людей у вірі революційних подій.

Демонстрація у Києві в березні 1918 року на підтримку української державності та Берестейського миру (фото, зроблене німецьким кореспондентом, із колекції Імперського воєнного музею Лондона)

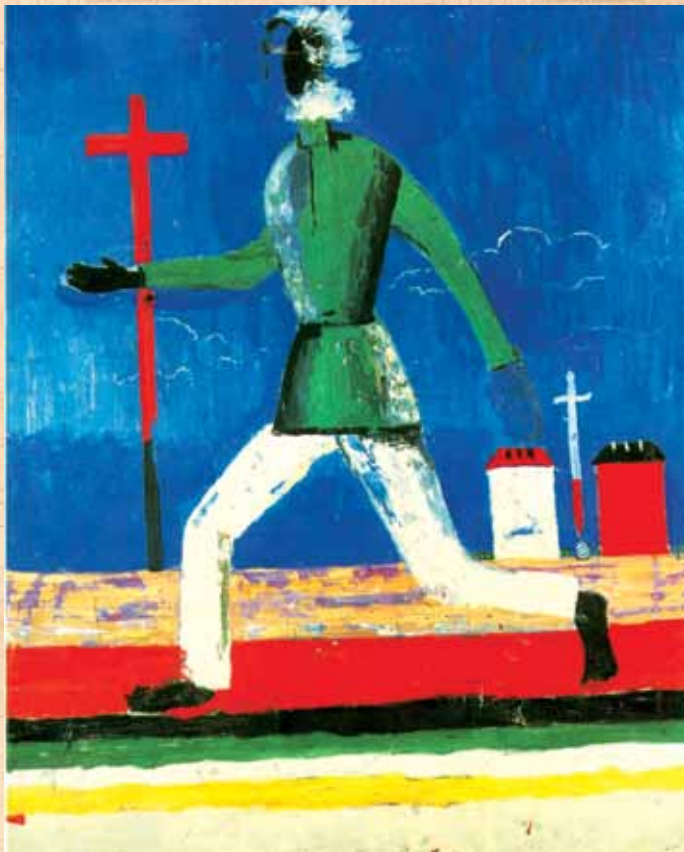

Розділ IV.

УСТАНОВЛЕННЯ Й УТВЕРДЖЕННЯ КОМУНІСТИЧНОГО ТОТАЛІТАРНОГО РЕЖИМУ В УКРАЇНІ

*Голодомор був організований, щоб вплинути українському народу
тем «страху і покорності». Найкраща пам'ять про загиблих —
змицнути цей тем у собі раз і назавжди!*

Святослав ВАНАРІЗЬКИЙ, український музикант, громадський діяч

*Казимир МАЛЕВИЧ. Людина, що біжить,
або Селянин між хрестом і мерем (1932–1933)*

*Голодомор є класичним прикладом радянського геноциду,
найдовшого і наймасштабнішого експерименту з русифікації,
а саме — винищення української нації.*

Роберт КОУЧ ВЕСТІН, британський дипломат, історик

§ 19

ВХОДЖЕННЯ УСРР ДО СКЛАДУ СРСР

1. Формальний і реальний статус УСРР у договірній федерації

Які кроки було здійснено на шляху об'єднання УСРР з іншими республіками? Як ви розумієте термін «договірна федерація»?

Після поразки Української революції лідери правлячого в РСФРР більшовицького режиму, прагнучи зміцнити свою владу і в інших окупованих Росією республіках, ініціювали створення «воєнно-політичного союзу» радянських республік.

На яких основах було створено союз? Чому в договорі зосереджено увагу саме на укладанні воєнного та господарського союзу між РСФРР і УСРР? Чому цей договір його творці назвали «робітничо-селянським», а не міждержавним?

Із «Союзного робітничо-селянського договору між РСФРР та УСРР» (28 грудня 1920 р.)

1. РСФРР і УСРР укладають між собою військовий і господарський союз...
3. Обидва уряди оголошують об'єднаними такі комісаріати: 1) військових і морських справ; 2) Вищу раду народного господарства; 3) зовнішньої торгівлі; 4) фінансів; 5) праці; 6) шляхів; 7) пошти і телеграфу.
4. Об'єднані народні комісаріати обох республік входять до складу Раднаркому РСФРР і мають у Раднаркомі УСРР своїх уповноважених, яких затверджує і контролює Український ЦВК та з'їзд Рад.

Формально Україна, як і решта радянських республік, мала статус самостійної держави. Але суверенітет УСРР обмежувався, оскільки радянські республіки мали єдине політичне керівництво, а правляча більшовицька партія була єдиною і централізованою. Отже, «договірна федерація», яку формувала РСФРР на початку 20-х років мала істотні вади з погляду суверенітету республік. У її основу поклали принципи нерівності республік — суб'єктів об'єднання, що давало змогу структурам РСФРР ігнорувати рішення державних органів УСРР і таким чином послаблювати суверенітет УСРР.

2. Утворення СРСР

У чому суть проекту автономізації Й. Сталіна? Яке державне утворення сформували радянські республіки й чим воно відрізнялося від федерації?

У серпні 1922 р. ЦК РКП(б) розгорнуло підготовку до пленуму, де мали обговорюватися питання про взаємозв'язки між республіками. Й. Сталін, який входив до складу підготовчої комісії, запропонував проект «автономізації». Сталінський проект підтримали Азербайджан та Вірменія. Білорусь утрималася, а Грузія й Україна висловилися проти. Але згодом українське керівництво піддалося тиску з Москви.

Через місяць ЦК РКП(б) ухвалив запропонований Й. Сталіним проект резолюції «Про взаємовідносини РСФРР з незалежними республіками» й передав його на місця як директиву для виконання. Проте підтримати сталінську ідею «автономізації» В. Ленін відмовився. Він вважав, що це може спричинити політичну кризу й запропонував принципово інший шлях об'єднання, утворивши «новий поверх у вигляді федерації незалежних республік». Й. Сталін кваліфікував цей крок В. Леніна як «національний лібералізм». Зрештою було вирішено об'єднати радянські республіки в єдину союзну державу — Союз Радянських Соціалістичних Республік. **30 грудня 1922 р.** в Москві відкрився I з'їзд рад СРСР, делегати якого затвердили Декларацію про утворення Союзу РСР і Союзний договір.

Якими аргументами пояснюється необхідність створення союзу? Чи вважаєте ви їх переконливими, чому? Чи був цей договір легітимним? Чому?

З Декларації I з'їзду рад Союзу РСР «Про утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік» (30 грудня 1922 р.)

З утворенням радянських республік держави світу розкололися на два табори: капіталізму і соціалізму. У таборі капіталізму — національна ворожнеча й нерівність, погроми та війни. У таборі соціалізму — довір'я і мир, свобода і рівність, мирне співжиття народів. Спроби капіталістичного світу поєднати розвиток народів із системою експлуатації людини людиною безплідні. Тільки в умовах диктатури пролетаріату можливо знищити національний гніт і закласти співробітництво народів. Заявляючи це і проголошуючи непорушність основ радянської влади, ми, делегати республік, постановляємо підписати договір про утворення «Союзу Радянських Соціалістичних Республік».

Якими є умови входження в Союз? Чи змінювали Декларація і Договір про утворення СРСР реальне становище України як держави? Як ви розумієте останню статтю Договору про право республік на вихід із Союзу?

З Договору про утворення СРСР, продубльованого в тексті Конституції СРСР, затвердженої Всесоюзним з'їздом рад 31 січня 1924 р.

Російська Соціалістична Федеративна Радянська Республіка (РСФРР), Українська Соціалістична Радянська Республіка (УСРР), Білоруська Соціалістична Радянська Республіка (БСРР) і Закавказька Соціалістична Федеративна Радянська Республіка (ЗСФРР — Грузія, Азербайджан, Вірменія) укладають союзний договір про об'єднання в одну союзну державу — «Союз Радянських Соціалістичних Республік» — на таких основах:

1. Віданню СРСР в особі його верховних органів підлягають: а) представництво Союзу в міжнародних зносинах; б) зміна кордонів; в) укладення договорів про прийняття до складу Союзу нових республік; г) оголошення війни, укладення миру; е) встановлення систем зовнішньої і внутрішньої торгівлі; й) організація збройних сил; і) затвердження бюджету СРСР, встановлення грошової, кредитної і податкової системи; л) встановлення судоустрою і судочинства; т) право амністії; у) скасування порушуючих союзний договір постанов з'їздів рад, Центральних Виконавчих Комітетів і Рад народних комісарів союзних республік...

26. За кожною з союзних республік зберігається право виходу з Союзу.

Вищим законодавчим органом держави було проголошено Центральний Виконавчий Комітет СРСР, а виконавчим — Раду Народних Комісарів СРСР. Завершило оформлення СРСР ухвалення в 1924 р. союзної Конституції.

3. Статус УСРР у складі Радянського Союзу

Як розподілялися функції союзних і республіканських органів влади? Як будувалася система влади за Конституцією 1925 р.? Чи обмежувався за цих умов суверенітет України? Поясніть.

У 1925 р. було затверджено текст Конституції УСРР, де закріплювалося вхідження України до складу СРСР та визначалися повноваження республіканських органів влади.

Утворення СРСР не дістало в суспільстві широкого відгуку, хоча надмірна централізація і спричинила незадоволення українських лідерів, повноваження яких зменшувалися. Виразником цих настроїв став Християн Раковський, який до 1923 р. очолював Раднарком УСРР. Цей державний діяч застерігав від диктату союзних органів і пропонував розвивати відносини за принципом: «більше прав, більше засобів, більше ініціативи в усіх галузях окремим радянським республікам». Він наполягав на визначенні гарантій рівноправності республік у межах СРСР. За свої погляди був звільнений з посади голови українського уряду і відправлений послом до Великобританії.

Вхідження УСРР до СРСР неоднозначно оцінювали і сучасники тих подій, і дослідники.

Як оцінюють вхідження УСРР до СРСР різні джерела? Якої думки в цьому питанні дотримуєтесь ви? Чому?

З галицької газети «Діло» від 20 травня 1923 р.

Наше відношення до влади в Україні негативне. Бо не є ця влада українського народу, тільки влада над українським народом. Є це здебільшого в теорії влади не українського робітництва, а влади червоної Москви.

Сучасний український історик Ярослав Грицак про вхідження УСРР до СРСР

Збереження за Україною статусу хай навіть формальної, але окремої державної одиниці мало позитивний вплив на розвиток української національної самобутності. Українці отримали те, чого їх позбавляла Російська імперія: окрему адміністрацію, територію, державні і громадські структури — основи для майбутнього територіального усамостійнення України. Утворення СРСР найкраще можна зрозуміти як досягнення компромісу між російським більшовизмом й українським національним рухом. Ясна річ, цей компроміс мав тактичний характер. З обох сторін були сили, що противилися йому, або сприймали як тимчасове явище і при першій же нагоді відмовилися б від нього.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Чим відрізнялись «воєнно-політичний союз» і «договірна федерація» 1920 р. та що їх об'єднувало?
2. Як ви вважаєте, чи була Україна незалежною суверенною державою на початку 20-х років? Поясніть.
3. У чому полягала різниця між автономізацією й союзним договором?
4. Чому українські політичні лідери ставилися до автономізації негативно? Чим це пояснити: їхніми власними амбіціями чи об'єктивними причинами?
5. Як ставилося населення України до її входу до СРСР? Чому?
6. Проаналізуйте обсяг повноважень центру й республік, які передбачалися договором про утворення СРСР, і зробіть висновки.
7. Як регламентувала Конституція СРСР повноваження українського та союзного урядів?
8. Як ви думаєте, чому жодна з республік за 70 років існування СРСР не скористалась правом на вихід із Союзу?

§ 20

УПРОВАДЖЕННЯ НЕПу В УСРР

1. Наростання кризових явищ у житті українського суспільства

Яким було становище господарства УСРР? Яку політику проводила радянська влада? Як реагувало населення?

На початку 20-х років промисловість УСРР опинилась у критичному становищі. Вона виробляла тільки 10 % продукції від довоєнного обсягу. У металургії з 57 доменних печей працювала тільки одна. У жалюгідному стані перебував транспорт: уціліло лише 40 % паровозів, близько 4 тис. км залізничних колій виведено з ладу. Складною була ситуація і в сільському господарстві. У 1920 р. посівні площі скоротилися на 20 % у порівнянні з довоєним часом. Через недостатню забезпеченість реманентом, тягловою силою, брак якісного посівного матеріалу впала врожайність. У 1921 р. валовий збір зернових в Україні становив лише 19,4 % від рівня 1913 р.

Розвал економіки негативно позначився на життєвому рівні народу. Соціально-економічна криза, що охопила республіку на початку 20-х років, становила серйозну небезпеку для радянської влади. Ситуація ускладнювалася незадоволенням населення **продрозкладкою**, запровадженою ще з 1919 р.

Продрозкладка (продовольча розкладка) — реквізаційний спосіб заготівлі сільськогосподарської продукції, запроваджений декретом РНК РСФРР від 11 січня 1919 р. В УСРР запроваджена декретом ВУЦВК від 12 квітня 1919 р.

У відповідь на насильницькі методи з боку держави селянство знову взялося за зброю. У лютому 1921 р. в УСРР було зафіксовано 118 селянських повстань. Проти «воєнного комунізму», нав'язаного російською окупаційною владою, виступили й робітники. На підприємствах Харкова, Києва, Одеси й інших міст спалахнули страйки, де поряд з економічними гаслами були й політичні (антибільшовицького спрямування). На Півдні й частині Лівобережжя повстанці діяли під анархо-комуністичними гаслами, закликаючи населення підтримувати ради, але без більшовиків. На решті української території боротьба розгорталася під національними гаслами.

2. Масовий голод 1921–1923 рр. в УСРР

Які були об'єктивні й суб'єктивні причини голоду в УСРР? Яким чином вдалося подолати голод?

У результаті опору продрозкладці навесні 1921 р. вона була здійснена менш ніж на 40 %, але більшовицький правлячий режим, спираючись на ЦК КП(б)У, вимагав від українського селянства нових постач хліба, що поставило під загрозу їх власне виживання.

На початку літа ситуацію ускладнила посуха в південних губерніях УСРР. Водночас у деяких районах Лівобережжя і Правобережжя видався щедрий урожай, що міг зарадити в цій ситуації. Та посуха охопила Поволжя й Північний Кавказ, тож В. Ленін намагався надати допомогу цим регіонам за рахунок України.

Чому, на думку В. Леніна, селянство України повинно було надавати допомогу? Як ви оцінюєте документ на підставі тогочасної ситуації в Україні? Як ви думаєте, чи пов'язана постанова ЦК КП(б)У зі зверненням В. Леніна? Чому ви так вважаєте? Доведіть.

Звернення Володимира Леніна до селян України від 2 серпня 1921 р.

Правобережна Україна цього року зібрала чудовий урожай. Робітники і селяни голодного Поволжя, яких спіткало тепер лихо... чекають допомоги від українських землеробів. Допомога потрібна швидка. Допомога потрібна велика. Хай не залишиться жодного землероба, який не поділився б своїм надлишком з поволзькими голодуючими селянами, яким нічим засіяти поля.

З постанови політбюро ЦК КП(б)У «Про кампанію по боротьбі з голодом» 4 серпня 1921 р.

Указати губернським комітетам, що при здійсненні кампанії треба розрізняти заклик до боротьби з голодом в Росії і боротьбу з неврожаєм на Україні, де допомога територіям, постраждалим від неврожаю, може бути надана цілковито своїми губернськими або повітовими засобами.

У липні 1921 р. в республіці було створено Центральну комісію допомоги голодуючим (Допгол) на чолі з Григорієм Петровським. Окрім того, за вказкою Леніна, в українські села спрямовували червоноармійські підрозділи,

яким дозволялося, у разі відмови селян здавати хліб державі, брати на місцях заручників і навіть розстрілювати їх.

Більшовицький правлячий режим використовував голод для боротьби з повстанським рухом. Голодне селянство, пограбоване державою, вже не могло підтримувати повстанські загони (наприкінці 1921 р. їхня кількість скоротилась). Військові підрозділи перекрили шляхи, що зв'язували північні регіони УСРР з південними. Вони намагалися завадити так званим мішечникам», якими були забиті поїзди. «Мішечники» їхали в райони, де ще були продукти харчування, намагаючись виміняти їх на якісь цінності, та поверталися назад.

Тим часом ситуація в південних районах швидко погіршувалася, але уряд замовчував це, забороняючи друкувати в газетах інформацію про голод в УСРР. Адже тоді було б важко пояснити «братерську допомогу хлібом» Україні сусідній Росії. Тільки в січні 1922 р., в умовах наростаючої смертності від голоду в південних українських губерніях, було знято інформаційну блокаду. Уряд республіки відразу уклав угоду з Американською адміністрацією допомоги (АРА), що почала підтримувати продовольством голодуючих в УСРР. Згодом стала надходити допомога й від інших міжнародних організацій. Зокрема, від Міжнародного комітету допомоги голодуючим радянської Росії, місії Ф. Нансена, єврейської організації «Джойнт», Червоного Хреста Чехо-Словаччини, Львівського крайового комітету допомоги голодній Україні, аналогічних комітетів у Відні, Берліні, Празі та ін. Надавали допомогу голодуючому народу й українські громадські, релігійні та кооперативні організації. Завдяки цій допомозі вдалося частково полегшити ситуацію в окремих районах України.

Проаналізуйте наведені дані, дайте оцінку масштабам голоду та його наслідкам для України. Чим, на вашу думку, пояснюється різниця в кількості голодуючих і масштабах допомоги по різних губерніях України?

3 листа голови ВУЦВК Григорія Петровського голови ВЦВК М. Калініну про масштаби допомоги голодуючому населенню України (24 травня 1922 р.)

У п'яти губерніях України: Донецькій, Запорізькій, Катеринославській, Миколаївській, Одеській налічується 3 709 556 голодуючих, що складає 35 % населення цих губерній. Відсоток голодуючих у них коливається, знижуючись до 22 % у Донецькій та підвищуючись до 75 % у Запорізькій. Близько 40 % голодуючих — діти. Кількість нужденних в Україні — 6 600 тис. осіб. Допомога, одержана населенням голодуючих губерній України через державні органи, не перевищує 7,5 % задоволення голодуючого населення, коливаючись між 4,2 % у Миколаївській губернії і 15,3 % у Донецькій. Допомога закордонних організацій досягне у майбутньому 8 % задоволення голодуючого населення у разі реалізації плану організації громадського харчування за рахунок закордонних комісій. Тепер кількість тих, хто харчується завдяки допомозі голодуючим в Україні, не перевищує 10 % загальної кількості голодуючих.

Працюючи в парах, оберіть одну з фотографій і складіть низку запитань для її аналізу. Запропонуйте однокласникам дати відповіді на ці запитання. Зробіть висновки на основі аналізу документа й фотографій.

Селянське повстання
(початок 1920-х рр.)

Бердянські діти (1922 р.)

Та попри наведені головою ВУЦВК цифри голодуючих в УСРР є інформація представника фонда Нансена в Україні В. Квіслінга, який ще в лютому 1922 р. повідомляв: «...в Україні близько 7 мільйонів людей вмирають з голоду в усьому страшному розумінні цих слів».

УСРР, одержуючи допомогу голодуючим, водночас постачала хліб до Росії. Тільки в червні 1922 р. уряд припинив ці постачання. Але перепочинок був недовгим. У тому ж році радянська влада, відчуваючи дефіцит валюти, розпочала експорт хліба з нового врожаю. Така політика затягнула голод в Україні аж до першої половини 1923 р. За підрахунками дослідника В. Марочка, у 1921–1923 рр. в УСРР померло від голоду 3,5 млн осіб.

3. Основні складники НЕПу

Які причини введення НЕПу? Випишіть з тексту кілька опорних слів (2–3 на кожний абзац), що відображають характеристику НЕПу в УСРР. Обговоріть, що спільного й у чому відмінність НЕПу в УСРР і РСФРР.

Прагнення радянського керівництва розв'язати економічні проблеми надзвичайними методами не давали очікуваних результатів. Для подолання економічної кризи треба було зацікавити виробника в результатах своєї праці. Насамперед — скасувати продрозкладку, перейти до вільної торгівлі, децентралізувати управління економікою. Більшовицькі лідери вимушено робили такі зміни, хоча й не відмовились від будівництва соціалізму. Навесні 1921 р. вони проголосили курс на **нову економічну політику (НЕП)**, що засвідчувала відхід від «воєнного комунізму».

ЦК РКП(б) не мав чіткої завчасно розробленої програми. Йшлося насамперед про збереження в руках більшовицької верхівки контролю за економікою. Тому НЕП запроваджували з великими труднощами.

У березні 1921 р. уряд замінив продрозкладку на продподаток, що становив 117 млн пудів зерна, замість 160 млн за продрозкладкою. Наслідки цієї заміни стали відчутними не одразу, оскільки продподаток у республіці мали стягувати з урожаю 1921 р., а до осені ще діяла продрозкладка. З переходом до НЕПу почала відроджуватися кооперація. Більшовицький уряд убачав у ній засіб залучення селянства до соціалістичного будівництва. Дуже швидко

сільськогосподарська кооперація зосередила у своїх руках значну частину товарної продукції: до 37 % заготоввлі зерна й майже 50 % технічних культур.

У серпні 1921 р. уряд розпочав запроваджувати НЕП у промисловості. Великими підприємствами володіла держава, а дрібні й середні передавалися в оренду. Передаючи підприємства в оренду, місцева влада надавала перевагу кооперативним організаціям, а не приватним особам, вважаючи, що колективна власність є ближчою радянській владі.

Улітку 1921 р. влада почала відроджувати ринкові відносини, і це змусило відновити грошово-фінансову систему, відкрити Державний банк. Невдовзі держава випустила забезпечені золотом нові гроші. Одночасно формувалася збалансований бюджет й активний зовнішньоторговельний баланс, розпочалося залучення іноземного капіталу.

Нова економічна політика сприяла легалізації приватної торгівлі, зміцненню фінансів. Вона вивела з підпілля підприємницьку діяльність. З'явилася нова соціальна група так званих непманів, діяльність яких сприяла подоланню економічного хаосу й розрухи.

Уведення НЕПу позначилося і на зміні структури управління промисловістю. Замість централізованих бюрократичних управлінь (главків), що склалися за «воєнного комунізму», запроваджували трести, орієнтовані на самоокупність і високі прибутки. Водночас із трестами утворювалися синдикати — організації, що закуповували сировину, планували торговельні операції, регулювали збут однорідної продукції групи трестів.

Здійснення НЕПу в УСРР, порівняно з РСФРР, мало певні особливості. Через тривалу революційну боротьбу в Україні процес націоналізації економіки затримався порівняно з Росією. Тому протягом першого півріччя 1921 р., коли в РСФРР із проголошенням НЕПу здійснювали роздержавлення підприємств, в Україні лише завершували націоналізацію. Розгортання НЕПу в УСРР на початку 20-х років гальмував голод 1921–1923 рр., що паралізував господарську діяльність цілих регіонів.

Водночас нова економічна політика сприяла відбудові економіки. У 1929 р. в УСРР вироблення електроенергії було на 138 % більше, ніж у довоєнні часи, кам'яного вугілля — на 119 %, сталі — на 117 %. Поступово виходило з кризи сільське господарство. Але незважаючи на здобутки, серед радянського керівництва поширювалася думка про необхідність згортання НЕПу, оскільки непівська економіка будувалася на ринкових відносинах і не вписувалася в більшовицьку модель соціально-економічних відносин. Тож у 1927–1928 рр. НЕП було згорнуто.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Якими методами радянська влада намагалася подолати соціально-економічну кризу на початку 20-х років?
2. Як відреагувало населення на спроби влади подолати кризу насильницькими методами?
3. За яких обставин виник в УСРР голод 1921–1923 рр.?
4. Спираючись на карту № 7 (див. Альбом карт), розкажіть про голод 1921–1923 рр. в УСРР.
5. Чому радянська влада спочатку приховувала масштаби голоду в УСРР?
6. Які зміни відбулися в економічному житті УСРР за часів НЕПу?

7. Дайте розгорнуту характеристику нової економічної політики. Якими були її причини та наслідки? Свої думки підтверджуйте фактами.
8. Порівняйте політику «воєнного комунізму» й НЕПу за основними напрямками та заходами. Зробіть висновки.
9. У чому була обмеженість НЕПу?
10. Чому кооперування сільського господарства, незважаючи на те, що це була колективна форма господарювання, не задовольняло радянське керівництво?
11. Чому, незважаючи на економічні досягнення, радянський уряд почав згортати НЕП наприкінці 20-х років?
12. Історик Орест Субтельний із приводу введення НЕПу писав: «І знову до гри вступила тактична майстерність Леніна, його готовність зробити крок назад, щоб згодом просунути соціалізм на два кроки вперед — знамените ленінське “танго”». Чи погоджуєтесь ви з такою характеристикою ленінського рішення щодо НЕПу? Доведіть свою думку конкретними фактами.

ТРАНСФОРМАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ В СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ УСРР (20-ті роки ХХ ст.)

1. Ліквідація багатопартійності

Які комуністичні партії існували в УСРР? Що їх об'єднувало й чим вони відрізнялись? Чому більшовики ліквідували багатопартійність в УСРР?

З перших років існування УСРР партія більшовиків прагнула утвердити свій вплив на суспільно-політичне життя республіки. На той час Комуністична партія більшовиків України (КП(б)У) була найбільш впливовою і чисельною. Вона мала не тільки великий досвід боротьби за владу в Україні, а й підтримку з боку радянської Росії.

На початку 20-х років керівництво КП(б)У ініціювало створення політичного блоку комуністичних партій, визначаючи в ньому своє лідерство. Окрім більшовиків, до цього блоку увійшли боротьбисти, борбисти й укапісти.

Українська комуністична партія (боротьбистів) утворилася в 1919 р. Назва її походить від друкованого органу — тижневика «Боротьба». УКП(б) спиралася на селянство й національну інтелігенцію. Боротьбисти відстоювали незалежність України, але погоджувалися на воєнний союз із РСФРР. У 1920 р. під тиском російських більшовиків відбулася «самоліквідація» боротьбистів у «межах» КП(б)У. Це відбулося шляхом розпуску партії боротьбистів і наступного прийому її членів до складу КП(б)У. Проте це не було мирне об'єднання. УКП(б) чинила номенклатурно-організаційний опір, але була ліквідована.

Борбисти (партія існувала з 1919 р., її назва походить від російськомовної газети «Борьба») вирішили будувати радянську владу разом з більшовиками. У цілому поділяючи комуністичну ідеологію, борбисти пропонували замінити диктатуру пролетаріату на диктатуру «трудових класів», тобто ширших верств населення. У 1920 р. вони за такою ж схемою, як і боротьбисти, були поглинуті КП(б)У.

Пошуки шляхів розбудови українського суспільства зблизили з більшовиками й Українську комуністичну партію (УКП), яка виникла в 1920 р. Вона орієнтувалася на міських робітників й опікувалася глибшими розробками комуністичної теорії, сподіваючись, що саме це зробить її більш привабливою для пролетаріату. Проте УКП не здобула популярності в українському суспільстві. Саме тому більшовики, граючи в партійну демократію, дозволили УКП навіть взяти участь у виборах до рад. Згодом, під тиском більшовиків, УКП теж поповнила партію більшовиків України.

Як діяли більшовики у процесі ліквідації багатопартійності?

З протоколу засідання Політбюро ЦК КП(б)У про УКП (9 січня 1925 р.)

Погодитись на скликання ліквідаційного з'їзду УКП. Визнати необхідним, щоб уся робота з підготовки цього з'їзду УКП проводилась спільно з представниками КП(б)У. Створити комісії з прийняття колишніх членів УКП до КП(б)У.

Доля небільшовицьких комуністичних партій в Україні була схожою. Усі вони, повіривши обіцянкам більшовицьких лідерів, були вимушені саморозпуститися, а колишні члени цих партій у 1930-ті роки репресовані і більшість із них розстріляні.

2. Політика коренізації в УСРР

Чому радянське керівництво розпочало українізацію? У чому полягала відмінність «коренізації» та «українізації»? Як впроваджували українізацію та якими були її результати?

Важливим складником змін у суспільно-політичному житті УСРР стала політика **коренізації**.

Коренізація — політика залучення представників корінного населення радянських республік до місцевого керівництва та надання офіційного статусу їхнім національним мовам, унеможливлення реального національного самовизначення, утвердження національних державних форм, оформлення кооперативної системи за національною ознакою тощо.

Основні напрями цієї політики визначив XII з'їзд РКП(б) 1923 р. Серед них: підготовка кадрів корінної національності для партійного й державного апарату; організація навчальних і культурних закладів, преси, книговидавничої справи мовами корінних національностей; висвітлення національної історії, збереження національних традицій. Політика коренізації набувала

на місцях відповідних національних форм (в Україні — українізації, у Білорусі — білорусизації і т. д.).

Більшовицькі лідери розуміли, що ігнорування національних інтересів може викликати конфронтацію в радянській державі й навіть призвести до втрати певних територій. Для УСРР важливим було те, що східні промислові райони заселені переважно російськими пролетарями, а селянство на 80 % складалося з українців. Українізація мала зблизити робітничий клас, охопленний українізацією, із селянством.

У практичному здійсненні політики коренізації в Україні чітко виділяли два аспекти: **українізацію** та створення необхідних політичних й економічних умов для розвитку національних меншин.

Окрім того, ця політика давала змогу більшовицькому керівництву очолити процес національного відродження. Зокрема, нарком освіти УСРР Олександр Шумський наголошував: *«Зростання української культури й української інтелігенції йде швидким темпом, коли ми не візьмемо в руки цього руху, він може піти мимо нас»*. Українізація виявилася привабливою для націонал-комуністів (О. Шумський, М. Скрипник та ін.), які прагнули поширити її на партійний апарат, надати йому більше самостійності. Натомість вони наразилися на опір з боку Й. Сталіна й Л. Кагановича.

Погляд зблизка

Які політичні сили представляв О. Шумський? Чому він був репресований?

Олександр ШУМСЬКИЙ (1890–1946) — політик, державний діяч. Народився на Волині в селянській родині. Навчався у Московському ветеринарному інституті, захопився есерівським рухом. Згодом — член Центральної Ради. Один з лідерів боротьбистів. Прихильник незалежності КП(б)У від РКП(б). У 1924–1927 рр. — нарком освіти УСРР, прибічник політики українізації. У 1927 р. — звинувачений більшовицьким керівництвом у «націоналістичному ухилі». Звільнений з посади наркома освіти і відправлений до Москви на роботу в профспілки. У 1933 р. — засуджений до 10 років виправно-трудоих таборів. Після завершення покарання вбитий працівниками держбезпеки СРСР під час повернення в Україну.

Чому М. Скрипника позиціонують як одного з лідерів націонал-комуністичного руху в Україні?

Микола СКРИПНИК (1872–1933) — політичний, державний діяч. Народився на Катеринославщині в сім'ї службовця. Учасник більшовицького руху в Росії. З 1917 р. — на партійній і державній роботі в Петрограді. Згодом — народний секретар праці в уряді УСРР, потім народний секретар торгівлі й промисловості. У 1918 р. — голова уряду радянської України. У 1919–1933 рр. — член уряду УСРР. Активний провідник політики українізації. У 1933 р. призначений головою Держплану й заступником голови уряду УСРР. В умовах кампанії зі звинувачення в націоналістичних ухилах покінчив життя самогубством.

Проте більшість керівного складу державного й партійного апарату КП(б)У не виявляла бажання здійснювати українізацію. У 1923 р. тільки 6 % відповідальних працівників заявили, що знають українську мову. У державному апараті республіки питома вага українців на той час становила близько 35 %. Партійне й державне чиновництво чинило опір українізації. Українське населення сприймало політику українізації як тимчасове явище, спричинене московськими окупантами.

Які факти засвідчують джерела? Чому здійснення українізації гальмувалося?

З огляду інформаційно-статистичного відділу ЦК КП(б)У про проведення українізації

22 березня 1924 р. Пленум ЦК КП(б)У наголосив на значних досягненнях в українізації низових структур і слабких зрушеннях, у цій справі, серед керівних органів. На засіданнях члени партії, які володіють українською, спілкуються російською мовою, що ускладнює впровадження українізації. Вивчення української мови і українства у гуртках не дало результатів. Пропонується відповідальним товаришам посилити самоосвіту, а установам прискорити перехід до ведення засідань українською.

Волинська і Київська губернії є прикладом успішного проведення українізації, а Донецька — найбільш відстала у цьому відношенні.

Зі спогадів очевидця українізації академіка УАН Сергія Єфремова

24 жовтня 1924 р. Українізація. От справжня злоба дня. Просто стогін стоїть по установах. Виданий наказ, щоб усі службовці вміли по-українському, але як ніхто того всерйоз не брав, то граматики і словники собі спочивали. Аж тут почали іспит робити і, хто не складе, — виганяти. От тут і почалося.

3. Наслідки українізації та її згортання

Які були наслідки українізації в УСРР? Чому вона була згорнута?

За час проведення політики українізації ситуація в УСРР змінилася: наприкінці 1927 р. кількість українців серед службовців держапарату становила 45 %. У тому ж році на українську мову викладання перейшло 80 % загальноосвітніх шкіл, 50 % технікумів, 25 % інститутів. Українська мова впроваджувалася в деяких військових частинах та школах командного складу. На українську мову було переведено 2/3 діловодства. Українською мовою видавалося більше половини книг і журналів, повністю велось радіомовлення, випускалися майже всі кінофільми. Унаслідок коренізації 1927 р. в Україні діяли також 351 польська школа, 592 німецькі, 480 єврейських.

Проте московський центр розглядав політику коренізації (й українізацію зокрема) не як самоціль, а як засіб зміцнення радянської влади. Досягнувши цього, партійне керівництво відразу, із середини 20-х років, почало гальмувати українізацію.

Як керівництво ГПУ оцінює процес українізації в УСРР? Про які політичні сили й чому йдеться в документі?

З таємного обіжника Державного політичного управління УСРР «Про український сепаратизм» від 4 вересня 1926 р.

Українізація позбавила шовіністів виграшних козирів, але вони критикують дії влади у цій сфері. Вони стверджують: єдиним результатом українізації є те, що «кацапи» і «жиди» на держслужбі, тепер будуть «обдирати, в інтересах Москви, українського селянина, розмовляючи з ним ламаною українською». На їх думку, справжня українізація має зводитись до того, аби весь держапарат УСРР був із «ширих українців». Це найближче завдання українського шовінізму. Загальна думка цих українців така: «Українізація дає нам куцу національну свободу. Комуністична партія проводить українізацію не через те, що вважає це корисним, а тому, що вимушена так робити».

Українська закордонна преса наголошує, з приводу українізації, що серед української громадськості шириться ідея національної державності. За твердженням цієї преси, такі зміни створюють «загрозу войовничому і пануючому в Україні російському шовінізму, окупантам із Москви».

На початку 30-х років українізацію було зведено нанівець.

4. Релігійне життя в УСРР

Які зміни відбулись у релігійному житті у 20-х – на початку 30-х років?

Українське суспільство прагнуло мати власну національну церкву.

Ще в 1921 р. була створена **Українська автокефальна православна церква (УАПЦ)**, характерними ознаками якої стали: її національний характер, демократизм, прагнення відроджувати традиції українського народу. Вона підтримувала українську мову й культуру, організувала фонд допомоги голодуючим. Діяльність УАПЦ сприяла зростанню її авторитету в суспільстві, що бентежило радянське керівництво.

Поштова марка України із зображенням митрополита Василя Липківського, якого І Всеукраїнський православний собор обрав головою УАПЦ

Попри заяву керівництва УАПЦ про лояльне ставлення до радянської влади, більшовики переслідували духовенство й дискримінували вірян. В УСРР ця кампанія відбувалася як складова частина єдиної антирелігійної політики більшовицького уряду всієї радянської держави.

Якою була політика більшовицького керівництва у сфері релігійного життя? Які наслідки вона мала для українського суспільства?

3 листа Володимира Леніна до ЦК РКП(б) про репресії духовенства (19 березня 1922 р.)

Зараз перемога над духовенством забезпечена нам повністю. Боротьба проти нас ускладнена голодом. Провести секретну нараду з керівниками ДПУ, НКЮ, Ревтрибуналу щодо вилучення цінностей в лаврах, монастирях, церквах... Вилучення здійснити рішучо і в короткий термін. Що більше духовенства вдасться нам з цього приводу розстріляти — то краще.

Радянська влада вилучила до 1923 р. з монастирів, храмів і церков УСРР понад 10 млн пам'яток історії та культури, предметів побуту на суму 10 млрд руб. Уряд стверджував, що ці кошти спрямовано на подолання голоду. Проте в наступні роки антирелігійний наступ посилювався. У 1925 р. за підтримки влади було створено громадську організацію Союз безбожників, що мала свій часопис «Безбожник».

Що символізували плакати на обкладинці журналу? Кому вони призначені? Які почуття викликають у вас?

Обкладинки часопису «Безбожник» 20-х років ХХ ст.

У 1929 р. уряд ухвалив закон, що посилював контроль місцевої влади за релігійним життям. Тепер будь-яку діяльність, спрямовану на задоволення релігійних потреб вірян могли кваліфікувати як замах на безпеку держави з відповідним покаранням винуватців від трьох років ув'язнення до смертного вироку. Того ж року влада розпочала кампанію з конфіскації церковних дзвонів, оскільки «звучання дзвонів порушує право на відпочинок широких мас атеїстів у містах і селах». Водночас розпочалося руйнування храмів, церков, монастирів. Упродовж 20-х років в УСРР закрили 533 церкви.

Під тиском радянської влади в духовному житті республіки давалася взнаки підміна загальнолюдських цінностей класовими, що призвело до знецінення духовних традицій суспільства.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Чому більшовицька влада прагнула ліквідувати багатопартійність?
 2. З якою метою радянська влада проводила в УСРР політику коренізації?
 3. Для чого більшовицьке керівництво проводило українізацію в УСРР?
 4. Як поставилось до українізації більшовицько-радянське чиновництво та населення? Чому?
 5. Коли та чому було згорнуто українізацію?
 6. Якими були наслідки українізації?
 7. Чому діяльність УАПЦ бентежила радянське керівництво?
 8. Чому радянська влада вдалась до переслідування духовенства й вірян?
-
9. Складіть розгорнутий план розповіді про ліквідацію багатопартійності в УСРР.
 10. Схарактеризуйте політику коренізації.
 11. Порівняйте наведені оцінки політики українізації. Яка з них здається вам більш об'єктивною? Аргументуйте свою позицію.
 - П. Феденко у своїй праці «Український рух у 20-му столітті» констатує: «Політика українізації... дала деякі корисні наслідки. В школах запанувала українська мова. Українська Академія наук... розпочала широку діяльність. Протягом кількох років створено нові кадри».
 - Іван Дзюба писав: «Крім усього іншого, ця сталінська політика була спрямована на те, щоб вибити з українського народу всякі залишки національного почуття й національної свідомості».
 12. Схарактеризуйте особливості релігійного життя в УСРР у 20-ті роки.

ЗРУШЕННЯ У ПРОМИСЛОВІСТІ И ГОСПОДАРЮВАННІ УСРР

1. Форсована індустріалізація

За яких умов і як було здійснено перехід до форсованої індустріалізації? Які заходи здійснювали для досягнення надзвичайних темпів індустріалізації?

У середині 20-х років більшовицьке керівництво взяло курс на здійснення соціалістичної **індустріалізації**. Її відмінність від індустріалізації в інших країнах була в тім, що в СРСР вона передбачала пріоритетний розвиток важкої промисловості у стислий термін шляхом мобілізації внутрішніх ресурсів за відсутності зарубіжних позик і без залучення приватних інвестицій. Її необхідність обумовлювалася низкою причин, серед яких насамперед були: технічна відсталість радянської держави й потреби військово-промислового комплексу. Шляхом індустріалізації влада мала намір швидко ліквідувати багатоукладність економіки, оскільки вважала неприпустимим співіснування одночасно великої державної промисловості та дрібнотоварного приватного виробництва. Насамкінець індустріалізація

передбачала сприятливі для більшовиків зміни в соціальній структурі суспільства: збільшення чисельності робітників, серед яких більшовики мали підтримку. Тож радянське керівництво планувало форсованими темпами збудувати велику кількість заводів, фабрик та інших промислових підприємств.

У грудні 1925 р. на XIV з'їзді ВКП(б) було офіційно проголошено курс на індустріалізацію. Він став продовженням плану електрифікації (ГОЕЛРО) початку 20-х років, який передбачав створення енергетичної бази для промисловості. Зокрема в Україні за цим планом будували Дніпровську гідроелектростанцію та Штерівську й Чугуївську електростанції, що працювали на вугіллі.

Орієнтуючись на згортання НЕПу, більшовицьке керівництво, визнало пріоритетність державного планування над ринком. Було затверджено державний п'ятирічний план розвитку господарства в СРСР. Його термін визначався з урахуванням того, що для будівництва і введення в дію великого підприємства в середньому необхідно було п'ять років. Перший п'ятирічний план (1928/29–1932/33) встановлював для України напружені темпи зростання машинобудування, хімічної промисловості, виробництва електроенергії.

Які завдання були поставлені перед УСРР цим документом? Якими, на ваш погляд, були наслідки таких перетворень для України?

3 постанови Другої конференції КП(б)У від 9–14 квітня 1929 р.

П'ятирічний план народного господарства УСРР спирається на розвиток важкої індустрії (вугілля, метал, руда, машинобудування, хімія), що базується на природних умовах України, на ролі української важкої індустрії, яку вона відіграє в народногосподарському розвитку СРСР.

Другим напрямом індустріальної частини п'ятирічного плану УСРР є проектування нового промислового району — виробництва засобів виробництва, проектування промислового комбінату на енергії Дніпрельстану (кваліфікований метал, алюміній, хімічні продукти і т. п.).

Третім напрямом промислового розвитку УСРР є розвиток промисловості, що перероблює сільськогосподарську сировину (цукрова, олійна, шкіряна, спиртова і т. п.), що впливає з сільського господарства України.

Радянське керівництво почало шукати шляхи інтенсифікації виробництва. Уже в процесі виконання державного плану було вирішено розгорнути масове **соціалістичне змагання** трудових колективів.

Соціалістичне змагання — рух за досягнення вищих показників продуктивності праці, стимульований комуністичною партією, як штучна заміна природної мотивації людини до праці; соцзмагання здійснювалися переважно поза матеріальним заохоченням працівників.

Соціалістичне змагання було демонстрацією переваг соціалізму, трудової звитяги, соціальної активності й «соціалістичної свідомості трудящих», якими керівництво більшовицької партії дивувало світ. Трудівникам, які

досягли високої продуктивності праці, влада присвоювала почесні звання. У 1928 р. в СРСР було затверджено орден Трудового Червоного Прапора. Партійні органи розгорнули пропагандистську роботу, мобілізуючи людей на трудові рекорди. Засоби масової інформації розрекламували трудове досягнення Олексія Стаханова.

У чому сутність стахановського руху? Якою, на вашу думку, була мета редакції газети «Правда», коли вона робила такі публікації? Чому обкладинку журналу «Time» прикрашає фотографія радянського шахтаря?

Сучасний історик В. Васильєв про сутність стахановського руху

Стахановський рух — одна з форм соціалістичного змагання. Виникла в середині 1930-х рр. Названа за ім'ям вибійника шахти «Центральна-Ірміне» О. Стаханова, який у ніч проти 31 серпня 1935 встановив світовий рекорд видобутку вугілля. За це його нагородили 3-кімнатною квартирою з м'якими меблями, телефоном, надали виїзного коня. Незабаром рекорд О. Стаханова перевершили М. Дюканов, Д. Концедалов, М. Ізотов та ін. шахтарі, а також працівники інших галузей промисловості. Їхні рекорди, організовані за вказівками партійних органів, повинні були сприяти виявленню технічних і людських ресурсів, удосконаленню організації виробничого процесу. Спочатку рух мав ефективність, сприяв виконувannya планів. Але згодом керівництво компартії вирішило, що за допомогою трудового ентузіазму можливо збільшити продуктивність праці, темпи розвитку економіки. На підприємствах почали вимагати, щоб досягнення окремих працівників перетворювалися в норми роботи цілих колективів. Виникла гонитва за новими рекордами, що призвело до дезорганізації виробництва.

Газета «Правда» від 2 вересня 1935 р. про трудовий рекорд Олексія Стаханова

Кадіївський вибійник шахти «Центральна-Ірміне» тов. Стаханов, на відзначення 21-ї річниці Міжнародного юнацького дня, встановив всесоюзний рекорд продуктивності праці на відбійному молотку. За 6-годинну зміну він дав 102 т вугілля, що складає 10 % добового видобутку шахти. Стаханов обігнав неперевершених до цього часу майстрів відбійного молотка Гришина, Свиридова, Мурашка.

Обкладинка журналу «Time» з фотографією Олексія Стаханова (1935 р.)

Насправді рекорд О. Стаханова був придуманий пропагандистами. Адже на нього працювала ціла зміна шахтарів. Якщо видобуте вугілля поділити на всіх, то ніякого рекорду не виходило. Шахтарям, які працювали з О. Стахановим, було добре відомо про штучність його виняткових досягнень.

Згодом розрекламований стахановський рух став підґрунтям для перегляду трудових норм у бік їх підвищення, що призвело до надмірної інтенсифікації виробничого процесу та незадоволеності трударів.

2. Створення військово-промислового комплексу (ВПК)

Як радянське керівництво обґрунтовувало створення ВПК? Як пов'язані індустріалізація і створення ВПК? Яка роль УСРР у створенні ВПК СРСР?

Радянське керівництво переконувало громадськість, що СРСР з усіх боків оточують вороги, і щоб їм протистояти, потрібно створити потужний військово-промисловий комплекс. Він мав базуватися на галузях виробництва, що були зобов'язані задовольняти потреби армії в озброєнні, бойовій техніці, військовому майні. Насправді Й. Сталін і його оточення самі планували війну проти інших країн, аби встановити там комуністичний режим.

Роздивіться плакат. Які думки він навіює?

Борис Єфімов.
Плакат «Сім бід — одна відповідь»
(1930 р.)

У цьому процесі УСРР відводилася важлива роль, оскільки її економіка мала стратегічне значення.

Схарактеризуйте розгортання індустріалізації на основі документа. Як пояснює ці досягнення В. Чубар? Які з новобудов тих часів діють нині?

З доповіді голови Раднаркому УСРР Власа Чубаря на V сесії ВУЦВКа XII скликання (8 лютого 1933 р.)

Ми маємо індустріальних велетнів, побудованих останніми роками, і найбільшим є Дніпрельстан. Потужність усіх електростанцій на 1932 р. зросла у три з половиною рази проти 1928 р. Кам'яновугільна промисловість за ці роки зросла на 59 %. У металургії ми теж маємо досягнення. Уведено в дію дванадцять доменних печей, з яких сім реконструйовано, а п'ять збудовано нових. Зростає машинобудівна промисловість. Ми звели Краматорський машинобудівний завод, реконструювали Луганський паротягобудівний завод. Слід відзначити спорудження Харківського турбогенераторного заводу, що вироблятиме агрегатів загальним обсягом 1,5 млн кВт на рік. Новозбудований Харківський тракторний завод вже дав понад 16 тис. тракторів. Цей завод зведено за 15 місяців у чистому полі, що свідчить про ентузіазм робітників й інженерів, які його будували.

Та попри переможні реляції про здобутки соціалістичної індустріалізації вона обійшлася українцям «дорогою ціною».

ЗДОБУТКИ І ЦІНА ІНДУСТРІАЛІЗАЦІЇ В УСРР

- розвиток авіаційної промисловості: літакобудівні заводи в Харкові та Києві; авіа-моторний у Запоріжжі наприкінці 30-х років щорічно випускав понад 4 тис. двигунів для військових літаків
- частка України в промисловості СРСР становила: у видобутку вугілля — 50,5 %, залізної руди — 67,6 %, у виплавці чавуну — 49,7 %, виробництві сталі — 48,9 %
- 8-годинний робочий день та 7-денний робочий тиждень у промисловості
- покарання за самовільне залишення працівниками підприємств, відсутність асигнування на підвищення життєвого рівня трударів
- у 1939 р. асигнування на потреби армії — чверть державного бюджету СРСР

3. Перехід до директивної економіки

Чому управління економікою в цей період здійснювали саме директивними методами? До яких наслідків призводила така система управління?

Розгортання форсованої індустріалізації прискорило зростання економічного потенціалу республіки. Розбудова промисловості в Україні здійснювалася відповідно до централізованих державних програм. Центральні органи влади визначали нижчим інстанціям параметри виробництва, розподілу та споживання. У 20-х роках в УСРР відбувся перехід до **директивної економіки**.

Директивна економіка — економічна система, у якій підприємства виробляють і використовують ресурси на підставі директив центральних владних структур.

В основу управління директивною економікою було покладено тезу Й. Сталіна, проголошену на XV з'їзді ВКП(б) в 1927 р.: «Наші плани є директивами, що обов'язкові для керівних органів».

У 1929 р. ЦК ВКП(б) ухвалив постанову «Про реорганізацію управління промисловістю», згідно з якою відповідачем за виконання керівних директив проголошували підприємство.

Які зміни в економіці держави передбачала «сталінська революція»? Про підкорення яких економічних сил говорить дослідниця?

Сучасна американська дослідниця радянської історії Шейла Фіцпатрік про формування механізму директивного управління в СРСР

Для перелому кінця 20-х — початку 30-х років було використано термін «сталінська революція», що передає його насильницький, руйнівний і утопічний характер. Однак цю революцію здійснювали з ініціативи держави,

а не в результаті народних рухів. На думку Сталіна, її завданням було закласти економічний фундамент для побудови соціалізму... використовуючи державне планування з метою прискореного економічного розвитку країни. Планування подавали як героїчний акт підкорення невідконтрольних до цього економічних сил.

Радянська влада протиставила директивну економіку ринковій.

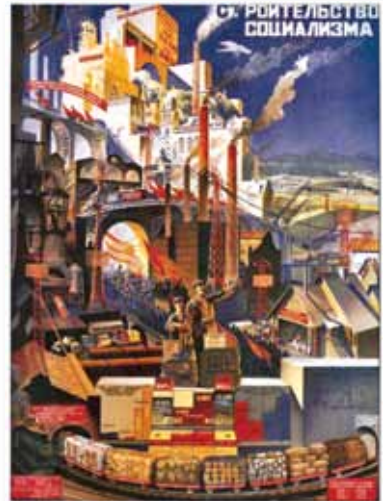
Поширеною була практика адміністративного втручання в систему господарства з політичних та ідеологічних міркувань. Директивна економіка вимагала громіздкого управлінського апарату, на утримання якого витрачали великі кошти. Але уряд республіки робив ці витрати, оскільки саме таке управління було зручним для тоталітарного режиму.

Опір директивному господарюванню радянська влада оцінювала як контрреволюційну діяльність.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Чим обумовлювали форсовану індустріалізацію в радянській державі?
 2. Чому в УСРР планували найвищі темпи розвитку важкої індустрії?
 3. Покажіть на карті № 7 (див. Альбом карт) промислові новобудови УСРР за часів індустріалізації.
 4. Що таке «соціалістичне змагання» та яка роль відводилась йому в індустріалізації?
 5. Чому радянське керівництво відводило УСРР провідну роль у створенні військово-промислового комплексу СРСР?
 6. Чому в радянській державі було здійснено перехід до директивної економіки?
-
7. Спираючись на карту № 7, схарактеризуйте основні напрями розвитку промисловості України під час форсованої індустріалізації.
 8. Проаналізуйте, чи була індустріалізація об'єктивно необхідною умовою економічного розвитку України в середині 20–30-х років.
 9. Якими засобами забезпечували надвисокі економічні результати розвитку промисловості? Наведіть конкретні приклади.
 10. У чому полягала суперечливість між розвитком індустрії та плановою індустріалізацією?
 11. У чому суперечність між директивним господарюванням і НЕПом?
 12. Виконайте письмово: підготуйте розповідь про одну з новобудов форсованої індустріалізації.
 13. За наведеним плакатом прокоментуйте особливості радянської індустріалізації у 20–30-х роках.

ЖИТТЯ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛА

1. Хлібозаготівельні кризи та перехід до колективізації

У чому полягали причини переходу радянської влади до політики колективізації?

Радянська влада, передавши землю в користування селянам, сподівалася на підтримку ними державної економічної політики. Особливої актуальності це набуло в умовах індустріалізації. Аграрний сектор мав виробляти зерно, кошти від продажу якого на експорт спрямовували на закупівлю технічного обладнання. Окрім того, село стало постачальником технічної сировини, продуктів харчування й робочої сили до індустріальних новобудов. Десять років більшовицьких експериментів у сільському господарстві завершилися проблемою зерновиробництва. Адже було ліквідовано поміщицьке господарство, яке давало 30 % товарного хліба, й обмежено фермерство. Унаслідок чого виникла зернова проблема, а як похідна — й хлібозаготівельна криза.

Що викликало кризу в хлібозаготівлі? Які були її вияви та наслідки?

Зі звернення ЦК ВКП(б) до партійних організацій від 13 лютого 1928 р.

У січні 1928 р. була найсерйозніша криза у хлібозаготівлях. Це означало насамперед кризу постачання робітничих районів. По-друге, кризу постачання Червоної Армії. По-третє, відсутність хлібних резервів держави і для потреб усередині країни, і для потреб експорту, необхідного для ввезення устаткування і сільсько-господарських машин.

Уряд, намагаючись вилучити аграрну продукцію в селян, започаткував політику «ножиць цін»: штучне завищення цін на промислові товари й зниження на сільськогосподарську продукцію. Але селяни не хотіли продавати зерно за державною ціною.

Влада вдалася до адміністративного тиску на селян, унаслідок чого на початку 1928 р. кризу вдалося подолати (за січень–лютий у республіці було заготовлено 70 млн пудів зерна). Але наступної зими 1928–1929 рр. криза повторилася в ще більших масштабах.

Більшовицька верхівка вбачала в селянстві консервативну силу, яка чинила опір державній економічній політиці. ЦК ВКП(б) виношував плани перетворення селян із приватних господарів на сільськогосподарських робітників, віддалених від власності на засоби виробництва й результатів своєї праці. Першопочатком зрушень у сільському господарстві стала підтримка державою сільськогосподарської кооперації.

У другій половині 20-х років майже дві третини селян пристало до її різних форм, однак таких, що не передбачали усупільнення основних засобів виробництва.

2. Суцільна колективізація. Розкуркулення

Що таке суцільна колективізація? Чому вона супроводжувалась репресіями та розкуркулюванням?

На тлі необхідності «поглиблення» колективізації наприкінці 20-х років постала ідея суцільної колективізації. Суть її полягала у швидкому масовому створенні колективних господарств — колгоспів — шляхом примусового усупільнення земельних ділянок, реманенту, робочої та продуктової худоби, ліквідації приватно-кооперативного сектору, запровадження соціалістичних форм господарювання й утвердження державної власності на засоби виробництва в господарстві. Головна її мета полягала в тому, щоб створити державі максимально сприятливі умови для пограбування селянства.

Масова колективізація розпочалася восени 1929 р. в усіх галузях сільського виробництва, охопивши всі села та райони. Тож з господарств селян, яких змусили написати заяви про вступ до колгоспу, туди забирали й реманент, а також коней, худобу, а інколи й домашню птицю. Одночасно в селян для новостворюваних колгоспів почали забирати посівний матеріал і фураж. Цей збір повсюдно перетворювався на відвертий грабунок, коли в господи, нерідко й уночі, вривалися «бригади», «комісії» чи просто групи комсомольців і владних активістів, конфіскуючи все збіжжя, що знаходили.

Відбувалася колективізація за принципом розкладки, тобто планових завдань з усупільнення засобів виробництва в кожному селі та районі. Постановами ЦК ВКП(б) були офіційно встановлені критерії завершення «колективізації в основному»: залучення до колгоспів не менше 68–70 % сіл, господарств із охопленням 75–80 % їх посівних угідь. Для виконання цих планів селян стали примусово заганяти в колгоспи, залякуючи покараннями. Усупільнення засобів виробництва та створення самих колгоспів проводилося насильно з використанням карально-репресивних заходів: **розкуркулення**, депортації, висилки, ув'язнення, конфіскації майна.

Розкуркулення — позбавлення майна заможних селян, їх депортація або виселення за межі району їхнього проживання.

Примусова колективізація, як і хлібозаготівлі, здійснювалася за сталінським методом протиставлення різних за майновим станом верств селянства. Щоб селянин-власник «добровільно» написав заяву про вступ до колгоспу, його треба було залякати прикладом розкуркуленого сусіда. Тому колективізація супроводжувалася знищенням найпрацьовитішого, а тому й найзаможнішого, прошарку селянства, і відповідно — істотним руйнуванням продуктивних сил сільського господарства. Особливо інтенсивно терор проти заможних селян провадився в перші місяці 1930 р. за постановою Політбюро ЦК ВКП(б) «Про заходи по викорінюванню куркульських господарств в районах суцільної колективізації». Згідно з нею «куркулі та напівпоміщики», що виступали проти колективізації, підлягали висиланню в «Північний край, Сибір, Урал і Казахстан». У кожне село надходила зверху рознарядка із завданням розкуркулити певну частину дворів. Кандидатури в «куркулі» завжди перебували в потрібній кількості, бо, зрозуміло, що майновий стан селянських господарств був різним.

Уже на 1 червня було «розкуркулено» 90 тис. селянських господарств України, що становило 1,8 % їхньої загальної кількості. Конфісковано й передано в колгоспи худоби, різноманітного реманенту, будівель на суму 90–95 млн рублів. Куркулів виселяли на інші місця поселення, на висілки, у межах України, а також в округи Північного краю — 70 тис. сімейств, Сибіру — 50 тис. сімейств, Уралу — 20–25 тис. сімейств, Казахстану — 20–25 тис. Районами висилки були необжиті й малообжиті місцевості, де висланих використовували на сільськогосподарських роботах або промислах (ліс, риболовля тощо). Реальну кількість висланих важко підрахувати. Потрібно враховувати, що сім'ї могли бути до 12 осіб. Через необхідність деяких місцевостей висилка була фактично смертним вироком.

До якої соціальної групи селянства належали авторка документа й люди на фотографії? Які наслідки розкуркулення для українського селянства і для країни можна спрогнозувати, спираючись на цей документ?

Зі спогадів про розкуркулення М. Ковтун, мешканки села Шульгінка на Луганщині

Господарство батька було невелике: будинок, комора, сарай, корова, кінь. Сім'я — вісім осіб. Коли почалася колективізація, батько не пішов у колгосп. І тоді узимку 1930 р. з'явилися активісти. Вони побили у хаті вікна і зруйнували піч, щоб в оселі не можна було жити. Потім забрали майно і повезли до сільради — розпродавати. Батька теж повезли з собою. Він повернувся додому під вечір і сказав, що нашу сім'ю виселятимуть на Північ. Тієї ж ночі мої брати пішли з села працювати на шахтах. Слідом за ними вирушили батько з матір'ю і я. Невдовзі садибу нашу зруйнували і розтягли.

Розкуркулена сім'я біля свого будинку в с. Удачне Донецької області (1930-ті рр.)

Якщо проти курсу на колективізацію виступав бідняк або навіть наймит, що не мав власного господарства, його соціальне походження не служило гарантією безпеки. Таких репресували як «підкуркульників». По суті, кампанія «ліквідації куркульства як класу» була формою репресій щодо всього селянства. Загроза «розкуркулення» висіла над селянами й примушувала їх

вступати в колгоспи. Тому, якщо станом на 1 жовтня 1929 року в УСРР було колективізовано 8,6 % селянських господарств, то на 1 лютого 1930 року вже 30,7%, а на 1 березня 1930 року — аж 64,4 %.

У відповідь на примусову колективізацію селянство взялося за зброю. Останньою краплею, яка перепошнила селянське терпіння, стало закриття церков. У багатьох районах саме наруга над релігією, «відбирання бога», як останньої надії, спонукала селян до відкритого спротиву. Історик В. Марочко так окреслив позицію селян щодо сталінської колективізації: «Колективізація викликала у селян природний спротив, оскільки вони прагнули іншого — самостійного господарювання».

Заворушення селян розпочались у 1929 р., а на початку лютого 1930 р. в різних кінцях України стали масовими й нерідко переростали у відкриті збройні повстання, що охоплювали цілі райони. Загалом селянські заворушення, чи, як їх зневажливо називали комуністи, «волинки»¹, у лютому–березні 1930 р. охопили майже всю територію України. На сьогодні відомо про близько 2 тис. масових виступів у 41 із 44 округ селян проти колективізації, політики оподаткування, хлібозаготівель, розкуркулювання. Іноді спротив проходив під гаслами: «Геть Радянську владу, хай живе самостійна Україна!».

Які події ілюструє графік? Проаналізуйте та прокоментуйте його.

Наляканий масштабом «березневих волинок» режим пішов на поступки. За постановою ЦК ВКП(б) «Про боротьбу з викривленнями партійної лінії у колгоспному русі» пропонувалось відмовитися від адміністративного

¹ Виступи селян з вимогами повернути примусово усунуті землі, худобу, реманент.

тиску на селян за створення колгоспів. Тоді ж було опубліковано «Зразковий статут сільськогосподарської артїлі», де колгоспникам дозволялося мати корову, дрібну живність, присадибну ділянку. У наступні місяці більшість селян покинули колгоспи. До кінця літа колективізованими залишилися менше третини селянських господарств УСРР.

З осені 1930-го режим повертається до політики колективізації. Шляхом податкового тиску, різноманітних штрафів для незгодних влада змусила селян вступити до колгоспів. Станом на жовтень 1931 р. було усього 68 % селянських господарств, а на початку січня 1932-го відповідні показники досягли значень 80 %. Оскільки масові виступи в 1930 р. не принесли очікуваних результатів, 1931 р. вони траплялися значно рідше. Колективізацію було завершено у другій половині 30-х років. Усуспільнення засобів виробництва і створення самих колгоспів, як і раніше, проводилися насильно.

НАСЛІДКИ КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ:

3. Голодомор 1932–1933 рр. і його наслідки

Які причини викликали Голодомор в Україні? Чому його визнано геноцидом українського народу?

Хлібозаготівельна кампанія 1931-го спричинила в Україні голод. Навесні 1932 р. голодною смертю померло понад 100 тис. українців. Ця ситуація загострила антикомуністичні настрої в суспільстві. Протести знову набули масового характеру. Переважно це вже були бунти голодних. Небезпечним з погляду влади став також масовий вихід українських селян з колгоспів.

У першій половині 1932 р. з колгоспів в Україні вийшли 41 200 селянських господарств. Це засвідчило, що, попри весь терор і визиск, українське село не змірилося. Тож комуністичний режим взявся до «остаточного вирішення» українського питання. Злочин геноциду став реакцією тоталітарного режиму на постійний спротив українців.

Інструментом вбивства частини народу й «перевиховання» решти було обрано найстрашнішу зброю — штучно організований голод.

Запроваджена в колгоспах система оплати праці — трудовень — передбачала виснажливу, на межі можливого працю здорової людини з мізерною оплатою. У 1931 р., тобто напередодні голоду, більше половини колгоспів розподілили на трудовень лише по 50 коп. Пересічна натуральна оплата трудовня в колгоспах України 1932 р. становила від 1 до 1,5 кг хліба. За даними офіційної статистики, один працездатний колгоспник мав у 1932 р. 143, у 1933 р. — 146 трудовнів. Утримати худобу, посіяти, прогудувати себе, сплатити податки, хлібозаготівельну повинність, ураховуючи наявність декількох центнерів хліба на сім'ю, — було просто неможливо.

До того ж частими були випадки, коли з людьми взагалі не розраховувалися за трудовні. Так, за 1931 р. 28 % колгоспів Київської та 15% Харківської областей не розраховувалися з колгоспниками, тобто не видали жодного кілограма хліба. Зерно, виділене на трудовні й для насіння, забирали хлібозаготівельні комісії. У 1932 р. майже половина колгоспів України не розраховувалися з колгоспниками за трудовнями, тобто від серпня 1932 р. до лютого 1933 р. ці колгоспники не мали хліба. Наприклад, селяни Чернігівської області, маючи 300–500 трудовнів, масово помирали. Родинам померлих колгоспників, які мали зароблені трудовні, хліб не видавали.

Цей хліб призначався для виконання «хлібозаготівельних завдань», «хлібозаготівельних планів». Саме цілеспрямоване й цинічне накладення комуністичною владою в 1931–1933 рр. на українських селян непосильних хлібозаготівельних повинностей стало основною причиною страшного Голодомору. Валовий збір зернових в Україні 1931 р. становив 17,7 млн, у 1932 р. — 12,8 млн, у 1933 р. — 22,2 млн тонн. Обсяг хлібозаготівель у 1931 р. сягав 39 % валового збору, що було критичною межею, і протягом першої половини 1932 р. голод охопив третину районів. З мізерного збору зернових у 1932 р. вилучили 52 %, відтак сільськогосподарське виробництво зазнало краху, а селяни — спланованого комуністичною владою голоду.

Від селян вимагали абсолютного виконання плану хлібозаготівель до 10 грудня, запроваджуючи всілякі репресії.

Селян-односібників штрафували, позбавляли земельного наділу, садиби, виселяли поза межі району та області, конфіскували майно. Торгівля хлібом заборонялася до виконання плану хлібозаготівель. Держава не дбала про селян, вважала їх «ворожим елементом», забороняла торгувати, не видавала кредиту, насіння. Фактично їх перетворили на кріпаків.

Проти кого насправді було спрямовано постанову? Чому сучасники називали цей документ «законом про п'ять колосків»?

3 постанови ЦВК і РНК СРСР «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів, кооперативів та про зміцнення суспільної (соціалістичної) власності» від 7 серпня 1932 р.

Суспільна власність (державна, колгоспна, кооперативна) є основою радянського ладу, і людей, які чинять замах на суспільну власність, треба розглядати як ворогів народу. Центральний Виконком і Рада Народних Комісарів СРСР постановляють: 1. Прирівняти за своїм значенням майно колгоспів і кооперативів до майна державного. 2. Застосовувати за розкрадання колгоспного та кооперативного майна найвищу міру соціального захисту — розстріл з конфіскацією всього майна і з заміною його при пом'якшуючих обставинах позбавленням волі на термін не нижче 10 років з конфіскацією майна.

Постанова 7 серпня 1932 р. «видатна» не лише термінами покарання, а й тим, що вона перетворила колгоспне майно на державне, тобто відбулося одержавлення колгоспів, відтак колгоспники стали поденними найманими працівниками (кріпаками).

Постанова ЦК КП(б)У 18 листопада 1932 р. «Про заходи по посиленню хлібозаготівель» вимагала «негайно заборонити будь-які витрати всіх натуральних фондів, створених в колгоспах», «повністю припинити видачу будь-яких натуравансів в усіх колгоспах, що незадовільно виконують план хлібозаготівель», організувати повернення хліба, виданого для громадського харчування. За цією постановою, наприклад, у Летичівському районі Вінниччини в 1932 р. із сіл з меншою врожайністю вилучали 70–75 % зерна, а із сіл з більшою врожайністю — 50–60 %. Така питома вага заготівель означала голодну смерть. За невиконання хлібозаготівельної повинності в селян забирали майно, реманент, продукти, худобу, помешкання.

Колгоспи, що не виконували план, пропонувалося заносити на «чорну дошку», що означало: припинення постачання товарів, заборону кооперативної й державної торгівлі в селах, вивезення з магазинів продуктів, скасування колгоспної торгівлі для колгоспників та селян-односібників, виявлення «саботажників». Колгоспи 82-х районів України відчували на собі руйнівний вплив «чорних дошок», а це майже четверта частина адміністративних районів республіки, тобто 5 млн сільського населення.

Фактично УСРР була переведена на блокадне становище. Влада ввела для населення «внутрішні паспорти», що обмежило можливості людей у пересуванні територією. Особливо це ускладнило життя селянам, оскільки вони не могли покинути свою місцевість, де потерпали від голоду. Транспорт контролювали правоохоронні органи, спеціальні наряди здійснювали обшуки пасажирів і, в разі виявлення продуктів харчування, конфіскували їх.

Селяни намагалися хоча б врятувати своїх дітей. Вони прагнули відправити їх до міста, щоб залишити на вулицях або вокзалах, сподіваючись, що може хтось їм допоможе врятуватися від голодної смерті. Аби запобігти втечі голодуючих з республіки та для «успішного» завершення хлібозаготівель, почали застосовувати так звані заслонні загони навколо українських сіл і на залізницях, які унеможлилювали перевезення «хлібонасіння» та пересування селян.

Пресі заборонялося публікувати будь-які матеріали про голод. Цю проблему замовчували, тому міжнародні організації не мали можливості розгорнути благодійні акції.

За таких умов на початку 1933 р. влада продовжувала обшуки в селянських помешканнях, вилучаючи будь-які їстівні запаси. Люди почали їсти різні сурогати (кору дерев, траву, полову), гризунів, котів, собак. З'явилося таке жахливе явище, як людодіство. Навесні 1933 р. смертність в Україні стала масовою.

Історики називають різні цифри померлих від голоду селян — від 3 до 7 млн, а деякі навіть до 10 млн осіб. Спираючись на матеріали перепису населення 1937 р., можна виявити загальну смертність у сільських районах України протягом 1932–1933 рр., яка становила близько 6 млн осіб. За гіпотетичними прогнозами демографів 1930-х років і матеріалами Всесоюзного перепису населення 1937 р. вони становлять понад 7 млн осіб.

У жовтні 1933 р. В. Молотов та Л. Каганович, заручившись підтримкою Й. Сталіна, розпочали «велике переселення» білоруських і російських колгоспників в Україну. Протягом трьох місяців переселили майже 22 тис. селянських господарств: до Одеської — 6750, Донецької — 3527, Харківської — 4800, Дніпропетровської — 6679, але їх виявилось надто мало, щоб «замаскувати» наслідки геноциду. Переселяли з Білорусії та Росії, де голоду (крім заселеної українцями Кубані та Поволжя) не було.

Сьогодні стало очевидним: від голоду, масових репресій і депортацій Україна втратила значно більше, ніж за роки Першої світової та громадянської воєн загалом. Аналіз фактів і подій колективізації свідчить, що стосовно українців було вчинено акт **геноциду**.

Геноцид — це будь-які свідомі дії, спрямовані на повне або часткове винищення національної, етнічної, расової чи релігійної групи. Його складовими частинами є також вбивство членів групи, заподіяння тілесних чи психічних ушкоджень, навмисне створення умов життя, розраховане на фізичне винищення групи, насильницьке переміщення дітей однієї групи до іншої.

*З Конвенції Генеральної Асамблеї ООН від 9 грудня 1948 року
«Про запобігання злочину геноциду та покарання за нього»*

Відповідно до Конвенції ООН, статтею 1 Закону України «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні» від 28.11.2006 року визначено: «Голодомор 1932–1933 років в Україні є геноцидом українського народу».

Голодомор в Україні — новітня форма геноциду проти цивільного населення в мирний час, свідомо організований та застосований владою терор голодом.

У 2010 р. постановою Апеляційного суду м. Києва визнано доведеним, що Голодомор 1932–1933 рр. в Україні було:

- сплановано з метою придушення українського національно-визвольного руху та недопущення побудови незалежної української держави;
- вчинено шляхом насильного вилучення в українських селян усіх продуктів харчування та позбавлення їх доступу до їжі, тобто штучного створення життєвих умов, що призвели до фізичного знищення питомого складника

української національної групи — українського селянства (в Україні на той час абсолютна більшість селян були українцями, а абсолютна більшість українців — селянами);

- здійснено як один з етапів спецоперації проти частини української національної групи як такої, оскільки саме українська нація, а не національні меншини, була суб'єктом державотворчого самовизначення і лише вона могла реалізувати закріплене Конституцією СРСР 1924 р. право на самовизначення шляхом виходу із СРСР й утворенням незалежної української держави;

- організоване вищим керівництвом партійно-радянського комуністичного режиму, серед якого особливо важливу й активну роль у вчиненні злочину відігравали виокремлені у справі семеро осіб (Сталін Й. В., Молотов В. М., Каганович Л. М., Постишев П. П., Косіор С. В., Чубар В. Я. і Хатаєвич М. М.).

Ця постанова стала відправним пунктом започаткування якісно нового етапу інформування членів світового співтовариства з метою забезпечити ширше міжнародне визнання українського Голодомору злочином геноциду.

Установленню вини конкретних організаторів злочину геноциду українців у Москві та їхніх вірних поплічників в Україні було присвячено слідство у кримінальній справі СБУ № 475 та розгляд судом цієї справи, постанова якого вступила в силу взимку 2010 р.

Які почуття викликає у вас особисто річниця Голодомору? Які пам'ятники жертвам Голодомору є у вашій місцевості?

Ніна Марченко. Скорботна дорога (1998–2000 рр.)

Сучасні пам'ятники жертвам Голодомору

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Чому радянська влада перейшла від кооперування до колективізації?
 2. Чому влада наполягала на суцільній колективізації?
 3. Якими заходами радянська влада забезпечила «перемогу колгоспного ладу»?
 4. Як пов'язані між собою радянська індустріалізація та суцільна колективізація?
 5. Як такі процеси позначились на соціальному складі суспільства?
6. Чи можемо ми сказати, що певні наслідки колективізації й сьогодні відчуваються в сільському господарстві України? Доведіть.
 7. Як ви думаєте, чи вплинув Голодомор на свідомість людей? Поясніть.
 8. Порівняйте голод в Україні 1921–1923 рр. і Голодомор 1932–1933 рр. Знайдіть спільне й відмінне.
 9. Дослідіть картину видатного українського художника-авангардиста Казимира Малевича, репродукція якої подана на титульній сторінці до цього розділу. Вона створена між 1932–1933 рр. і вважається одним із звинувачувальних актів Великого Голоду. Поясніть, чому так вважається. Які думки й відчуття вона у вас викликає?
 10. Український історик В. Марочко пише: «Голод був спричинений насильницькою суцільною колективізацією, горезвісними хлібозаготівлями, людиноненависьницькою політикою розкуркулення, відвертим масовим терором тоталітарного режиму проти селян України. Він був зумовлений широкомасштабними політичними й соціально-економічними й антигуманними експериментами ВКП (б) та уряду СРСР». Чи поділяєте ви думку історика? Аргументуйте свою відповідь.
 11. Історик Орест Субтельний називає колективізацію «війною режиму проти селянства» й підкреслює, що вона «з її спустошливими наслідками стала однією з найжахливіших подій в українській історії». Чи поділяєте ви думку історика? Викладіть свої думки в короткому історичному есе.

§ 24

ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНІ РЕАЛІЇ УСРР

1. Формування тоталітарного комуністичного режиму

Які політичні сили були зацікавлені в тоталітарному режимі? Чому? Якими методами вони зміцнювали цей режим у радянській державі?

Лідери більшовицької партії, розгортаючи будівництво соціалізму, декларували необхідність утвердження диктатури пролетаріату, яку вони представляли знаряддям боротьби трудящих проти контрреволюційних елементів. Водночас комуністичне керівництво вважало більшовицьку партію виразником інтересів пролетаріату і згодом здійснило підміну диктатури пролетаріату диктатурою партії більшовиків. В основу організаційної побудови партії покладался принцип підпорядкування нижчих структур вищим, що забезпечувало абсолютний контроль верхівки над усією партією. Жорсткий

централізм та одноосібна влада вождя визначили основу тоталітарного комуністичного режиму в СРСР.

Під впливом таких змін відбувалася трансформація у свідомості суспільства радянських республік. Значна кількість населення з ентузіазмом долучилася до будівництва соціалізму. Ці люди позитивно ставилися до радянської ідеології. Водночас у суспільстві поширювалася сліпа віра у вождів, що ґрунтувалася на низькому рівні політичної й загальної культури населення. Головною фігурою серед вождів вважали Й. Сталіна, ім'я якого не сходило зі сторінок газет і супроводжувалося епітетами: геніальний, мудрий та ін., що зрештою породило його культ особи.

Культ особи — надмірне звеличення певної особи аж до її обожнювання, перебільшення її ролі та заслуг в історії.

Формуючи громадську думку, влада відстежувала настрої суспільства. Окрім органів внутрішніх справ, до цього залучали партійні, комсомольські організації та інші структури. Вони інформували керівництво про ситуацію в колективах, доповідали про вжиті дисциплінарні заходи щодо своїх підлеглих, які виявляли незадоволення. Влада заохочувала добровільних інформаторів, які писали доноси на своїх колег, сусідів, керівників. Дописувачів заохочували матеріально й морально. Вони набували у власних очах статусу народних контролерів, пильних і небайдужих громадян. Окрім того, інформатори намагалися «злитися» з владою й забезпечити себе в умовах тоталітаризму. Влада створювала в суспільстві атмосферу страху, недовіри та підозри. Майже 90 % політичних в'язнів стали жертвами доносів. Доносительство деформувало свідомість людей. Це відбувалося з тими, хто доносив на співгромадян, з тими, хто став жертвою інформаторів, і навіть з тими людьми, які не доносили, але й не захищали безвинно постраждалих.

Лише окремі люди, незважаючи на масову деформацію свідомості радянського суспільства, намагалися критично оцінювати події. Свою незгоду з політикою тоталітарного режиму громадяни висловлювали по-різному, зокрема і зверталися до вищих органів державної влади з відкритими листами, у яких прагнули відстояти права людей.

Як оцінює автор листа нововведення влади задля зміцнення трудової дисципліни? Що об'єднує обидва джерела? Поясніть свою думку.

З листа С. Сокман до радянського керівництва від 28 січня 1939 р.

Тільки налагодивши транспорт, можна переходити до такого жорсткого заходу, як звільнення за прогул кожного, хто запізнився на 20 хвилин. Усіх охопила паніка, страх спізнитися. Виходять на годину, на дві раніше, штурмують трамваї, одна думка — «не спізнитися». Яка може бути продуктивність працівника після такого «авралу»? Хіба паніка, страх може стати стимулом до зміцнення труддисципліни?

Зі спогадів очевидця про радянські вибори 1936 р.

Чимало виборців перекреслювали усіх кандидатів. У Надригайлівському районі після розкриття урн виявили на бюлетенях написи: «Хай живуть демократи, що борються з комуністами», «Буде час, коли настане кінець комуністам», «Хай буде проклятий паразит Сталін і вся його свора, що так іздіваються над народом».

2. Політичні процеси 1920 – початку 1930-х рр.

Які були причини, суть і вияви політичних процесів 1920 – початку 1930-х рр.?

Наприкінці 20-х років комуністичний режим розпочав новий етап боротьби проти власного народу. Цьому передувало ухвалення в 1927 р. нового Кримінального кодексу УСРР. У ньому кількість злочинів, за які передбачалася смертна кара, зросла майже вдвічі порівняно з попередньою редакцією. З'явилася сумнозвісна 54 стаття Кримінального кодексу, що передбачала визнання засудженого «ворогом трудящих». Уперше встановлювалася відповідальність за недонесення про державний злочин. Кодекс установив нижню межу віку кримінального покарання — 12 років. Державне керівництво вважало, що шляхом покарань, посиленням репресій можна швидко та ефективно розв'язати будь-яке завдання.

Терор охопив усі верстви населення. Першим гучним політичним процесом стала «**Шахтинська справа**», що розгорнулася у травні—липні 1928 р. в Москві. Підсудними стали 53 інженерно-технічні працівники вугільної промисловості. Їх звинуватили у приналежності до контрреволюційної організації, що начебто діяла в Шахтинському та інших районах України й Росії і мала на меті зруйнувати вугільну промисловість Донбасу, аби зірвати індустріалізацію в СРСР. Процес над «шкідниками», на яких переключили прорахунки влади, мав відволікати громадськість від негараздів форсованої індустріалізації. За вироком суду 11 обвинувачених розстріляли, решта — одержали різні терміни позбавлення волі.

Чим Л. Каганович пояснює політичний характер цієї справи? Чи вважаєте ви його аргументацію переконливою, чому? Чому ця справа була розгорнута саме в 1928 р.?

З доповіді Лазара Кагановича «Про економічну контрреволюцію та загальнополітичні завдання парторганізацій» на об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК КП(б)У (12–16 березня 1928 р.)

До сих пір, говорячи про зловживання в економіці, ми мали на увазі безгосподарність, як з корисливою метою, так і внаслідок невміння працювати. Нове у Шахтинській справі у тім, що вона має політичний контрреволюційний характер, це наслідок роботи шпигунських елементів, якщо не зв'язаних з виявленою економічною контрреволюційною організацією, то у всякому випадку зв'язаних з іншими антирадянськими організаціями.

У березні–квітні 1930 р. в Харкові було ініційовано масштабний процес над 45 діячами української науки та культури, духовенства, керівниками промисловості. Українську еліту звинуватили в приналежності до контрреволюційної організації — «**Спілки визволення України (СВУ)**», що нібито готувала повалення радянської влади і встановлення військово-фашистської диктатури.

Хід судового процесу висвітлювали в засобах масової інформації упереджено і спрямовували на формування негативного ставлення громадськості до заарештованих.

Чому судовий процес нагадував свідкам театр? Про що свідчить, на вашу думку, такий характер процесу?

Зі спогадів людей, які були присутні на процесі СВУ в Харківському оперному театрі

Підсудних привозили з тюрми не в «чорних воронах», а в звичайних автобусах, ніби на прогулянку. В перервах підсудним підносили чай з тістечками. Організатори явно перегривали свою роль. І признання, і театральні солодощі — все належало до заздалегідь розробленого ритуалу, і підсудні мали коритися йому.

Унаслідок фальсифікації документів і нечуваного в юридичній практиці насильства над заарештованими, більшість підсудних визнали винними й ув'язнили на термін від 3 до 10 років. Серед осуджених були 2 академіки, 11 професорів, 2 письменники, учителі, юристи, священники. Проте наприкінці 30-х років (коли репресії набули масового характеру) 13 осіб із 45, що проходили за справою СВУ, були знову заарештовані, а згодом і розстріляні.

3. Масові репресії та Великий терор

Якими були причини масових репресій в Україні? Хто став їх жертвами? До яких наслідків призвели репресії?

Комуністичний тоталітарний режим, розгорнувши репресії проти української національно свідомої інтелігенції, на цьому не зупинився. Згодом він покарав і тих, хто виборював радянську владу в Україні. Авторитетні партійці виявилися не потрібні Й. Сталіну в умовах тоталітаризму. Серед них були і політичні лідери, віддані комуністичній ідеї, зокрема, Юрій Коцюбинський, учасник жовтневого перевороту в Петрограді, організатор Українського червоного козацтва, заступник голови Раднаркому УСРР, старший син відомого українського письменника Михайла Коцюбинського; колишній перший секретар ЦК КП(б)У Еммануїл Квірінг; Християн Раковський, який у минулому очолював Раднарком УСРР. Й. Сталін фактично розгромив ЦК КП(б)У. Рядові члени партії та партійне керівництво декілька разів піддавалися «чисткам», унаслідок яких значна кількість українських комуністів не тільки були «вичищені» з членів партії, а й репресовані. Суспільство охопив **Великий терор**.

Великий терор — пік масових сталінських репресій в СРСР (1937–1938 рр.).

Наприкінці 1937 — на початку 1938 р. почалося знищення вищого державного керівництва. На початку червня 1938 р. 17 наркомів УРСР були заарештовані й розстріляні.

Не обминула хвиля репресій і військових. Були заарештовані й розстріляні командувач Київського військового округу Й. Якір, командувач Харківського військового округу І. Дубовий та ін. В Україні безпідставно підпали під репресії сотні командирів і політпрацівників.

У 1938 р. Політбюро ЦК ВКП(б) встановило для України квоту на репресії в 6 тис. жертв, але керівництво КП(б)У на чолі з М. Хрущовим звернулося до Москви з проханням збільшити цей ліміт на 30 тис. осіб.

Порівняйте зміст двох документів. Як вони характеризують М. Хрущова та суспільно-політичне життя того часу загалом? Поясніть свою думку.

Зі спогадів Микити Хрущова про становище в Україні на момент його вступу на пост першого секретаря ЦК КП(б)У

Україною наче Мамай пройшов. Не було ні секретарів обкомів партії, ні голів облвиконкомів. Навіть секретаря Київського міськкому не було.

З редакційної статті журналу ЦК КП(б)У «Більшовик України», присвяченої XIV з'їзду КП(б)У 1938 р.

Нещадне викорчовування ворогів — троцькістів, бухаринців, буржуазних націоналістів і іншої шпигунської погані — розпочалося лише після того, як ЦК ВКП(б) надіслав на Україну для керівництва ЦК КП(б)У стійкого більшовика — сталінця Микиту Сергійовича Хрущова.

Органи виконання покарань працювали на межі своїх можливостей, в'язниці були переповнені. Тілами розстріляних заповнювалися рови в Биківні під Києвом, на Ритченковому полі під Донецьком, у Сучій балці під Луганськом та інших місцях України.

Жертвами терору, вчиненого Й. Сталіним та його поплічниками, стали десятки мільйонів людей. За даними перепису 1926 і 1939 рр., населення радянської України зменшилося із 31 до 28 мільйонів.

4. Конституція УРСР 1937 р.

Які основні положення Конституції УРСР? Чи був справжнім демократизм державно-політичного життя, проголошений Конституцією? Доведіть.

У середині 30-х років партійне й радянське керівництво вирішило оновити Основний Закон держави на «демократичних» засадах. У грудні 1936 р. було ухвалено нову Конституцію СРСР. За її принципами розробляли конституції союзних республік. **Конституція УРСР була прийнята 30 січня 1937 р.** Вона проголосила новий порядок означень у назві держави — Українська Радянська Соціалістична Республіка (УРСР). Більшість положень Конституції справді написані з демократичних позицій, але їх було неможливо реалізувати в умовах тоталітаризму.

Україну декларували як «соціалістичну державу робітників і селян», де політична влада належала Радам депутатів трудящих. Економічною основою УРСР визнавали соціалістичну систему господарювання, а власність на знаряддя й засоби виробництва могла бути лише державною або кооперативно-колгоспною.

У Конституції УРСР наголошено, що Україна «добровільно» об'єдналася з іншими «рівноправними» республіками в СРСР. Вона, як і решта республік, «має право» виходу із союзної держави. Проте ці положення були відірвані від реального життя, республіки не мали механізму виходу зі складу СРСР.

Вищим органом державної влади УРСР визначали Верховну Раду, яку обирали на чотири роки. Вона проголошувалась єдиним законодавчим органом УРСР. Верховна Рада утворювала уряд — Раднарком УРСР, якому

належала вища виконавча влада. Місцевими органами влади були в областях, округах, районах, містах і селах ради депутатів трудящих, що їх «обирали» громадяни раз на два роки.

Система виборів депутатів різних рівнів формально мала демократичний вигляд, але вона була безальтернативною. На одне депутатське місце висували (як правило, партійні органи) одну особу.

Нова Конституція проголосила також недоторканність особи й житла, таємницю листування, свободу слова, друку, зборів. Але реальна практика сталінізму перекреслювала демократизм Конституції УРСР.

Сталінізм — сукупність теоретичних поглядів Й. Сталіна і практичних дій з їх реалізації методом масового терору.

Не захищала Конституція УРСР і національні права українців. Влада почала переслідування національно свідомих громадян, звинувачуючи їх у націоналізмі. Зазнали утисків і національні меншини. У 1939 р. влада ліквідувала національні райони та національні сільські ради.

У 30-ті роки простежується паралельне оформлення й існування двох структур влади: офіційної в особі рад і неофіційної — вищого партійного керівництва й силових структур. Центральне місце в політичній системі радянського суспільства посідала Комуністична партія, єдина в СРСР політична партія, від імені якої впорядковувались усі процеси суспільного життя. На основі керівного принципу будови партії — «демократичного централізму» (підпорядкованість нижчих інстанцій вищим) було побудовано соціальну піраміду, з верхівкою в політбюро ЦК, що стала носієм абсолютної влади. Отже, компартійна диктатура мала олігархічну природу. Суспільство потрапило в цілковиту політичну й економічну залежність від компартійно-радянської олігархії. Утворився тоталітарний лад.

Одночасно існували і два види законодавства: показове у формі Конституції, кодексів, законів, постанов і фактично діюче — підзаконні укази, інструкції, таємні листи, директиви. Тіньова структура влади й підзаконні акти мали вирішальний вплив на суспільство. Стійкого характеру набула тенденція до політизації правової системи УРСР.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Якими були причини масових репресій в УСРР?
2. З якою метою здійснювали політичні процеси у 20–30-х роках в УСРР?
3. Які чинники сприяли розгортанню Великого терору в 30-ті роки?
4. Про що свідчать місця масових поховань жертв тоталітаризму?
5. За якими принципами було розроблено Конституцію УРСР 1937 р.?
6. Якою була природа комуністичного тоталітарного режиму?
7. Опишіть особливості тоталітарного режиму в радянській Україні.
8. Схарактеризуйте суперечності між дійсним і визначеним Конституцією 1937 р. державно-політичним статусом УРСР.
9. Поясніть взаємозалежність між установленням єдиновладдя Й. Сталіна й утвердженням однопартійності.

10. За новою Конституцією, порівняно з попередньою, замість багатоступеневих виборів вводили прямі, ліквідували осіб (представників експлуаторських верств), яких раніше виключали з політичного життя, селяни одержали рівні з робітниками права. Як ви думаєте, чому були внесені такі зміни? Чи можемо ми вважати їх проявом поглиблення демократизму державно-політичного устрою України? Чому?
11. Сучасний український історик О. Бойко пише: «Масові репресії, що набули в 20–30-х роках різних форм... були важливою умовою функціонування тоталітарного режиму, оскільки вони у політичній сфері придушували опозиційні сили, нейтралізували потенційних противників системи, блокували розвиток громадянського суспільства, давали змогу майже повністю контролювати розвиток суспільних процесів...». Чи погоджуєтеся ви з його висновками? Аргументуйте свою думку конкретними фактами.

§ 25

ПРОЦЕСИ В НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОМУ ЖИТТІ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ

1. Стан в галузі освіти

Які процеси характеризували розвиток середньої освіти? Із чим вони були пов'язані? Які нові тенденції були у вищій освіті 1930-х років?

Життя радянського суспільства вимагало змін освітнього й культурного рівня. Радянській системі потрібні були виконавці, здатні реалізовувати плани керівництва держави. Культуру більшовицькі лідери розглядали як знаряддя впливу на маси з метою повного підкорення їхнім завданням соціалістичного будівництва. Цими факторами зумовлювався суперечливий характер культурних процесів того періоду.

У 30-ті роки продовжили ліквідацію неписьменності, із 1927 по 1939 р. кількість грамотних серед дорослого населення зросла із 70 до 85 %. Значну увагу приділяли освіті як засобу пропагандистської роботи, спрямованої на зміцнення тоталітаризму. Використовуючи друковане слово, радянська влада утверджувала комуністичний світогляд у суспільстві.

Що передбачала культурна робота на селі? Чи можливо було виконати ці завдання в 1933 р.? Яку мету насправді має документ?

З резолюції об'єднаного пленуму ЦК і ЦК КП(б)У від 22 листопада 1933 р.

Завдання культурної роботи на селі: зобов'язати видавництва забезпечити село творами класиків марксизму-ленінізму, брошурами, що висвітлюють колгоспне будівництво, агротехнічною й агітаційно-пропагандистською літературою, художніми творами класиків і сучасної радянської літератури.

Окрім політичних мотивів, розбудову системи освіти пов'язували з форсованою індустріалізацією, що потребувала значної кількості кваліфікованих робітників та інженерно-технічних працівників. В Україні зростала кількість шкіл і для дітей, і для дорослих.

На початку 30-х років розпочали реформування шкільництва, і влада відмовилася від недавнього ігнорування здобутків дореволюційної школи в навчально-виховному процесі. Було відновлено обов'язкові державні програми навчання, стабільні підручники, жорсткий розпорядок навчального процесу.

Про які заходи йдеться? Як ви думаєте, із чим пов'язана поява такої постанови саме в 1938 р.?

**3 постанови Раднаркому УРСР і ЦК КП(б)У
«Про обов'язкове вивчення російської мови
в неросійських школах України» від 20 квітня 1938 р.**

1. Із 1 вересня 1938 р. ввести викладання російської мови по всіх школах УРСР.
2. Вивчення російської мови почати у початкових школах з II кл., в неповних середніх школах — з III кл.
3. Встановити такий обсяг знань російської мови: а) учні, що закінчують початкову школу (4 кл.), повинні одержувати такий запас російських слів, який дозволив би їм зрозуміти просту розмовну мову, вільно розповідати російською мовою, володіти елементарними навичками читання і письма; б) учні, що закінчують неповну середню школу (7 кл.), повинні вміти вільно і правильно висловлювати свої думки російською усно і письмово; в) учні, що закінчують середню школу (10 кл.), повинні знати основні правила російської мови, вільно читати, усно і письмово викладати зміст прочитаного російською мовою.

Оскільки значна кількість старої інтелігенції була знищена, керівництво держави поставило завдання: підготувати нову інтелігенцію з робітників і селян. Із цією метою створювали мережу закладів з ліквідації неписьменності та робітничих факультетів (вони готували до вступу у виші), крізь які пройшли тисячі робітників. Значну частку студентів становили демобілізовані червоноармійці, комуністи, комсомольці. За цей період кількість вищих навчальних закладів зросла на 39 %. У 1939 р. відновили діяльність університетів.

Зростала кількість середніх спеціальних навчальних закладів. Тому в 1935 р. влада, прагнучи підвищити рівень абітурієнтів, скасувала обмеження, пов'язані із соціальним походженням.

2. Досягнення науки. Гальмівні чинники її розвитку

Чому розвиток науки в цей період можна характеризувати як суперечливий?

Центром наукової діяльності в республіці залишалася Всеукраїнська Академія наук, яку очолював Олександр Богомолець. На початку 30-х років було здійснено її реорганізацію. Замість розрізнених кафедр, лабораторій, інших структурних одиниць створено 21 науково-дослідний інститут, що сприяло

концентрації наукових сил республіки й мобілізації їх задля розв'язання складних проблем, з іншого боку, посилювало централізацію та контроль.

Доробок учених України в цей час був досить значним. У 1932 р. дослідники Українського фізико-технічного інституту вперше в СРСР здійснили розщеплення атома літію. У галузі термоядерного синтезу плідно працювали Л. Ландау, О. Бродський та ін.

Вагомих результатів було досягнуто в нелінійній механіці (Д. Граве, М. Крилов, М. Боголюбов), теорії космічних польотів (Ю. Кондратюк), електрозварюванні (Є. Патон), генетиці та селекції рослин (А. Сапегін, В. Юр'єв, М. Холодний). Помітні здобутки мали українські вчені в галузі суспільних наук. Серед них: М. Грушевський, Д. Багалій, М. Яворський, Д. Яворницький та ін.

Проте внесок українських учених у розвиток наукових знань міг бути значно більшим. На заваді стали масові репресії й моральний тиск, спрямовані на підпорядкування науковців інтересам командно-бюрократичної системи. Чимало вчених радянська влада знищила за звинуваченнями в націоналізмі, прихильності до буржуазної ідеології або за формулюванням «ворог народу». Серед репресованих були такі визначні діячі науки, як академік ВУАН геолог М. Світальський, генетик І. Агол, математик М. Кравчук, історики М. Яворський, М. Горбань, філософи С. Семковський, П. Демчик та ін.

3. Література й мистецтво

Які основні напрями розвитку літератури й мистецтва того часу? Як вплинула на його розвиток тоталітарна система? Чому влада проводила таку політику?

Керівництво радянської держави розглядало літературу й мистецтво як одну з ділянок «культурного фронту». Плануючи розгортання «битви за соціалізм», влада формувала «бойові загони» літераторів, гуртуючи митців здебільшого робітничо-селянського походження.

Водночас влада, в умовах жорсткої цензури, визначала тематику творчості літераторів. Вона здебільшого обмежувалася висвітленням революційної боротьби за встановлення радянської влади в Україні або трудового героїзму будівничих соціалізму. Провідним напрямом у літературі та мистецтві влада проголосила **соціалістичний реалізм**.

Соціалістичний реалізм — термін для позначення художнього методу і стилю мистецтва, що панував у СРСР із 30-х років ХХ ст.

Були ліквідовані літературні об'єднання, створені у 20-ті роки, а в 1934 р. засновано **Спілку радянських письменників України**. Посилюючи тиск на літераторів, партійне керівництво розгорнуло кампанії, спрямовані на виявлення націоналізму та інших антирадянських відхилень у творчості письменників. На початку 30-х років за міфічними звинуваченнями під арешт підпало кілька десятків українських письменників. У 1933 р. не витримав тиску влади й вчинив самогубство **Микола Хвильовий**. Наступного року було розстріляно Г. Косинку, Д. Фальківського, К. Бурового, О. Влизька. З 1934 по 1938 р. заарештовано понад половину членів Спілки письменників

України. Загалом жертвами сталінських репресій стали близько 500 письменників України.

Нищення представників української культури, розгорнуте тоталітарним режимом у 20–30-х роках, увійшло в історію під назвою «розстріляне відродження». Цей термін увів у обіг літературознавець Ю. Лавріненко, автор антології «Розстріляне відродження» (1959).

У чому трагедія покоління «розстріляного відродження»?

Передсмертна записка Миколи Хвильового

Арешт Ялового — це розстріл цілої генерації. За що? За те, що ми були найциршіми комуністами?

Сьогодні прекрасний сонячний день. Як я люблю життя — ви й не уявляєте. Сьогодні 13-те. Пам'ятаєте, як я був закоханий у це число? Страшенно боляче.

Хай живе комунізм.

Хай живе соціалістичне будівництво.

Хай живе комуністична партія.

Микола Хвильовий. 13. V. 1933 р.

Варто відзначити, що не всі письменники витримували тиск тоталітарної системи. Дехто, намагаючись урятуватися, ставав на шлях звеличення Й. Сталіна та його поплічників. Це була своєрідна «соцреалістична» данина правлячому режиму з боку митців за можливість фізичного існування. Але й за таких умов у вітчизняній літературі з'являлися твори, що стали вагомим внеском у скарбницю світової культури.

Важливим напрямом розбудови радянського мистецтва стало кіно. Попри ідеологізацію, воно перебувало у творчому піднесенні. У 1930 р. вийшов на екрани перший український звуковий фільм «Симфонія Донбасу» (сценарій Дзиги Вертова, оператор Борис Цейтліц, випущений Київською кіностудією). У фільмі показано індустрію радянської держави, висвітлено трудову діяльність промислових робітників. Через рік цей фільм подивився Ч. Чаплін. Під враженням побаченого він написав: «Я ніколи не міг собі уявити, що ці індустріальні звуки можна організувати так, щоб вони здавалися прекрасними».

Поясніть, чому українська національна кінопремія має таку назву.

Зображення статуетки української національної премії «Золота дзига»

Афіша фільму «Ентузіазм. Симфонія Донбасу» (1930 р.)

У 1939 р. на Київській кіностудії режисер М. Екк (Івакін), зняв перший український кольоровий художній фільм «Сорочинський ярмарок». Київська, Одеська та Ялтинська кіностудії щороку випускали близько десятка фільмів. Плідно працював у кіномистецтві **Олександр Довженко**.

Погляд зблизька

Яким були життєвий шлях і творча діяльність митця? Чи можна назвати його долю успішною?

Олександр ДОВЖЕНКО (1894–1956) — один з основоположників українського кіномистецтва, письменник і художник. Народився в селянській сім'ї в Чернігівській губернії. Освіту здобув у Глухівському учительському інституті, Київському комерційному інституті та Академії мистецтв. Працював у Київському губернському відділі освіти й мистецтва. Згодом влаштувався до Одеської кінофабрики, де створив свої перші роботи. Увійшов в історію українського і світового кіно як творець фільмів: «Звенигора», «Земля», «Іван» та ін. Літературну славу принесла йому книга «Зачарована Десна».

Проте здобутки українського кіно супроводжувалися і втратами, яких зазнали митці від тоталітаризму. Було заарештовано майже 50 сценаристів, режисерів і акторів (Д. Бузько, М. Топчій, С. Шайда та ін.), більшість із них страчені.

Відбулися зміни у сфері музичної культури, де почали домінувати масові пісні й хорові жанри. Тут посилювався агітаційно-пропагандистський стиль. Значним внеском у хорове мистецтво стали твори П. Козицького («10 шкільних хорів», «Волошки», «Червоним шляхом»), М. Вериківського («10 українських народних пісень», «На майдані»), Л. Ревуцького («Уперед, хто не хоче конати», «Гукайте їх») та ін.

Віддзеркаленням проблем українського суспільства став театр. Вагомий внесок у його розвиток здійснив драматург **Микола Куліш**. Найбільшу славу йому принесла «Патетична соната» (1930), де розкривалася боротьба більшовицького, білогвардійського й українського національних рухів доби Української революції. М. Куліш поєднував елементи модернізму з традиціями українського театру. Проте влада негативно поставилася до творчості драматурга, оскільки в його п'єсах є гострі соціальні проблеми. У 1934 р. він був заарештований і відправлений у заслання, де й помер.

З інших позицій висвітлював життя драматург Іван Микитенко. Він писав п'єси згідно з ідеологічними замовленнями влади. Найкращою з мистецького погляду стала п'єса «Соло на флейті» (1936). У ній драматург критикував «бюрократичні перекручення» в адміністративному апараті. Але, попри волю автора, п'єса переросла в сатиру на радянську систему. П'єсу заборонили, а її автора, незважаючи на попередні заслуги, розстріляли.

За зовнішньою повагою до національних форм у мистецтві влада демонструвала нечувану жорстокість до митців. Прикладом цього є доля

Леся Курбаса. Українська громадськість пишалася ним як актором-новатором, обдарованим режисером і талановитим організатором, керівником театрального колективу «Березіль». У 1933 р. він був звинувачений у націоналізмі й відірваний від радянської дійсності. Згодом його ув'язнили, відправили до концентраційного табору, де він і загинув.

Схожою була доля талановитого художника **Михайла Бойчука**, який створив свою авторську школу монументального мистецтва, так званих бойчукістів. У 1937 р. М. Бойчука заарештували й того ж року розстріляли. Більшість його послідовників були репресовані, а їхні монументальні твори — знищені як «класово ворожі» для трудящих.

Яке враження справляють на вас картини Михайла Бойчука? У чому особливість його стилю?

«Урожай»

«Плач Ярославни»

4. Антицерковна політика влади та її наслідки

Якою була політика держави щодо церкви? З чим пов'язане масове знищення культових споруд — архітектурних та історичних пам'яток?

Політика радянської влади щодо релігії була ворожою попри всі намагання духовенства знайти компроміс із державним керівництвом. Правлячий режим обмежував вплив релігії та церкви на суспільне життя. Та всупереч усім намаганням влади народ не бажав відмовлятися від своїх релігійних потреб. Однією з найпопулярніших у республіці стала **Українська автокефальна православна церква**. На початку 30-х років вона стала другою за кількістю вірян після Української православної церкви. Швидко зростання авторитету УАПЦ серед української громадськості занепокоїло

правлячий режим. До того ж нова церква почала критично ставитися до політики радянської влади. Між ними наростало протистояння. Синод УАПЦ, прогнозуючи подальше загострення конфлікту з правлячим режимом, вирішив не ставити під удар духовенство й вірян і на початку 1930 р. прийняв рішення про саморозпуск. Але це не врятувало священиків УАПЦ від репресій. Під арешт підпали близько 2 тис. священиків і церковних ієрархів (більшість із них було розстріляно). Усе це розгорталося на тлі боротьби із церквою, орієнтацією влади на атеїстичний світогляд.

Водночас влада розгорнула широкомасштабну кампанію руйнації церков і храмів та вилучення з них цінностей.

Як пов'язані обидва документи? Які думки, почуття вони у вас викликають? Чи варто сьогодні для вас зберігати пам'ятки старовини? Чому?

З постанови ЦК КП(б)У про використання цінностей колишньої Києво-Печерської лаври від 21 грудня 1933 р.

- [...] 2. Доручити комісії вилучити цінні фонди, що залишилися в Музейному Містечку, і передати їх на зберігання Київській конторі Держбанку.
3. Запропонувати комісії виявити дублети експонатів, що не мають історико-художнього значення, і передати їх для реалізації.
4. Зобов'язати комісію провести оцінку вилучених цінностей.
5. Забезпечити відтворення копій найцінніших експонатів, переданих на зберігання Держбанку, для експозиції їх у музеях УРСР і СРСР.

З переліку історичних пам'яток Києва, знищених радянською владою протягом 1934 р.

1. Висаджено в повітря й перетворено на руїни Михайлівський Золотоверхий монастир, збудований в XI ст. У монастирі були гробниці українських князів.
2. Братський монастир на Подолі, що був центром церковно-освітньої науки з XVI ст., із книгозбірнею. Історія монастиря пов'язана з гетьманом П. Сагайдачним, І. Мазепою і фундатором вищої духовної освіти в Україні — митрополитом П. Могилою.
- [...] 15. Трьохсвятительська церква, побудована у XII ст.
16. Аскольдова могила — цвинтар з церквою св. Миколая 1809 р. Могили зрівняно з землею. Цвинтар обернено на парк, церкву перероблено на кіоск.

У 30-х роках було зруйновано понад 50 % від усіх знищених храмів в Україні за радянської доби. Окрім святинь Києва, знищено Свято-Миколаївський монастир у Харкові, Успенський собор у Полтаві, Покровський собор у Запоріжжі та інші пам'ятки церковної архітектури.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Які причини ідеологізації культурного життя в УРСР?
2. Якою була мета зросійщення більшовиками України?
3. Які зрушення відбулися в 30-ті роки в радянському шкільництві?
4. Чому радянська влада опікувалася створенням мережі закладів з ліквідації неписьменності й робітничих факультетів?
5. Чому наприкінці 30-х років влада відновила діяльність університетів, закритих нею раніше як осередків буржуазних настроїв у суспільстві?
6. Як населення реагувало на антирелігійну політику радянської влади?

7. Схарактеризуйте досягнення та проблеми української науки в 30-х роках.
8. У чому різниця між художньо-стилістичними особливостями творів митців «розстріляного відродження» та «соціалістичного реалізму»?
9. Чи підтверджує позиція радянської влади щодо релігії та вірян її демократичний характер? Поясніть.
10. У чому суперечливий характер розвитку культури 30-х років? Як це пов'язано із загальними процесами життя радянського суспільства?
11. Роздивіться постер до фільму «Поводир» та репродукцію картини. Що їх пов'яже? Якій трагічній події нашої історії вони присвячені? Підготуйте інформацію про історичну основу кінофільму.

Постер до фільму
«Поводир»

Микола Якимець. Остання пісня

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ. ПРОПАГАНДИСТСЬКИЙ ІДЕАЛ РАДЯНСЬКОЇ ЛЮДИНИ ТА ЇЇ ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ*

1. Яким був пропагандистський ідеал радянської людини

Обговоріть у загальному колі: що, на вашу думку, означає словосполучення «пропагандистський ідеал»? Чому воно притаманне саме радянській епосі? Яку людину намагалась формувати влада? Які зміни у психології та свідомості суспільства насправді відбувалися? Чому? До яких наслідків це могло призвести в майбутньому?

Порівняйте висловлені вами думки з текстом і документами. Чи збіглися ваші уявлення про риси радянської людини, які намагалась виховувати влада? Наскільки успішним було таке виховання?

* Документи, ілюстрації та інші матеріали для проведення цього практичного заняття ви можете знайти в електронному додатку до підручника (ЕД) на сайті УОВЦ «Оріон» у рубриці «Методична підтримка».

2. Яким було повсякденне життя радянської людини

Обговоріть у малих групах, які зміни були найбільш характерними для повсякденного життя населення. Для цього скористайтесь таблицею (кожна група заповнює подібну таблицю для однієї з верств населення). Представте свої думки класові. Доповніть дані інформацією інших груп та роздумами однокласників.

Робітники/ селянство/ інтелігенція/ державні службовці	Зміни (характерні риси) повсякдення населення у 20–30-х роках
Матеріальне забезпечення	
Харчування	
Житлові умови	
Побут	

Порівняйте висловлені вами думки з текстом і документами. Чи збіглися ваші уявлення про повсякденне життя з отриманою інформацією? Що було для вас новим, неочікуваним?

Обговоріть у загальному колі:

- Чому успіхи індустріалізації не спричинили зростання життєвого рівня народу?
- Які думки, почуття викликали матеріали уроку?
- Які наслідки, відлуння тих подій, на вашу думку, можна побачити в подальшій історії України? А сьогодні?

ПЕРЕВІРТЕ СВОЇ ЗНАННЯ З РОЗДІЛУ IV

УСТАНОВЛЕННЯ Й УТВЕРДЖЕННЯ КОМУНІСТИЧНОГО ТОТАЛІТАРНОГО РЕЖИМУ В УКРАЇНІ

- **Назвіть:** головні місця масових розстрілів, поховань жертв Голодомору та репресій національного, регіонального й локального рівнів.
- **Установіть:** послідовність подій історії України 1921–1939 рр.
- **Покажіть на карті:** регіони масового голоду 1921–1923 рр., Голодомору, індустріальні новобудови в УСРР, місця антибільшовицьких повстань.
- **Поясніть терміни й поняття:** комуністичний режим, сталінізм, директивна економіка, Великий терор, хлібозаготівлі, продрозкладка, розкуркулення, коренізація, українізація, Голодомор, геноцид, «розстріляне відродження», культ особи, соціалістичне змагання, УАПЦ, соціалістичний реалізм.

- **Схарактеризуйте:** взаємозалежність між встановленням єдиновладдя Й. Сталіна, закріпленням однопартійності, переслідуванням і ліквідацією церкви та змінами в масовій свідомості людей; громадсько-політичну та/або мистецьку діяльність Олександра Довженка, Леся Курбаса, Василя Липківського, Християна Раковського, Миколи Скрипника, Миколи Хвильового, Олександра Шумського.
- **Визначте:** причини, методи та наслідки ідеологізації національно-культурного життя в УРСР; мету зросійщення більшовиками України; різницю між художньо-стилістичними особливостями творів, написаних митцями «розстріляного відродження», й апологетами «соціалістичного реалізму»; причини та масштаби соціально-економічних перетворень радянського тоталітарного режиму, масових репресій, нищення української інтелігенції та політичної еміграції; особливості втягування російською владою України до складу СРСР; спроможність застосування норм Конституції «соціалізму, що перемиг» у повсякденному житті радянської людини в УРСР; особливості української культури в 1921–1939 рр.
- **Поясніть:** суть, засоби впровадження та наслідки НЕПу, політики коренізації, форсованої індустріалізації, насильницької колективізації та масових репресій; природу комуністичного тоталітарного режиму й особливості його встановлення в Україні; суперечності між комуністичним вченням і новою економічною політикою, доктриною інтернаціоналізму та політикою коренізації, розвитком індустрії та планованою індустріалізацією, кооперуванням і колективізацією, між дійсним і визначеним Конституцією 1937 р. державно-політичним статусом УРСР, пропагандистським ідеалом і реальним образом радянської людини.
- **Висловте судження:** щодо оцінки голоду 1921–1923 рр., Голодомору та масових репресій як злочинів радянського тоталітарного режиму; правової оцінки Голодомору як геноциду українського народу.
- **Жива історія.** Проведіть дослідження: яка подія з тих, що вивчали в цьому розділі, вплинула на життя вашої родини.
- **Підготуйте презентацію:** «Радянський пропагандистський плакат: чи є правда?».
- **Поясніть** ідею титульної сторінки розділу (с. 130), розробіть свій варіант оформлення.
- **Напишіть історичне есе за однією з тем (на ваш вибір):**
 - Агресивна мілітаризація ціною мільйонів життів: виправданню (не) підлягає;
 - Права людини в умовах тоталітаризму: як тоталітаризм торкнувся життя моєї родини.

Розділ V.

ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД

*Не треба снів! Хай буде тільки діло!
Його робити — спокійний і суворий,
Не плутай душу у горіннях тіла,
Сховай свій біль.*

Зломив раптовий порив.

Але для мене — у святій союзі:

Душа і тіло, щастя з вострим болем.

Мій біль бринить, зате коли сміюся,

То сміх мій рветься джерелом на волю!..

*Олена ЖЕЛІЖА, українська поетеса,
дисидентка ВОУМ (з вірша «Суграстинам»)*

Олександра НОВАК ІВАНІШІ. Мойсей (портрет митрополита Андрія Шептицького)

*Три ції нагоді переживаю найвищарватішу хвилину
свого життя. Висловлюю глибоку вдячність боові, що дозволив
догекатися цього великого нашого свята, що є святом цілого
українського народу. Дозволив зкраз нам — найменшій частині
українських земель, — бути вільними.*

Августин ВОЛОШИН, державний діяч

§ 27

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ ПОЛЬЩІ

1. Правовий статус українських земель у складі Польщі

Які етапи польської офіційної політики щодо Західної України у 20–30-ті роки? Яку політику здійснювала польська влада щодо Східної Галичини? Чим відрізнялося становище Східної Галичини й Західної Волині у складі Польщі?

Більшість західноукраїнських земель площею 130 тис. км² з населенням понад 10 млн осіб у міжвоєнний період опинилася у складі Польщі. На початку 20-х років, коли в польському законодавстві проголошували право національних меншин на вільний розвиток і створення своїх органів місцевого самоврядування, Східна Галичина поділялася на три воєводства — Львівське, Тернопільське й Станіславське, які підпорядковувалися Варшаві. Проте згодом до території Східної Галичини польська влада приєднала шість повітів Західної Галичини, заселених переважно поляками. Такий адміністративно-територіальний переділ послабив позиції українців у краї. Окрім того, польський уряд збільшував кількість своїх військ у Східній Галичині, що змінювало співвідношення українсько-польських сил на користь останніх.

Територія Західної Волині відійшла до Польщі в 1921 р. й отримала статус Волинського воєводства із центром у Луцьку. Польська влада прагнула також асимілювати ці землі, але робила це в більш завуальованій формі порівняно зі Східною Галичиною. Якщо щодо Східної Галичини активно здійснювали політику національної асиміляції, то стосовно Західної Волині — лише державної. Зрештою, усе це мало на меті поглибити розходження між українцями Західної Волині й Східної Галичини з урахуванням того, що історичні зв'язки між обома частинами українських земель були слабкими, чому сприяла й відмінність віросповідання (греко-католицького в Галичині та православного — на Волині). Уряд намагався представити Волинь як «коліску польсько-українського порозуміння». Окрім того, поступки в Західній Волині були потрібні урядові Ю. Пілсудського, аби забезпечити подальшу експансію щодо етнічних українських земель, що перебували за межами Польщі.

У другій половині 20-х років уряд, прагнучи стабілізувати внутрішнє становище в Польщі, частково змінив політику тиску на більш гнучкі підходи, замінюючи курс національної асиміляції державною асиміляцією для українських земель. Таке послаблення тривало до 1937 р.

2. Економічне та соціальне становище населення

Якою була економічна політика Польщі щодо західноукраїнських земель? Які особливості у 20–30 роках мала промисловість західноукраїнських земель? Як розвивалась українська кооперація? Якими були відносини селян з польською владою? Що таке паціфікація?

На початку 20-х років Польща пододала повоєнну економічну кризу. Сприяли цьому й західноукраїнські землі, що стали не лише ринком збуту промислових товарів, а й джерелом сировини і трудових ресурсів.

Після 1923 р. уряд поділив територію держави на дві господарські зони: Польщу «А», що складалася з корінних польських земель, і Польщу «Б», до якої увійшли українські землі. Влада надавала перевагу промислового розвитку території Польщі «А». Унаслідок цього саме тут концентрувалося понад 80 % металообробної, хімічної, текстильної та інших видів промисловості.

На території Польщі «Б» розвивалися ті галузі, що не потребували значних капіталовкладень, а саме: деревообробна, харчова, нафтовидобувна та ін. Тут переважали дрібні підприємства, що становили 85 % від загальної кількості.

Заробітна плата робітників у західноукраїнській промисловості була в півтора-два рази нижчою порівняно із середньою по країні. У відповідь на це робітники вдавалися до страйків.

Політиці польського уряду населення протистояло шляхом кооперативного руху. У кооперативи здебільшого об'єднувалися селяни-виробники й торговельні організації. Розгалужена мережа кооперативів мала кредитні й торгові спілки. Зокрема, спілка переробників молока «Маслосоюз» постачала масло до Австрії, Швеції, Палестини та інших країн. Міську торгівлю координувала спілка «Народна торгівля». За два передвоєнні десятиріччя кількість кооперативів у Східній Галичині зросла з 580 до 4000 і налічувала майже 700 тис., які працюють.

У сільському господарстві домінувала велика приватна земельна власність (поміщицька, державна та церковна). На початку 20-х років середнє поміщицьке землеволодіння сягало понад 3,5 тис. га. Водночас питома вага земельних селянських господарств із площею до 5 га становила 81,1 % від загальної кількості.

Така ситуація посилювала соціальну напругу серед селянства й підштовхнула польську владу до аграрних реформ. У 1920 р. сейм затвердив закони, що спрямовували аграрне реформування на шлях планомірної колонізації українських земель польськими військовими й цивільними **осадниками**.

Осадництво — політика польської влади в західноукраїнських землях, спрямована на заселення їх польськими колоністами.

Осадники мали сприяти асиміляції українського населення і, в разі потреби, виконували каральні функції. У 1921–1922 рр. на Західній Волині, Поліссі та Східній Галичині їм було виділено 425 тис. га найкращих земель. Водночас польська влада видала таємний наказ про обмеження продажу землі українським селянам. Така політика не зняла соціальної напруги в західноукраїнських землях, а посилила національну ворожнечу між українцями й поляками. Українське селянство намагалося захистити свої економічні інтереси в цивілізований спосіб, використовуючи кооперативні товариства.

Але, коли тиск польського уряду ставав нестерпним, українське селянство виходило за межі легальних форм обстоювання власних інтересів і вдавалося до силових дій. Весною 1930 р. на території Волинського, Львівського, Тернопільського та Станіславського воєводств відбулося понад 3 тис. протестних акцій антидержавної спрямованості, 160 з них супроводжувалися сутичками з поліцією.

Відповіддю польського уряду стала так звана **паціфікація**.

Паціфікація — політика польської влади на західноукраїнських землях, спрямована на придушення виступів корінного населення за допомогою поліції та військ.

Фізичні розправи супроводжувалися розгромами українських товариств і кооперативів. У 1934 р. на Поліссі в м. Березі Картузькій було створено концентраційний табір, де здебільшого утримували українців.

Опишіть, що зображено на гравюрі. Як зіставляється інформація з гравюри з текстом підручника про паціфікацію?

Софія
Нелепинська-Бойчук.
Паціфікація
Західної України

Хто автор документа? Які думки, почуття викликає у вас цей документ? Із чим пов'язане, на вашу думку, таке ставлення до ув'язнених?

Український в'язень польського концтабору в Березі Картузькій В. Макар про табірний режим

Найтяжче було учасникам двох найбільших груп: групі 40–50 в'язнів, призначених на земляні роботи у таборі, і групі 90–100 в'язнів, призначених на працю поза табором. Праці, що їх виконувала внутрішньотаборова група, були такі: поглиблення ровів і підсипання валів попід парканом довкола табору; будівництва доріг, брукування камінням площ; розбирання звалищ і т. д. Самі по собі ці праці не були б важкі. Але тут не йшлося про працю... Биття палицею належало до щоденного ритуалу. Крім биття, для в'язнів були різні муштри: «сядь і встань!» або «впади і встань!».

У 1925–1939 рр. понад 373 тис. селян, утративши сподівання на розв’язання аграрних проблем, покинули рідний край та емігрували до США, Франції, Канади й інших країн далекого зарубіжжя. Щорічно на сезонні роботи до Західної Європи відправлялось до 1 млн осіб.

3. Діяльність українських політичних організацій

Які сили представляли політичне життя Західної України? За яких обставин виникла УВО? Якими були її цілі? Як діяла ОУН?

У 1920 р. в Празі за ініціативою колишніх старшин Армії УНР з метою продовження збройної боротьби за незалежність України було створено **Українську військову організацію (УВО)**. 1921 р. її очолив **Євген Коновалець**.

Погляд зблизка

Які життєві події, на вашу думку, могли найбільше вплинути на формування поглядів Євгена Коновальця?

Євген КОНОВАЛЕЦЬ (1891–1938) — військовий і політичний діяч. Вихованець Львівського університету. Під час Першої світової війни у складі австро-угорської армії потрапив до російського полону, звільнився завдяки революції. Наприкінці 1917 р. — один з організаторів Галицько-Буковинського куреня Українських січових стрільців. У 1918–1919 рр. командував УСС під час бойових дій проти радянських і білогвардійських військ. Із серпня 1920 р. — голова УВО. З 1920 р. — в еміграції. У 1929–1938 рр. — голова проводу ОУН. Убитий у Роттердамі (Голландія) агентом радянських спецслужб.

Серед членів організації на початку переважали колишні вояки Армії УНР і УГА. УВО, не маючи чітко окресленої ідеології й політичної програми, визначила своїм головним завданням організацію боротьби проти окупаційних режимів на українських землях. Разом з українським екзильним урядом Є. Петрушевича УВО намагалася здобути підтримку Антанти у справі відродження української державності в Галичині.

Із середини 20-х років в УВО стали посилюватися націоналістичні настрої. Зрештою, у 1929 р. УВО, об’єднавшись з іншими націоналістичними групами, трансформувалася в **Організацію українських націоналістів (ОУН)**. Її лідером став Євген Коновалець, а основним ідеологом — **Дмитро Донцов**, який обстоював український «інтегральний» націоналізм.

«Інтегральний» націоналізм — радикальний націоналістичний рух у період між світовими війнами.

Д. Донцов проголошував націю абсолютною цінністю, а досягнення незалежності України — найвищою метою. Домінуючим було положення про національну революцію українського народу за власну національну самостійну й соборну державу.

Націоналізм на той час був досить поширеним у Європі. Але відмінність українського інтегрального націоналізму полягала в тому, що він виник у середовищі пригнобленої нації і, розгортаючи боротьбу за її незалежність, не зазіхав на свободу інших націй.

ОУН використовувала різні методи боротьби: саботаж, експропріації, демонстрації, страйки, бойкоти. Лідери націоналістичного руху не відмовлялися і від індивідуального терору. Найгучнішою справою стало вбивство в 1934 р. польського міністра внутрішніх справ Б. Перацького — ініціатора пацифікації в західноукраїнських землях. Польська влада заарештувала С. Бандеру й М. Лебедя, які організували цей терористичний акт, і вчинила над ними суд, що закінчився смертним вироком (пізніше замінений на довічне ув'язнення). Але судовий процес не залякав прихильників ОУН, організація, попри масові арешти, швидко відновила свою чисельність.

У 1925 р. українці мали 12 політичних партій, які представляли широкий політичний спектр. Українські партії активно боролися за місця в польському парламенті. Зокрема, представництво українців у сеймі з 1927 по 1930 р. зросло удвічі. І хоча єдності серед них не було (вони переважно дотримувалися однієї з трьох орієнтацій: пропольської, прорадянської та самостійницької), українське парламентське представництво стало впливовим фактором політичного життя, і польський уряд змушений був на нього зважати.

Найвпливовішим серед української громадськості Галичини вважалося **Українське народно-демократичне об'єднання (УНДО)**. Воно створене 1925 р. й орієнтувалося на досягнення конституційної демократії та незалежності України. Лідерами УНДО були такі авторитетні політичні діячі, як Д. Левицький, В. Мудрий, О. Луцький та ін. Більшість українських депутатів у польському сеймі були представниками УНДО.

На якій політичній основі виникло УНДО? Якими були основні політичні й соціально-економічні прагнення УНДО? Чиї інтереси воно відбивало?

З Відозви до українського громадянства з приводу заснування УНДО (від 12 липня 1925 р.)

УНДО є організацією національною, демократичною і понадкласовою. УНДО організовуватиме селянські, робітничі маси з метою перетворити їх на політично свідомі й економічно сильні й незалежні соціальні групи. УНДО, обстоюючи приватну власність, буде боротися за перехід землі в руки селянства без відшкодування — вважаючи, що селяни своєю працею уже давно сплатили за землю. УНДО приділятиме увагу кооперативним організаціям як засобу економічного зростання українського населення.

За умов загрози з боку нацистської Німеччини в другій половині 30-х років об'єднання перейшло на позицію компромісу з польським урядом (він дістав назву «нормалізація»), згідно з яким влада припиняла антиукраїнську політику, а УНДО — антипольську пропаганду. Польсько-українському замиренню сприяв відхід західноукраїнських політиків від ілюзій щодо привабливого образу Великої України після вчиненого сталінським тоталітаризмом Голодомору 1932–1933 рр.

Впливати на політичну свідомість українського суспільства прагнула і **Комуністична партія Західної України (КПЗУ)**. Вона ставила собі за мету боротьбу проти соціальних і національних утисків, об'єднання Західної України з УСРР. Лідерами партії були О. Крілик, Р. Кузьма та ін.

Громадсько-політичне життя не обмежувалося тільки партійним рухом. Значну роль у західноукраїнському суспільстві відігравала греко-католицька церква, очолювана митрополитом **Андреем Шептицьким**. Наприкінці 30-х років вона охоплювала понад 4 млн вірян. А. Шептицький активно виступав проти пацифікації. Він стояв на центристських позиціях, підтримував політику «нормалізації» й засуджував екстремізм ОУН та виступи комуністів.

Пам'ятник митрополитові Андрею Шептицькому в Івано-Франківську. Встановлений 2015 р. Скульптори — *Степан Федорин і Микола Гурмак*

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Покажіть на карті № 7 (див.: *Альбом карт*) західноукраїнські землі, що опинилися у складі Польщі, та розкажіть про їхній правовий статус.
2. Яку економічну політику проводила Польща на західноукраїнських землях?
3. Яким було соціально-економічне становище українського населення на землях, підпорядкованих Польщі? Наведіть конкретні факти.
4. У чому полягали особливості розвитку промисловості на західноукраїнських землях у складі Польщі?
5. Чим була викликана пацифікація та які наслідки вона мала?
6. Схарактеризуйте становище сільського населення. У чому полягали причини селянського протестного руху?
7. Як ви думаєте, з чим був пов'язаний найбільший вплив УНДО порівняно з іншими організаціями й політичними партіями на українське населення?
8. Схарактеризуйте розвиток комуністичного руху серед населення західноукраїнських земель.
9. У чому полягали ідеологічні основи українського націоналізму?
10. Чому, на вашу думку, виникла й поширила свій вплив ОУН?
11. Роздивіться фотографію пам'ятника Андрею Шептицькому і поясніть задум його авторів. Розробіть власний проект пам'ятника історичній особі, про діяльність якої ви дізналися на цьому уроці.
12. Якби вам випала нагода в ті часи стати членом ОУН, чи погодилися б ви? Напишіть коротке есе з аргументованим викладенням вашої позиції.

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ РУМУНІЇ ТА ЧЕХО-СЛОВАЧЧИНИ

1. Українські землі у складі Румунії

Яку політику здійснювала Румунія в українських землях? Що спричинило Татарбунарське повстання? Якими були його наслідки для українського населення? Які періоди можна виділити в громадсько-політичному житті Бессарабії та Буковини 20–30-х років?

Після поразки визвольних змагань частину українських земель захопила Румунія. Цьому сприяла політика країн Антанти, що, створюючи «санітарний кордон» між радянською Росією й Західною Європою, у **вересні 1919 р.** підписали договір з Австрією, за яким **Буковина відійшла до Румунії**.

На початку 20-х років на території Румунії мешкало близько 800 тис. українців (майже 5 % від усього її населення). Українське населення складалося з трьох громад, які різнилися не лише місцем проживання, а й історичною долею. Найбільша з них проживала на Буковині, друга — у Бессарабії, третя — у Мараморощині (історико-географічний край у басейні річки Тиси).

Румунська влада розпочала політику асиміляції українського населення на приєднаних територіях. Вона провела реформу, за якою ліквідувала самоврядування українських громад і замінила його румунською адміністрацією.

Як історик характеризує становище Буковини до та після поглинення її Румунією? До яких наслідків для населення це мало призвести?

Сучасний історик Орест Субтельний про зміну статусу Буковини

Найбільш діяльну українську громаду склали близько 310 тис. українців Буковини. Під владою Австрії Буковина була автономною провінцією, а українці — її найчисельніша національна група — мали порівняно сильне політичне представництво у Відні, широке місцеве самоуправління, розвинену систему українськомовного шкільництва. Усе це було втрачене з анексією цього краю Румунією. Із спільності, котра з усіх українців користувалася найбільшим сприянням, буковинці стали найбільш гнобленими.

Окупаційна влада закривала українські освітні установи, змінювала назви населених пунктів. Державною було визнано румунську мову. Українську забороняли в офіційних установах, румунізували прізвища українців.

Румунізація захопила й українську церкву. Румунський патріархат насильно підкорив собі православні єпархії Бессарабії та Буковини й обмежив їхні права у вирішенні питань релігійного життя українців.

У першій половині 20-х років до окремих українських земель, що опинилися у складі Румунії, виявило інтерес керівництво СРСР. Воно прагнуло приєднати цю територію до радянської держави.

У 1924 р. в межах УСРР було створено Автономну Молдавську Соціалістичну Радянську Республіку (АМСРР). Згодом радянський уряд став

вимагати від Румунії передати АМСРР заселені молдаванами бессарабські землі. Румунія звернулася по допомогу до європейських держав. У другій половині 20-х років Франція, а згодом Англія й Італія уклали договори з Румунією, за якими передбачалося надати їй військову допомогу в разі агресії з боку СРСР. Радянське керівництво на певний час відмовилося від розв'язання «бессарабського питання».

Румунська влада розглядала українські землі як джерело сировини й дешевої робочої сили. Промисловість у Північній Буковині й українських землях Бессарабії здебільшого була представлена дрібним кустарним виробництвом із переважно ручною працею. На початку 30-х років тільки 2 % підприємств мали понад 20 працівників.

Рівень життя в українських землях межував зі злиденністю. Кризові явища в економіці призвели до зростання цін на продукти харчування майже в 50 разів. Скорочення виробництва позначилося на заробітній платні робітників. Вони одержували її в половинному розмірі. Окрім того, над ними тяжив страх стати безробітними. На початку 30-х років кількість безробітних сягала 50 % працездатного населення.

У складному стані перебувало сільське господарство. Через аграрні реформи, які були проведені в інтересах поміщиків, значна кількість селян страждала від малоземелля та безземелля. Водночас влада сприяла наділенню землею румунських колоністів. Їхні володіння в 10–12 разів перевищували середні наділи українських селян.

Збитків сільському господарству завдала й економічна криза кінця 20-х – початку 30-х років. Вона спричинила падіння попиту на сільськогосподарську продукцію, що призвело до скорочення посівних площ і зменшення поголів'я худоби (у 1935 р. половина селянських господарств Північної Буковини не мала тяглової худоби, третина — корів).

Як ці дані характеризують становище українського населення?

З офіційної румунської статистики

Кількість сільських безробітних сягає в Хотинському повіті 81 тис. осіб, і питання в такому разі полягає не в прибутковості чи неприбутковості селянського господарства (тут дефіцит усунути неможливо), а в забезпеченні життєвого мінімуму шляхом використання їх робочої сили.

Важке соціально-економічне становище й національна політика румунського уряду спричинили опір українського населення. Кульмінаційним моментом боротьби проти румунських окупантів стало повстання в селі **Татарбунари** (вересень 1924 р.). Згодом до повстанців приєдналися селяни Аккерманського, Ізмаїльського й частково Бендерського та Кагульського повітів. Загальна кількість повстанців сягала 6 тис. осіб. Проти них влада скерувала війська. Бої тривали тиждень і закінчилися поразкою повстанців. Значна частина їх загинула, а майже 500 осіб було заарештовано й віддано під суд (більшість покарано тривалими термінами ув'язнення та каторжними роботами).

Яку ідею, на вашу думку, хотіли передати автори пам'ятника?

Пам'ятник учасникам Татарбунарського повстання

Татарбунарське повстання, незважаючи на невдачу, змусило румунську владу послабити адміністративний тиск. Період 1928–1937 рр. позначився відносною лібералізацією політичного життя. У 1927 р. утворилася Українська національна партія (УНП), що була єдиною легальною українською політичною партією Північної Буковини. УНП, очолювана В. Залозецьким, виступала проти політики румунізації й відстоювала впровадження української мови у школах, церкві, а також домагалася перегляду аграрної реформи. Водночас вона виборювала легальну парламентську діяльність і компроміс із державною владою. Партія діяла активно і здобула кілька місць у румунському парламенті.

У 30-ті роки в Буковині діяв український націоналістичний рух.

Український націоналістичний рух — рух, заснований на національній ідеї, прихильники якої прагнули самостійної української держави.

Цей рух переважно спирався на студентство, але мав прибічників і серед селянства. За ідеологічними основами він був подібним до ОУН. Лідерами цього руху були О. Забачинський, І. Григорович, Д. Квітковський.

З 1937 р. в Румунії розпочався новий період реакції, який тривав до кінця 30-х років. Він позначився згортанням демократичних тенденцій у громадському й політичному житті українського суспільства, діяльність політичних партій і об'єднань була заборонена.

2. Закарпаття у складі Чехо-Словаччини

Які політичні сили мали вплив на населення краю? Чому українцям вдалося проголосити автономію Карпатської України? Які причини її поразки?

Згідно із Сен-Жерменським договором (1919 р.) Закарпаття увійшло до складу Чехо-Словаччини.

На яких умовах було передбачено входження Закарпаття до складу ЧСР? Як ви оцінюєте такі умови?

3 «Генерального статуту для організації Підкарпатської Русі» (затверджений Чехо-Словацьким урядом на підставі Сен-Жерменського договору)

1. Чехо-Словаччина зобов'язується встановити Руську територію на південь від Карпат у границях, опрацьованих союзними державами, як автономну одиницю в Чехо-Словацькій державі, і наділити її самоуправою.
2. Країна русинів на південь від Карпат матиме окремий сойм, що буде виконувати владу в усіх мовних, шкільних, релігійних питаннях, в самоуправі місцевої адміністрації. Президент ЧСР буде відповідальний перед руським соймом.
3. ЧСР зобов'язується, що урядовці в Країні русинів будуть вибрані з мешканців цієї території.

До складу ЧСР увійшли українські землі загальною площею 11,4 тис. кв. км. Вони були виділені в окрему адміністративну одиницю з офіційною назвою — **Підкарпатська Русь**. За переписом населення 1930 р. на території ЧСР проживало 549 тис. українців, що становило 3,8 % від загальної кількості населення республіки. Проте сподівання українців щодо надання Закарпаттю автономного статусу не виправдалися. Уряд ЧСР почав проводити політику поступового підпорядкування цих земель центру, а згодом урівняв Закарпаття з іншими своїми провінціями.

Землі Підкарпатської Русі становили 5 % усієї території ЧСР, але тут було розміщено лише 0,07 % її виробничих потужностей (питома вага промисловості в економіці краю не перевищувала 2 %). Наприкінці 20-х років у промисловому виробництві було задіяно тільки 16 тис. осіб. Розвитку тут набули лише лісова й лісохімічна промисловість. Нечисленні промислові підприємства не витримували конкуренції з технологічними чеськими, і їх закривали. Робітники краю одержували заробітну плату в півтора-два рази нижчу, ніж у центрі країни.

З огляду на те, що Підкарпатська Русь була аграрним краєм, уряд ЧСР зосередив свою увагу на економічному реформуванні сільського господарства. Основною проблемою для селян було малоземелля (74 % господарств мали до 5 га землі). Звичайно, це посилювало соціальну напругу серед селянства. Уряд, ще на початку 20-х років, розпочав у краї земельну реформу, за якою

Герб
Підкарпатської
України

влада скуповувала поміщицькі землі, поділяла на дрібні ділянки й через банк продавала селянам. Унаслідок реформи понад 32 тис. селянських господарств одержали більше 30 тис. га землі. Але, незважаючи на це, в умовах перенаселеності краю, дефіциту орних земель та примітивності агрокультури, більшість селян бідувала. Під час економічної кризи кінця 20-х – початку 30-х років майже 90 % селянських господарств потрапило в боргову кабалу до банків і лихварів. Уряд, перерозподіляючи поміщицьку землю, одночасно підвищував і селянські податки. За період 20-х років вони зросли в 13 разів.

Політика уряду ЧСР у громадсько-політичному житті краю мала поміркований характер порівняно з Польщею та Румунією. У 30-х роках у Підкарпатській Русі діяло близько тридцяти політичних партій (здебільшого філії чеських партій). Це, з одного боку, активізувало політичне життя, а з іншого — розפורшувало місцеві сили в розбудові краю.

Найвпливовішою силою серед українців вважали **українофілів**. Вони здебільшого гуртувалися в **Українському Національному об'єднанні**. Головною метою руху (основу становила інтелігенція) вважалося пробудження національної самосвідомості населення. Лідером руху став А. Волошин, який очолював **Християнську народну партію (ХНП)**. Вона ініціювала діяльність товариства «Просвіта», що розгорнуло масштабну культурно-просвітницьку роботу серед українського населення. У 1936 р. у краї діяло 14 філій «Просвіти» та 233 читальні.

Другою впливовою політичною силою стало **русинство**, яке протистояло українофілам. Представники цієї течії стверджували, що слов'янське населення Підкарпатської Русі є окремою нацією русинів, відмінною від українців.

Третьою політичною силою були комуністи. Вони використовували соціальні протиріччя в суспільстві, піднімаючи населення краю на страйки та демонстрації. У 1924 р. на виборах до парламенту за комуністів проголосувало 40 % виборців. Але згодом українське населення змінило своє ставлення до комуністів. Причиною була політика сталінського тоталітаризму щодо українства в СРСР. На виборах 1935 р. кількість поданих за комуністів голосів знизилася до 26 %.

Окрім політичних партій і рухів, важливу роль у громадському житті відігравали освітні й культурницькі заклади. У 20-ті роки в ЧСР осіло майже 50 тис. українських емігрантів. Уряд ЧСР не забороняв діяльність національних навчальних закладів. Вони орієнтувалися на потреби тих, хто вимушений був емігрувати з радянської України через свої політичні переконання. У регіоні зростала кількість початкових шкіл (з 1924 до 1938 р. — з 525 до 851) і гімназій (з 3 до 11). Вільно діяли українські громадські організації «Просвіта», «Пласт» та ін.

Одним з найавторитетніших освітніх закладів вважався на той час Український вільний університет, який перебрався в 1921 р. з Відня до Праги і став першим вищим навчальним закладом й науковою установою української еміграції за кордоном. У 1922 р. в містечку Подебради неподалік від Праги відкрилася Українська господарська академія. При академії діяло близько 50-ти різних організацій (наукових, студентських, культурно-просвітницьких та ін.), що сприяло активізації українського громадського життя в ЧСР. У 1923 р. в Празі почав працювати Український педагогічний інститут ім. М. Драгоманова, де готували вчителів для українських шкіл.

Опишіть, що зображено на фото. Як співвідноситься інформація фотодокумента з текстом підручника про діяльність українських національних навчальних закладів? Порівняйте цей фотодокумент із гравюрою «Пацифікація Західної України», поданою на с. 179.

 Українська дитяча школа танців у Подебрадах

Після Мюнхенської угоди 1938 р. політична ситуація в Підкарпатській Русі ускладнилася. Здійснюючи політику «умиротворення», Великобританія та Франція дали згоду на розчленування ЧСР. Держава почала швидко розвалюватися під впливом не тільки зовнішніх, а й внутрішніх чинників.

На початку жовтня 1938 р. заявила про свою автономію Словаччина. Тоді політичні сили Підкарпатського краю стали вимагати від Праги автономії. У жовтні 1938 р. празький парламент затвердив українську адміністрацію краю. Невдовзі прем'єр-міністром Підкарпатської Русі було обрано **Августина Волошина**.

Погляд зблизька

У чому найважливіші здобутки діяча?

Августин ВОЛОШИН (1874–1945) — педагог, політичний і державний діяч. Народився в Закарпатті в родині священика. Випускник Будапештського університету. Працював професором Ужгородської учительської семінарії. До активної політичної діяльності долучився після Першої світової війни. Засновник і голова Народно-Християнської партії. Депутат Чехо-Словацького парламенту. У жовтні 1938 р. призначений прем'єр-міністром уряду Карпатської України, згодом — її президент. Після окупації краю угорськими військами емігрував до Чехії й зосередився на педагогічній та науковій діяльності. У 1945 р. заарештований у Празі органами НКВС і вивезений до Москви, де помер у в'язниці.

А. Волошин сформував уряд переважно із членів Українського національного об'єднання. Новостворений уряд розпочав боротьбу з комуністами, і згодом вони перестали бути впливовою політичною силою. Своїм головним завданням уряд А. Волошина вважав консолідацію національних сил для відродження самостійної української держави. Тоді ж створено і **Карпатську Січ**.

Карпатська Січ — організація народної оборони, що виконувала функції збройних сил Карпатської України.

Але наприкінці 1938 р. Угорщина, заручившись підтримкою Німеччини, стала вимагати від Праги поступитися південними районами Словаччини та Підкарпатської Русі. Чехо-Словаччина на той час уже не мала важелів впливу на ситуацію і зазнавала нових втрат. Угорщина загарбала південні райони Підкарпатської Русі. Унаслідок таких подій український автономний край втратив Ужгород, Мукачеве й Берегове з прилеглими районами. Уряд А. Волошина вимушений був перебраться з Ужгорода до Хуста. Проте політична напруга в краї зростала. Це було пов'язано з тим, що в березні 1939 р. Німеччина, приближуючи до себе Угорщину як потенційного союзника, дозволила їй повністю окупувати Підкарпатську Русь. А. Волошин та його оточення намагалися знайти вихід зі складного становища, **15 березня 1939 р.** сейм проголосив державну самостійність української території, що стала називатися **Карпатська Україна**. Президентом Карпатської України було обрано А. Волошина. Але подальший розвиток державотворчого процесу довелося згорнути через агресію Угорщини, війська якої перетнули кордони Карпатської України.

Вояки Карпатської Січі чинили відчайдушний опір, але, поступаючись агресорові кількістю й озброєнням, зазнали поразки. Держава Карпатська Україна перестала існувати.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Спираючись на карту № 7 (див. *Альбом карт*), покажіть українські землі, що опинились у складі Румунії. Схарактеризуйте їхній правовий статус.
2. Чому Антанта підтримала поглинення Румунією українських земель?
3. Яким було соціально-економічне та політичне становище українського населення цих земель?
4. Розкажіть про Татарбунарське повстання.
5. Які особливості мала діяльність українських політичних партій у Буковині й Бессарабії?
6. Порівняйте політику в національному питанні правлячих режимів Румунії та Польщі.
7. Спираючись на карту № 7, покажіть українські землі, що опинились у складі Чехо-Словаччини. Схарактеризуйте їхній правовий статус.
8. Які політичні сили визначали громадсько-політичне життя Закарпаття?
9. Яким було культурне життя Закарпаття у складі Чехо-Словаччини?
10. Порівняйте політичне й соціально-економічне становище Закарпаття та інших західноукраїнських земель у 20–30-х роках.

§ 29

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ. СРІБНА ЗЕМЛЯ. ТРЕТЯ СПРОБА УТВЕРДИТИ НЕЗАЛЕЖНІСТЬ УКРАЇНИ У XX столітті*

Перед вами — кадри з фільму «Срібна Земля. Хроніка Карпатської України 1919–1939», знятого кіностудією імені О. Довженка у 2012 р. Уявіть себе на місці його сценаристів. Об'єднавшись у малі групи, створіть короткі сценарії для окремих новел цього твору кіномистецтва.

Група 1

Ви працюватимете над умовами, за яких було проголошено автономію Карпатської України. Вам потрібно відібрати й переказати (процитувати), прокоментувати джерела, подані в ЕД, так, щоб вони склали цілісну розповідь, продумати відеоряд, який подасте на екрані на тлі голосу диктора. Придумайте також назву свого 2–3-хвилинного фрагмента фільму. Представте результати вашої роботи класові.

* Документи, ілюстрації та інші матеріали для проведення цього практичного заняття ви можете знайти в електронному додатку до підручника (ЕД) на сайті УОВЦ «Оріон» у рубриці «Методична підтримка».

Група 2

Ви працюватимете над подіями, пов'язаними з відторгненням частини Карпатської України Угорщиною й виборами її уряду в жовтні–листопаді 1938 р. Вам потрібно дібрати й переказати (процитувати), прокоментувати джерела, подані в ЕД, так, щоб вони склали цілісну розповідь, продумати відеоряд, який подасте на екрані на тлі голосу диктора. Придумайте також назву свого 2–3-хвилинного фрагмента фільму. Представте результати вашої роботи класові.

Група 3

Ви працюватимете над подіями, пов'язаними зі створенням Карпатської Січі. Вам потрібно дібрати й переказати (процитувати), прокоментувати джерела, подані в ЕД, так, щоб вони склали цілісну розповідь, продумати відеоряд, який подасте на екрані на тлі голосу диктора. Придумайте також назву свого 2–3-хвилинного фрагмента фільму. Представте результати вашої роботи класові.

Агітаційний плакат
«Карпатської Січі»

Група 4

Ви працюватимете над подіями, пов'язаними з проголошенням незалежності Карпатської України. Вам потрібно дібрати й переказати (процитувати), прокоментувати джерела, подані в ЕД, так, щоб вони склали цілісну розповідь, продумати відеоряд, який подасте на екрані на тлі голосу диктора. Придумайте також назву свого 2–3-хвилинного фрагмента фільму. Представте результати вашої роботи класові.

Група 5

Ви працюватимете над трагічними подіями, пов'язаними із загибеллю Карпатської України. Вам потрібно дібрати й переказати (процитувати), прокоментувати джерела, подані в ЕД, так, щоб вони склали цілісну розповідь, продумати відеоряд, який подасте на екрані на тлі голосу диктора. Придумайте також назву свого 2–3-хвилинного фрагмента фільму.

Група 6

Ви працюватимете над заключним фрагментом фільму щодо значення Карпатської України для сучасників тих подій і нащадків. Вам потрібно дібрати й переказати (процитувати), прокоментувати джерела, подані в ЕД, так, щоб вони склали цілісну розповідь, продумати відеоряд, який подасте на екрані на тлі голосу диктора. Придумайте також назву свого 2–3-хвилинного фрагмента фільму.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Обговоріть у загальному колі:
 - Про що нове ви дізнались, чого навчилися на уроці?
 - Що вам сподобалось?
 - Що б ви зробили по-іншому?
2. У позаурочний час передивіться фільм «Срібна Україна» та порівняйте його з результатами вашої праці на уроці.

ПЕРЕВІРТЕ СВОЇ ЗНАННЯ З РОЗДІЛУ V

ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД

- **Установіть синхронність** події політичного, соціально-економічного та культурного життя українських земель у складі Польщі, Румунії, Чехо-Словаччини та УРСР у 1921–1939 рр.
- **Покажіть на карті:** розподіл українських територій між державами Центрально-Східної Європи в 1921–1939 рр.
- **Поясніть терміни й поняття:** осадництво, пацифікація, русини, східні креси, національна кооперація, інтегральний націоналізм, український націоналістичний рух, Карпатська Січ.
- **Схарактеризуйте:** правовий статус західноукраїнських земель у складі Польщі, Румунії, Чехо-Словаччини; вплив міжнародних відносин міжвоєнного періоду на долю регіону.
- **Визначте:** особливості та головні риси національної політики Польщі, Румунії, Чехо-Словаччини щодо українського населення; історичні умови формування ідейних течій українського руху в західноукраїнських землях; геополітичне становище Карпатської України; основні тенденції та суперечності розвитку культури на західноукраїнських землях.
- **Поясніть:** передумови формування та зміст теорії інтегрального націоналізму.
- **Поясніть** ідею титульної сторінки розділу (с. 176), розробіть свій варіант оформлення.

Розділ VI. УКРАЇНА В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

* * *

*... Війна стала великою, як шиття, як смерть.
Вона все людство. Ніби земля куля влетіла в
якусь криваву божевільну туманність.*

*Олександр ДОВЖЕНКО,
український митець (із «Щоденників»)*

*Україна нарешті має приєднатися до європейського
сприйняття війни як трагедії. Ми не відповідаємо за минуле.
Ми відповідаємо за пам'ять про минуле.*

*Анатолій ДОДОЛІСВІЙ,
директор Українського центру вивчення історії Голокосту*

ПОЧАТОК ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ ТА ЗМІНА КОРДОНІВ УКРАЇНИ

1. Українське питання в міжнародній політиці напередодні війни

У чому полягала сутність «українського питання» напередодні війни? Як це могло позначитись на подальшій долі українського населення?

Напередодні Другої світової війни етнічні українські землі були у складі п'яти держав. Це стало одним із дестабілізуючих чинників політичного життя тодішньої Європи, перетворюючи «українське питання» на клубок суперечностей у міжнародних стосунках.

Зацікавлені в українських землях були не тільки держави, що межували з ними, а й ті, що не мали безпосередніх кордонів з Україною. На той час існувало три групи країн, які намагалися долучитися до упорядкування українських територій. Перша група — Англія, Франція, США. Ці країни не володіли українськими землями, але вважалися лідерами світової політики. «Українське питання» цікавило їх у площині збереження наявних кордонів, визначених ними за Версальсько-Вашингтонськими домовленостями.

Другу групу представляла насамперед Німеччина. Вона не володіла українськими землями, проте мала масштабні плани щодо їх захоплення та використання. Зокрема, ідеолог нацистської партії А. Розенберг опублікував працю «Україна — вузол світової політики», а А. Гітлер, виступаючи на з'їзді нацистської партії в 1936 р., наголошував, що якби завоювати Україну, Урал і Сибір, то «кожна німецька домогосподарка відчула б, наскільки їй життя стало легшим». Керівництво райху прагнуло захопити українські землі не тільки з метою підвищити життєвий рівень німецького населення, а насамперед, щоб забезпечити Німеччину ресурсами у війні за світове панування. Лідери райху планували використовувати українські землі і як плацдарм для майбутнього виходу в райони Закавказзя та Близького Сходу, до родовищ нафти. Окрім того, А. Гітлер розглядав Україну як територію, котрою можна розраховуватися із союзниками у «східному поході». Угорщині нацисти обіцяли Закарпаття, а Румунії — Бессарабію, Північну Буковину з південними районами України.

До третьої групи входили СРСР, Польща, Румунія, Чехо-Словаччина, Угорщина. Ці держави володіли українськими територіями і планували приєднати нові українські землі. Найбільш впливовою державою в цій групі був СРСР, його керівництво заявляло про необхідність об'єднання всіх українських територій у складі УРСР.

Драматизм ситуації полягав у тому, що український народ самостійно не міг вирішувати власну долю. У цей час все залежало від балансу інтересів великих держав і від співвідношення сил, які могли ці інтереси захистити.

2. Радянсько-німецькі договори 1939 р.

Якими були наслідки договорів для задіяних у них сторін?

Лідери Німеччини розуміли, що СРСР, маючи інтереси в Західній Україні, не допустить, щоб цей плацдарм зайняли німецькі війська й перетворили його на засіб тиску на Радянський Союз. Розглядаючи війну з Польщею як прелюдію до агресії проти Франції та Англії, керівництво Німеччини вирішило, що настав час для тимчасового союзу із СРСР.

Радянське керівництво вважало міжнародне становище своєї країни несприятливим для конфлікту з Німеччиною, що й зумовило зближення Москви з Берліном. Але поступатися своїми інтересами СРСР не збирався. Обговорюючи майбутній договір, радянське керівництво висунуло Німеччині вимоги про визнання інтересів СРСР на Балтиці, у Південно-Східній Європі та відмову від планів створення «Великої України». Тож лише задоволення цих вимог відкривало шлях до укладання договору.

23 серпня 1939 р. в Москві міністри іноземних справ В. Молотов і Й. Ріббентроп підписали договір про ненапад між СРСР і Німеччиною терміном на 10 років. Крім цього, було підписано й таємний протокол, де містилися положення, що стосувалися українських земель й означали відмову Німеччини від претензій щодо України.

Які події ілюструє фотодокумент? Яким є настрій представників обох сторін під час підписання договору? Чому?

Й. Сталін, Й. Ріббентроп (стоять другий, третій праворуч), у військовій формі — начальник Генштабу СРСР В. Шапошніков і В. Молотов (сидить) під час підписання договору про ненапад між Німеччиною та Радянським Союзом (Москва, 23 серпня 1939 р.)

Пакт — міжнародний договір, який має велике політичне значення.

Радянсько-німецький договір був орієнтований не на зміцнення гарантій миру в Європі, а на задоволення геополітичних інтересів двох тоталітарних держав. Для України його наслідки були неоднозначними. З одного

боку, він сприяв єднанню її земель у складі радянської держави, з другого — мав на меті реалізацію інтересів сталінського тоталітарного режиму, що прагнув поширити свою владу на нові території.

Про які домовленості між СРСР і Німеччиною йдеться в цьому протоколі? Знайдіть на карті № 8 згадані території. Як ви думаєте, чому цей документ потребував «суворой таємниці»?

3 таємного додаткового протоколу до договору про ненапад між Німеччиною та СРСР (23 серпня 1939 р.)

...2. У разі територіально-політичного переоблаштування областей, що входять до Польської держави, межа інтересів Німеччини та СРСР пролягатиме лінією рік Нарев, Вісла і Сян. Питання збереження Польської держави та які будуть її кордони, може бути з'ясовано у подальшому. Уряди вирішать це питання в порядку дружньої обопільної згоди.

3. Стосовно південного сходу Європи, з Радянської сторони підкреслюється зацікавленість СРСР у Бессарабії. З Німецької сторони заявляється про її незацікавленість у цих областях.

4. Протокол зберігатиметься обома сторонами в суворій таємниці.

3. Початок Другої світової війни та окупація Червоною армією Західної України

Якими подіями розпочалась Друга світова війна для України? Чому окупацію Західної України Червона армія здійснювала військами новоствореного Українського фронту?

1 вересня 1939 р. Німеччина напала на Польщу. Велика Британія та Франція, маючи союзні договори з Польщею, стали на її захист й оголосили війну Німеччині. Так почалася **Друга світова війна**. Того ж дня війна почалася й для українців. Адже чимало їх служили в лавах Польської армії і боронили Польщу. Варто взяти до уваги й те, що німецька авіація в перший день війни здійснила бомбардування Львова та інших міст Західної України.

Події розгорталися за сценарієм, визначеним таємним протоколом до «пакту Молотова — Ріббентропа». Польська армія не змогла стримати наступ німецьких дивізій і почала відступати на Схід. Радянське керівництво (враховуючи домовленості з А. Гітлером, але витримавши паузу, аби Німеччина набула статус **країни-агресора**) **17 вересня** віддало наказ Червоній армії перейти польський кордон і захопити територію Західної України.

Країна-агресор — за міжнародним правом це країна, що першою застосовує збройну силу проти іншої держави, здійснюючи тим самим агресію.

Хоча СРСР і вступив у війну з двотижневим інтервалом після Німеччини, він діяв на боці нацистів як їхній союзник і відповідно теж став агресором.

Вторгнення Червоної армії виявилось несподіваним для поляків. Уночі, коли радянські війська спеціально створеного для цих дій Українського фронту просувалися Західною Україною, польський посол у Москві був викликаний у Кремль, де йому вручили ноту уряду СРСР.

Про що повідомляє уряд СРСР Польщу? Чим він пояснює свої дії? Чи можемо ми довіряти таким поясненням? Чому?

З ноти уряду СРСР, врученої польському послу в Москві 17 вересня 1939 р.

Війна виявила неспроможність Польської держави. Протягом 10 днів воєнних операцій Польща втратила всі промислові райони.

Радянський уряд не може байдуже ставитися до того, щоб єдинокровні українці (...), які проживають на території Польщі, кинуті напризволяще, залишилися беззахисними. Зважаючи на обстановку, радянський уряд розпорядився командуванню Червоної армії дати наказ військам перейти кордон і взяти під захист населення Західної України.

У поході на Польщу СРСР задіяв близько 1 млн червоноармійців. Командування пояснювало їм бойове завдання по-різному: від «братської допомоги» робітникам і селянам Західної України в боротьбі проти польських панів — до «захисту західноукраїнських земель від німців». Керівництво СРСР радило командирам Червоної армії не вступати у відкриті бої з польськими військами, а схилити їх до припинення опору. Із цією метою було розгорнуто масштабну агітаційну роботу. Над польськими військовими частинами з радянських літаків розкидали листівки відповідного змісту.

Поляки не планували воювати на два фронти. Після переходу радянськими військами польського кордону армія Польщі продовжувала чинити опір німцям, але проти Червоної армії не було створено фронту. За таких умов Червона армія швидко просувалася вперед: уже 17 вересня були захоплені Тернопіль, Збараж, Рівне, 18 вересня — Луцьк, Станіслав, Галич.

У жовтні 1939 р. радянські війська взяли в полон 304 тис. польських вояків. Польських солдатів української національності відпускали по домівках, а поляків відправляли до спеціально створених таборів.

З перших днів окупації західноукраїнської території Червона армія намагалася не кривдити місцеве населення, маючи інструкції з центру: *«Уникайте конфіскації продовольства в населення. Необхідне купуйте в населення за радянські рублі, пояснюючи, що курс рубля дорівнює золоту. Арешти духовних осіб не проводити».*

Проте українське населення насторожувало зближення тоталітарних режимів СРСР і Німеччини, зокрема підписаний між ними 28 вересня 1939 р. договір про дружбу та кордони, що також мав таємний додатковий протокол. Більшість території Західної України була захоплена СРСР (окрім Лемківщини, Посяння, Холмщини й Підляшшя, що опинилися під німецькою окупацією).

Значна частина населення Західної України доброзичливо поставилася до приходу радянських військ. Вийшли з підпілля і включилися у створення нових органів влади комуністи. Народні Збори Західної України

у Львові проголосили встановлення радянської влади в краї. Окрім того, делегати ухвалили декларацію про конфіскацію поміщицьких земель, про націоналізацію банків і великої промисловості.

Які події зафіксовано у фотодокументі? Як ви вважаєте, чого добивались Народні Збори від Верховної Ради УРСР? Що мав підкреслювати гігантський розмір оформлення «Подання»? Яке враження на вас справляє це дійство?

Делегація Західної України на III позачерговій сесії Верховної Ради УРСР (Київ, 1939 р.)

Як пояснюються причини встановлення радянської влади? Який статус одержала Західна Україна за законом? Яке значення, на вашу думку, мала ця подія в історії України?

З Декларації Народних Зборів Західної України про державну владу в Західній Україні від 27 жовтня 1939 р.

Виявляючи волю народу Західної України, йдучи за прикладом Радянського Союзу, Українські Народні Збори проголосили встановлення радянської влади на території Західної України. Віднині влада в Західній Україні належить трудящим міста і села в особі Рад делегатів трудящих.

Із закону Верховної Ради УРСР про возз'єднання Західної України з Українською Радянською Соціалістичною Республікою (15 листопада 1939 р.)

Верховна Рада УРСР постановляє:

1. Вітати... постанову Верховної Ради СРСР від 1 листопада 1939 р. про включення Західної України до складу Радянського Союзу.
2. Прийняти Західну Україну до складу УРСР і возз'єднати великий український народ в єдиній українській державі.
3. Доручити Президії Верховної Ради УРСР призначити день виборів депутатів... від Західної України.
4. Доручити Президії визначити адміністративний поділ областей і районів Західної України.

Про які події розповідає плакат, уміщений на наступній сторінці?

Після окупації Західної України керівництво СРСР поставило перед Румунією питання про передачу Радянському Союзу Бессарабії та Північної

Буковини. Це збентежило уряд Румунії та змусило шукати підтримки в А. Гітлера. Проте Німеччина була зв'язана «пактом Молотова — Ріббентропа», і на запит Бухареста, як вона діятиме в разі «агресії радянської Росії проти Румунії», Ріббентроп відповів, що «ця проблема Німеччину не цікавить, вона має хвилювати тільки румунський уряд». Водночас Берлін запевнив, що ця «поступка» матиме тимчасовий характер і Німеччина допоможе не тільки повернути втрачену територію, а й завоювати нові.

У червні 1940 р. Румунія погодилась віддати СРСР Бессарабію та Північну Буковину. Червона армія перейшла Дністер і окупувала цю територію. Керівництво СРСР скерувало сюди понад 5 тис. партійців, державних службовців та господарників, які мали зміцнити прорадянські настрої у краї. **2 серпня 1940 р.** Верховна Рада СРСР приєднала Північну Буковину й Південну Бессарабію до складу УРСР. З решти території Бессарабії й Молдавської АРСР утворили Молдавську РСР.

4. Радянізація західних областей України та політичні репресії

Які зміни відбулися в адміністративному поділі Західної України? Які зрушення відбулися в соціально-економічній сфері? Як ставилось населення до радянських перетворень? Якими були причини політичних репресій?

У грудні 1939 р. було здійснено адміністративний поділ Західної України і створено шість областей: Волинську, Рівненську, Львівську, Дрогобицьку, Станіславську, Тернопільську. У серпні 1940 р. з території Північної Буковини й частини Хотинського повіту Бессарабії створено Чернівецьку область, а на основі Аккерманського та Ізмаїльського повітів — Аккерманську область, яку невдовзі перейменовано в Ізмаїльську.

У місцевого українського населення деякі перетворення, запроваджені радянською владою, знаходили позитивний відгук, зокрема: націоналізація промислових і торговельних підприємств, що належали полякам і євреям; переселення міської бідноти до будинків, конфіскованих у заможних людей; розширення мережі шкіл та ін.

Особливу підтримку в аграрному краї дістала експропріація великих польських і румунських землевласників. У 1939 р. радянська влада конфіскувала й перерозподілила понад 2 млн гектарів землі та звільнила бідняцькі господарства від податків.

Не залишилася поза увагою нової влади і промисловість, яку форсовано оновлювали. Особливо помітним це було на Буковині, де відновили понад 50 підприємств, законсервованих за румунської окупації.

Відбувалися зрушення в соціально-економічному житті українського суспільства. На нових землях подолали безробіття. Це стало можливим,

оскільки: по-перше, у краї зріс попит на робочі руки внаслідок реконструкції підприємств, по-друге, внаслідок вивільнення робочих місць, на яких раніше працювали поляки та румуни. Водночас чимало людей краю переселили в східні райони України. Зокрема, із Західної України з вересня 1939 р. по червень 1941 р. на підприємства Донбасу виїхало 17 тис. робітників. З Північної Буковини із серпня 1940 р. по червень 1941 р. поїхало на новобудови Східної України 14 тис. осіб.

Які запитання ви би поставили в процесі історичного аналізу цих документів? Обміняйтеся думками з однокласниками й дайте відповідь на найцікавіші запитання.

1

2

3

1. Селяни голосують за розподіл поміщицької землі (Західна Україна, 1940 р.)
2. Вступ Червоної армії до Буковини
3. Радянський агітаційний плакат

Утім, згодом комуністична влада, зміцнивши свої позиції, розгорнула на окупованих територіях політику радянізації.

Радянізація — насильницьке насадження норм економічного, суспільно-політичного та культурного життя, характерних для тоталітарного СРСР.

Нова влада тиснула на селян, обкладаючи їх високими податками. У 1940 р. в Західній Україні з'явилися перші колгоспи, а на середину 1941 р. було колективізовано 13 % селянських господарств.

Які заходи здійснювала радянська влада щодо селян?

**З кореспонденції «Як боролося українське селянство»
в газеті «Українські щоденні вісті». Львів, 23 серпня 1941 р.**

Агітація була шалена. Всупереч Конституції, за якою колгоспна справа добровільна, страшили людей виселенням, арештами. Кликали до сільради і намовляли підписувати заяву. Де не вдалося організувати колгоспи, там непосильні обов'язки — возити каміння, дерево і тому подібне в часи найгарячішої роботи в полі. За невиконання ув'язнення.

Селян, які відмовлялися йти до колгоспів, переселяли до Сибіру, Поволжя, Казахстану.

Невдовзі нова влада заборонила всі партії та громадські рухи. Відчула на собі тиск й інтелігенція. Жертвами сталінізму стали адвокати, вчителі, науковці та діячі культури. Зазнали репресії і члени комуністичної партії Західної України, які сприяли становленню радянської влади в краї. Тоталітарному режимові не потрібні були місцеві комуністи, які вважали себе переможцями «в боротьбі з польською та румунською буржуазією» та претендували на роль представників радянської влади. Компартію Західної України (КПЗУ) було розпущено за звинуваченням, що начебто її керівництво захопила іноземна агентура.

Радянська влада використовувала в західноукраїнських землях такий вид покарання, як депортація, тобто примусове виселення людей, які не поділяли політику правлячого режиму. Під першу хвилю депортації 1939 р. підпали здебільшого польські осадники. Друга хвиля 1940 р. охопила переважно заможних селян. За 1939–1940 рр. із Західної України вглиб СРСР було депортовано 10 % населення краю. Окрім того, багато людей за різними звинуваченнями було ув'язнено.

У населення почали зникати ілюзії щодо «щасливого життя в СРСР». Боротьбу проти сталінського тоталітаризму в краї очолила **Організація українських націоналістів (ОУН)**, яка нараховувала близько 20 тис. осіб.

5. Становище УРСР у 1939 – першій половині 1941 р.

Які зміни відбулися в економіці та житті населення України напередодні війни? Чим вони були зумовлені?

Зміни у промисловості й сільському господарстві спрямовували не тільки на зміцнення економіки, а й для посилення військової могутності СРСР.

Форсованими темпами будували підприємства, що працювали на потреби армії. На заводах Києва, Харкова, Одеси, Миколаєва та інших міст УРСР виробляли різні види озброєння і військову амуніцію.

Зростала чисельність Червоної армії. Упродовж січня 1939 – червня 1941 р. було сформовано 125 нових дивізій, а загальна чисельність військ становила майже 5 млн осіб. Значну увагу приділяли підготовці

військовослужбовців. В УРСР зосереджувалось майже 50 % військових шкіл та училищ СРСР. Водночас командний склад Червоної армії зазнав великих втрат через політичні репресії. В УРСР було репресовано понад 15 тис. офіцерів.

Аби стимулювати трудящих до високих здобутків у праці, Верховна Рада СРСР у 1938 р. затвердила положення про звання Героя Соціалістичної Праці. Були засновані медалі «За трудову доблесть», «За трудову відзнаку». Водночас влада приділяла увагу зміцненню трудової дисципліни. До порушників запроваджували жорсткі види адміністративних покарань.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Покажіть на карті № 8 території, окуповані СРСР, і розкажіть, за яких обставин відбувався цей процес.
2. Опишіть процес радянізації нових українських територій.
3. Визначте та поясніть на прикладах поняття: пакт, радянізація, країна-агресор.
4. Чому Румунія погодилась передати Бессарабію й Північну Буковину СРСР?
5. Як змінилося соціально-економічне життя населення Західної України після приєднання цих територій до УРСР?
6. Чому радянська влада почала репресії проти компартії Західної України?
7. Розкажіть про заходи радянської влади, спрямовані на зміцнення оборони.
8. Поясніть зміст «українського питання» в міжнародній політиці напередодні Другої світової війни.
9. Схарактеризуйте наслідки радянсько-німецьких договорів для України.
10. Дайте оцінку правового статусу громадян на окупованих СРСР територіях.
11. Схарактеризуйте політичне та соціально-економічне становище УРСР напередодні німецько-радянської війни.

§ 32

ПОЧАТОК НІМЕЦЬКО-РАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ

1. Напад Німеччини на СРСР

Як діяло радянське керівництво в перші години війни?

Складовою частиною Другої світової війни стала **німецько-радянська війна**, що почалася **22 червня 1941 р.** нападом Німеччини на СРСР. У наказі А. Гітлера наголошувалося на загрозі з боку СРСР й необхідності превентивної війни, тобто війни, мета якої — попередити напад суперника.

Удар німців був несподіваним для Червоної армії, хоча розвідка інформувала про підготовку воєнних дій. Але Й. Сталін слухати про це не хотів, вважаючи Німеччину надійним союзником. Тільки під впливом беззаперечних доказів він погодився відправити у війська директиву про

необхідність «*протягом ночі на 22. 06. 41 р. зайняти вогневі точки укріплених районів на державному кордоні, зосередити на польових аеродромах авіацію, усі частини привести в бойову готовність*». Однак цей наказ уже не міг вплинути на ситуацію. До штабу Київського особливого округу він надійшов за годину до нападу німців.

Якими подіями розпочалася війна? У якому стані була Червона армія? Чому керівництво СРСР не відразу сповістило населення про напад Німеччини?

З інформації Київського особливого військового округу начальника Головного управління політпропаганди Червоної армії

22 червня 1941 о 4-й годині німецька авіація здійснила наліт на ряд наших аеродромів і міст та піддала їх бомбардуванню. Одночасно в різних місцях німецькі війська відкрили артилерійський вогонь і перейшли кордон. У районі Устилуг діють диверсійні групи противника, перевдягнуті в нашу форму. В цьому ж районі горять склади.

Зі щоденника начальника генерального штабу сухопутних військ Вермахту генерал-полковника Франца Гальдера

22 червня 1941 р. перший день війни. Наступ наших військ — несподіванка для противника. Прикордонні мости захоплені без бою, літаки на аеродромах покриті брезентом, а частини противника, атаковані нашими військами, запитували командування, що їм робити.

Зі спогадів киянина Дмитра Малакова про початок війни

Радіо безтурботно давало недільну програму. Дійшли чутки — на світанку бомбили київські заводи. Від початку війни країна вісім годин нічого не знала, що сталося. Лише ополудні по радію виступив Молотов. Війна...

2. Відступ Червоної армії

Яким було співвідношення сил? Які причини відступу Червоної армії?

Німецькі моторизовані дивізії за підтримки авіації діяли швидко й завдавали непоправних поразок Червоній армії. З 23 по 29 червня точилися бої на лінії Луцьк — Броди — Рівне — Дубно. З обох сторін у них брало участь близько 3,7 тис. танків. Радянські танкісти, які воювали на застарілих бойових машинах, що не мали навіть радіозв'язку, втративши 2,5 тис. танків, змушені були відступити. Німецькі війська окупували Дрогобич, Здолбунів, Ковель, Львів, Луцьк, Рівне і за три тижні боїв просунулися вглиб радянської території на 300–600 км. За півмісяця війни в полон потрапило 329 тис. червоноармійців, захоплено велику кількість радянської військової техніки та зброї.

На території України було розгорнуто групу німецьких армій «Південь», проти якої діяли радянські війська Київського особливого та Одеського військового округів. Згодом на їх основі створили Південно-Західний і Південний фронти.

Проаналізуйте й прокоментуйте наведені дані. До яких наслідків таке співвідношення сил могло призвести?

Співвідношення сил на українській ділянці радянсько-німецького фронту (червень 1941 р.)

Сили та засоби	Війська Червоної армії	Німецька група армій «Південь»	Співвідношення
Люди	1 412 136	1 508 500	1 : 1,1
Гармати й міномети	16 580	16 008	1,7 : 1
Танки	8069	1144	7 : 1
Літаки	4696	1829	2,6 : 1

Німці мали перевагу в людях, але поступалися в кількості техніки. Проте технічна перевага Червоної армії була умовною, 80 % її озброєння становили застарілі зразки. Ускладнила оборону радянських кордонів незавершеність будівництва фортифікаційних споруд, дзотів (було побудовано 25 % від запланованого), менше половини з них мали артилерію, решта — тільки кулемети. Окрім того, німці мали досвід ведення сучасної війни.

До середини липня фронт наступу німецьких військ досяг 3000 км, а глибина вторгнення 400–600 км. За три тижні війни 28 радянських дивізій було повністю розгромлено, а ще 72 дивізії втратили понад 50 % особового складу — це 3/5 військ, що перебували в західних округах.

3. Мобілізаційні заходи та евакуація

Як вплинули на життя населення мобілізаційні та евакуаційні заходи?

За умов війни влада розгорнула заходи з мобілізації людських ресурсів і матеріально-технічних засобів.

Мобілізація — комплекс заходів, спрямованих на переведення державної інфраструктури та військових сил країни у військовий стан.

Серед мобілізаційних заходів були:

- *призови до армії* (за липень–серпень 1941 р. з України було призвано 2,5 млн осіб, чимало з них — добровольці);
- *створення ополчення* з громадян, котрі не підлягали призову за віком або станом здоров'я (за перші місяці війни до ополчення в Україні вступило понад 1,3 млн осіб, які допомагали війську в будівництві оборонних рубежів, охороні об'єктів і брали участь у бойових діях);
- *створення з населення винищувальних батальйонів* для боротьби з диверсантами (у липні в цих формуваннях було 374 тис. осіб);
- *формування мережі навчання цивільного населення військовій справі* (заняття були обов'язковими для чоловіків у позаробочий час; до кінця 1941 р. 50 тис. жінок пройшли курси сандружинниць).

Як пов'язані ці два фото? Чому такі явища були масовими? Як ви думаєте, чи примушували чоловіків і жінок до таких дій? Поясніть свою думку.

1

2

1. Молоді робітники подають заяви з проханням відправити їх на фронт (*Харків, 1941 р.*)
2. Сандружинниці (*Київ, серпень 1941 р.*)

Одночасно з мобілізаційними заходами перебудовували господарство на военний лад. Промислові підприємства форсували виробництво оборонної продукції. Більшість машинобудівних заводів України перейшли на випуск зброї. У сільському господарстві швидко збирали хліб на територіях, що опинились під загрозою окупації, військами Вермахту та їх союзників.

Відповідно до вказівок керівництва СРСР в Україні здійснювали **тактику «випаленої землі»**.

Тактика «випаленої землі» — знищення всього, що слугуватиме життєзабезпеченню військ противника й цивільного населення на території, яку може захопити ворог.

Як здійснювали тактику «випаленої землі»? Чи була вона доцільною? Чому?

Зі спогадів Леонтія Форостівського, київського міського голови під час німецької окупації

Перед втечею з Києва більшовики знищували харчові запаси: у Дніпро кинули тисячі мішків з борошном, цукром; олію виливали на вулицю. Вони висадили в повітря чотири мости на Дніпрі, зруйнували електростанцію, водогін. Трамвайний рух завмер. Життя міста було паралізовано.

Червона армія, відступаючи, знищувала підприємства, були зірвані всі домни, затоплені шахти Донбасу, зруйновано залізниці, лінії зв'язку.

Водночас із мобілізаційними заходами в Україні проводили **евакуацію** до східних районів СРСР.

Евакуація — виведення населення й ресурсів з території, яку може захопити ворог.

Евакуації підлягали:

промислове майно, сировина, продовольство

кваліфіковані робітники, інженери,
радянські та партійні працівники

З України вивезли близько тисячі заводів, 30 тис. тракторів, 125 млн пудів зерна, 6 млн голів худоби.

Які процеси ілюструють фотодокументи? Яких масштабів набула евакуація? Які транспортні засоби використовувалися?

1. Евакуація колгоспної худоби та майна (Харківська область, вересень 1941 р.)

2. Евакуація заводського обладнання до східних районів СРСР (1941 р.)

З УРСР виїхало понад 4 млн осіб. Серед них не тільки ті, хто підлягав евакуації за рішенням влади, а й люди, які боялися приходу ворожих військ.

Чи підлягала офіційній евакуації родина автора спогадів? Чому? Як відбувалася евакуація простих громадян?

Зі спогадів киянки Зінаїди Зернецької про евакуацію

Ми мали евакуюватися, батько дістав квитки на баржу, чекаємо посадки. Підійшла моторка і військовий оголосив: «Баржа необхідна для військових потреб, ідіть на залізницю, там вас посадять на поїзд». На вокзалі щось страшне. Саджали по особливих квитках. Маму навіть не стали слухати: «Ваші квитки не годяться». А люди лізли, брали вагони штурмом. Крик, плач...

4. Оборонні бої (літо – осінь 1941 р.)

Як здійснювалась оборона Києва? Якими були причини поразки Червоної армії в боях за Україну?

На початку липня німці прорвали фронт під Новоград-Волинським і просувалися на Київ. Столицю прикривало три лінії оборони, і взяти їх відразу німці не змогли. Вони втратили тут 100 тис. солдатів й офіцерів.

Які заходи проводились для захисту Києва, Одеси та інших міст? Хто брав участь у цих заходах? Які засоби використовувались? Чому мирне населення брало участь у таких діях?

Німці провели перегрупування своїх сил, прорвали радянський фронт і переправилися на лівий берег Дніпра. Згодом вони почали наступ з півночі та півдня, намагаючись взяти захисників Києва в кільце. Щоб уникнути оточення, командування Південно-Західного фронту звернулося до Й. Сталіна з пропозицією вивести війська з Києва.

Якою була реакція Й. Сталіна на пропозицію вивести війська з Києва? Чи було таке його рішення обґрунтованим? Чому?

3 телеграми Державного комітету оборони від 11 липня 1941 р.

Київ, т. Хрущову. Одержано дані, що ви всі, від командувача фронту до членів Військової ради, налаштовані панічно і маєте намір відвести війська на лівий берег Дніпра. Попереджаю, якщо ви зробите хоча б один крок до відведення військ, вас спіткає жорстока кара як дезертирів.

Голова Державного комітету Оборони

Й. Сталін

12 вересня 1941 р. Й. Сталін видав директиву про боротьбу з панікерством. Відповідно до неї при кожній дивізії створювали загороджувальні батальйони, яким належало кулеметним вогнем припиняти втечу охоплених панікою військ. Загороджувальні батальйони розстріляли або повісили перед строем 10 тис. осіб.

Тим часом ситуація під Києвом ускладнювалася. Німці нарощували наступ і 15 вересня замкнули кільце в районі Лохвиці на Полтавщині. 17 вересня Й. Сталін дозволив радянським військам залишити Київ. Але в оточенні опинилися 663 тис. червоноармійців. Проти них німці кинули авіацію та артилерію й били, не даючи перепочинку. Радянське командування віддало наказ розосередити оточені частини на окремі групи, які мали вириватися з німецьких «кліщів» самостійно.

Ціною неймовірних зусиль вдалося відновити Південно-Західний фронт, але стримати просування німців червоноармійці не могли. 25 жовтня війська Вермахту захопили Харків.

Складною була ситуація на півдні України. Захисники Одеси оборонили місто з 5 серпня по 16 жовтня 1941 р. Зрештою війська Одеського оборонного району евакуювали до Криму. Але й тут радянські війська не втримали наступ німців. Наприкінці жовтня їх частини наблизились до Севастополя. Оборона міста тривала з 30 жовтня 1941 р. до 4 липня 1942 р. Вона стала прикладом масового героїзму радянських воїнів, 46 із яких були вдостоені звання Героя Радянського Союзу. Під Севастополем німці втратили близько 300 тис. вояків.

Німецькі війська, досягнувши успіхів в Україні, перегрупували сили й розгорнули наступ на Москву. Проте Червоній армії вдалося не тільки зупинити ворога, а й перейти в грудні 1941 р. в контрнаступ та відкинути його від столиці. Поразка німців під Москвою зірвала їхні плани «бліцкригу».

Бліцкриг (нім. *Blitzkrieg* — блискавична війна) — теорія ведення швидкоплинної війни, відповідно до якої перемога досягається в короткі терміни, перш ніж противник розгорне свої військові сили.

Радянське керівництво оцінило перемогу під Москвою як початок перелому у війні й наполягало на наступальних операціях. Їх намітили в Криму, під Харковом, Ленінградом і ще в декількох напрямках. Спочатку війська Кримського

фронту досягли успіху й навіть звільнили Керч, але згодом через прорахунки командування ініціатива перейшла до німців. Протягом травня 1942 р. радянські війська зазнали поразки, втративши близько 200 тис. бійців і майже всю військову техніку.

Одночасно з боями в Криму Червона армія розпочала наступ під Харковом, хоча командувачі попереджали Й. Сталіна про нераціональність цієї операції у зв'язку з виснаженістю військ. 12 травня 1942 р. частини Червоної армії провалили оборону німців і просунулися вглиб на 25–30 км. Противник ужив заходів, аби відрізати наступаючі радянські війська. Проте Й. Сталін вважав за недоцільне зупинитися, і тільки 19 травня, коли загроза оточення стала реальністю, Ставка Верховного Головнокомандування наказала припинити наступ. Але було вже пізно, в оточенні опинилося 240 тис. червоноармійців.

Поразка під Харковом погіршила становище Червоної армії. Ініціатива знову перейшла до німецького командування. **22 липня 1942 р.** війська Вермахту захопили останнє українське місто Свердловськ Ворошиловградської (тепер Луганської) області. Уся територія України опинилася під окупацією Німеччини та її союзників.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Спираючись на карту № 8 (див. Альбом карт), розкажіть про перші дні німецько-радянської війни.
2. Використовуючи карту № 8, опишіть просування німецьких військ територією України до її повної окупації.
3. Визначте та поясніть на прикладах поняття: *мобілізація*, *тактика «випаленої землі»*, *евакуація*, *бліцкриг*.
4. Як ставилось керівництво СРСР до червоноармійців і мирного населення в умовах війни?
5. Розкажіть про оборону Києва, Одеси, Севастополя та героїзм захисників.
6. *Висловте й аргументуйте свою точку зору щодо поразок Червоної армії на першому етапі війни.*
7. *Схарактеризуйте мобілізаційні та евакуаційні заходи радянської влади.*
8. *Проаналізуйте наслідки поразки Червоної армії в боях за Україну.*
9. *Сплануйте і проведіть віртуальну чи реальну екскурсію «Літо й осінь 1941 року в моєму рідному краї».*

Монумент на честь воїнів Південно-Західного фронту в урочищі Шумейкове, 15 км на південь від м. Лохвиця, що на Полтавщині

§ 33

ОКУПАЦІЙНИЙ
РЕЖИМ
В УКРАЇНІ

1. Нацистський «Новий порядок»

Що передбачав «новий порядок»? Як ставились окупанти до населення?

Намагаючись налагодити управління й експлуатацію окупованої України, німці розподілили її на декілька зон (межі окремих з них змінювалися залежно від обстановки на фронті).

Порівняйте інформацію схеми з картою № 8 та знайдіть межі зазначених зон окупації.

ЗОНИ НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ УКРАЇНИ

<p>Рейхскомісаріат «Україна»: Рівненська, Волинська, Кам'янець-Подільська, Житомирська, Вінницька, Київська, Чернігівська, Полтавська, Сумська, Дніпропетровська, Кримська області; північні райони Тернопільщини та східні Миколаївщини</p>	<p>Дистрикт «Галичина»: Львівська, Станіславська, Тернопільська області</p>	<p>Губернаторство «Трансністрія» (під управлінням Румунії): Чернівецька, Ізмаїльська, Одеська області, північні райони Вінниччини та західні Миколаївщини</p>	<p>Зона військової адміністрації (під управлінням Вермахту): Чернігівщина, Сумщина, Харківщина та Донбас</p>
---	--	--	---

Нацистська верхівка, не чекаючи завершення війни, проводила онімецнення українських земель. Улітку 1942 р. А. Гітлер наказав перевести свою ставку в район Вінниці, звідки почали масово виселяти українців і заселяти німців.

По всій окупованій території німецька влада проводила перепис місцевих жителів німецького походження, так званих *фольксдойчів*, яких усіляко підтримувала: забезпечувала високооплачуваною роботою, створювала кращі житлові умови, дозволяла обслуговуватися у спеціальних магазинах.

Як ставився Е. Кох до України? Які завдання він ставив своїм підлеглим?

3 промови райкомісара України Еріха Коха в Рівному (26 серпня 1942 р.)

Українці повинні працювати на Німеччину. Ми тут не для того, щоб ошасливити цей народ. Україна може дати те, чого не вистачає Німеччині. Це завдання повинно бути виконане, не зважаючи на втрати.

За окупації німці вивезли з України 9,2 млн т зерна, 622 тис. т м'ясних продуктів, 950 тис. т олії, 400 тис. т цукру та іншу продукцію.

Важливими для нацистських окупантів у виконанні їхніх планів були трудові ресурси України. У серпні 1941 р. німецька влада видала наказ про трудову повинність в окупованих областях. Спочатку залучали до різних робіт людей віком від 18 до 45 років, а згодом уже від 14 до 65 років.

На захопленій території впроваджували «новий порядок».

Така назва мала знаменувати відмежування від усього того, що робилося комуністичною владою. Нацисти повернули окремі підприємства колишнім власникам, дозволили приватним особам відкривати магазини, ресторани, майстерні. У містах епізодично влада роздавала людям продукти харчування.

«Новий порядок» — політичний режим, установлюваний нацистською Німеччиною на окупованих територіях.

Як ви думаєте, з якою метою робилися роздачі продуктів?

Зі спогадів киянки Зінаїди Зернецької про життя за німецької окупації

Німці виділили населенню по пуду картоплі. А вона вся мерзла. Ми її почистили, натерли, додали борошна, помазали сковороду кусочком сала. Получились деруни. Їмо, радіємо... Але інколи й по тижню нічого не було.

У сільській місцевості окупанти подекуди збільшували місцевим жителям присадибні ділянки, роздавали частину колгоспного майна. Проте більшість колгоспів німці зберегли, перетворивши їх на «громадські двори», що були зручними новій владі у викачуванні продовольства, так само як і в СРСР. В умовах «нового порядку» влада ділила людей на «необхідне населення» (німці з райху, фольксдойчі й ті, хто працював на них) і «зайвих їдців» (євреї, цигани, непрацевдатні місцеві мешканці).

У містах та інших населених пунктах вводили комендантську годину, забороняючи місцевим мешканцям з'являтися на вулицях у нічний час, порушників розстрілювали.

З уведенням «нового порядку» прихильність до німців у частини українського населення, яке постраждало від комуністів, змінилася на байдужість. Люди збагнули — відбулася заміна одного окупанта іншим.

2. Колабораціонізм

Якими були причини колабораціонізму?

Більшість населення поставилася до вторгнення нацистських агресорів негативно. Але були й такі, хто співпрацював з гітлерівцями. Переважно це постраждали від радянської влади під час колективізації, голодомору, політичних репресій. Саме вони становили основу **колабораціонізму**.

Колабораціонізм (від фр. *collaboration*) — співробітництво окремих груп населення із загарбниками на територіях окупованих ними країн.

На окупованих нацистами територіях СРСР набули поширення військовий, адміністративний, побутовий і політичний колабораціонізм, що охопив майже 2 млн осіб.

Гітлерівці залучали колабораціоністів до охоронної служби в концтраційних таборах, до служби в поліції та органах підконтрольної німцям місцевої адміністрації.

Яка головна ідея документа? Чому люди погоджувалися на співпрацю з окупантами? Чи були всі колабораціоністи зрадниками? Чому?

З німецької настанови українському поліцейському

Твоя служба — у боротьбі із советами, злодіями й іншими порушниками закону. Німеччина звільнила тебе від більшовизму, і її жертви показують, наскільки серйозно треба ставитись до своїх обов'язків. Щоб довести війну до переможного кінця, потрібні жертви всіх народів Європи і твої також.

Побутовий колабораціонізм був поширений серед цивільного населення, яке опинилося в нацистській окупації без засобів для існування. Співпрацювали з новою владою селяни, які хотіли отримати від неї землю. Шукали заробітку на відновлених німцями підприємствах і робітники. Пропонували свої послуги окупантам, щоб вижити, і представники творчої інтелігенції (артисти, музиканти, художники). Окремі представники інтелігенції долучались до пропагандистської роботи. Німецька адміністрація дозволила відкрити «Українське видавництво» й кілька українських газет, штат яких сформували з представників місцевої інтелігенції.

Прагнули порозумітися з німцями й лідери ОУН. На початку війни вони запевняли керівництво райху, що будуть на боці Німеччини за умов, якщо вона сприятиме утворенню на окупованих нею землях Української Держави. Проте гітлерівці відмовили українським націоналістам у підтримці їхніх державницьких проєктів, убачаючи в цьому небезпеку для себе. Німецька влада позбавила перспектив український політичний колабораціонізм.

3. Концтабори та масове знищення людей. Голокост

Чому нацисти вдавалися до масового знищення населення окупованої України? Які були вияви Голокосту в Україні?

За час оборони й відступу Червона армія втратила 70 % свого складу. Величезна кількість бійців потрапила в полон і опинилася у створених німцями концентраційних таборах. У радянських військовополонених нацисти вбачали потенційну загрозу для окупаційного режиму і створювали в таборах нестерпні умови, аби прискорити загибель в'язнів. Людей змушували виконувати важкі роботи, щоб знесилити їх, а потім відправляли на смерть. Зокрема, у Сирецькому таборі (Київ) ув'язнених виганяли на роботу о 4-й ранку. Вони викорчувували дерева, переносили з місця на місце кубометри будівельного лісу. На території України діяло 180 концентраційних таборів, де на в'язнів чекала неминуча смерть.

Порушуючи міжнародні конвенції, гітлерівці перетворили концентраційні табори на «фабрики смерті». У Янівському таборі (Львів) знищено 200 тис. осіб, у Дарницькому (Київ) — 130 тис., в Уманській ямі — 50 тис. осіб. Усього в Україні нацисти знищили 1,5 млн військовополонених.

До концентраційних таборів потрапляли не тільки військовополонені, а й цивільні особи. Це були ті, хто чинив опір окупаційному режиму, а також представники «расово-неповноцінних народів» (євреї, цигани та ін.).

Які думки, почуття викликають ці документи?

Зі слідчої справи К. Буркхардта, колишнього коменданта тилу 6-ї німецької армії, генерал-лейтенанта

Назвати точні цифри розстріляних і повішених радянських людей важко, бо обліку не вів, проте я вважав, що чим більше їх знищимо, тим легше буде німцям проводити свою політику в окупованих районах.

Зі спогадів Л. Островського, колишнього в'язня концтабору на вул. Керосинній у Києві

Перші п'ять днів тим, хто перебував у таборі, їжі не давали, а в наступні 3 дні я отримав один раз півлітра так званої «баланди» — трохи борошна, розбавленого водою, і вдруге — кілька грамів капусти. Воду не давали зовсім. Закриті приміщення табору були настільки забиті людьми, що в них можна було тільки стояти. Щоденно в таборі помирало до 5 осіб.

Особливу увагу окупанти приділяли знищенню єврейського населення. Ця політика дістала назву — **Голокост**.

Голокост (зі стародавньої грецької — «знищення вогнем») — масове знищення гітлерівцями євреїв під час Другої світової війни.

Прийшовши до влади, нацисти оголосили, що євреї — вороги Німеччини.

В Україні масові вбивства євреїв почалися в Житомирі. Гітлерівці переписали їх і за списками вивозили за місто, де розстрілювали й скидали в рови. Згодом масові розстріли євреїв стали проводити і в інших містах. Один із найжорстокіших актів геноциду проти євреїв — масові розстріли в Бабиному Яру в Києві.

Що спільного у спогадах єврейки та німця? Зробіть висновок з їхніх свідчень.

Зі спогадів Д. Пронічевої про події в Бабиному Яру (29 вересня 1941 р.)

Дійшли до воріт єврейського кладовища. Біля входу німці. Туди увійти вільно, а назад не випускали. Я посадила родичів біля воріт і пішла подивитися. Думала, там стоїть потяг, але побачила німців, які знімали з людей одяг. Всіх голих повели до пісчаної стіни з прорізом. Виходячи з нього, ми потрапили на виступ, де люди шикувались, а з протилежної сторони з кулеметів їх розстрілювали. Я кинулась вниз до пострілів. Полежавши, роздивилася, кругом стіни і повзти треба туди, звідки впала. Я вибралася наверх і мене хтось гукнув. То був хлопчик років 14-ти... Ми полізли разом. Доповзли до виступу, засіли в кущах. Щоб врятуватися, треба було піднятися на гору, і тоді можна потрапити до Куренівського гаю.

Зі свідчення німецького інженера Г. Гребе про розстріл євреїв 5 жовтня 1942 р. в м. Дубно

Під'їхали вантажівки з чоловіками, жінками, дітьми. За командою есесівця вони роздягалися і розкладали окремо одяг, взуття, білизну. Потім збиралися сім'ями і прощалися в очікуванні команди іншого есесівця, який стояв на краю ями. Недалеко від мене стояла велика сім'я. Чоловіку і жінці близько п'ятдесяти, а дітям — вісім і десять років; ще в них було дві дорослі дочки — одній років двадцять, а іншій, напевно, двадцять чотири. Жінка, тримаючи на руках найменшу дитину, співала та пестила її. Чоловік тримав за руку десятирічного хлопчика, який намагався вгамувати сльози. Батько показував на небо, гладив сина по голові і щось йому пояснював. У той момент есесівець крикнув своєму напарнику. Той відрахував двадцять осіб і наказав їм іти за насип. Сім'я, про яку я розповідав, опинилася у цій групі.

Плануючи масове знищення євреїв, гітлерівці створювали спеціальні місця їхньої концентрації — гетто. В Україні їх нараховувалося декілька десятків, найбільші з них були в Кам'янці-Подільському, Львові, Харкові.

Населення гетто поступово ліквідували, пояснюючи це нестачею продуктів харчування та загрозою епідемії. Першими знищували непрацездатних, але згодом черга доходила до тих, хто працював на німців.

За переховування євреїв окупанти жорстоко карали місцеве населення, проте були люди, які допомагали їм урятуватись. У 1953 р. для вшанування пам'яті жертв і героїв Голокосту парламент Ізраїлю ухвалив постанову про почесне звання «**Праведник народів світу**». Такої нагороди удостоювали осіб не єврейської національності, які, ризикуючи власним життям, рятували євреїв під час Голокосту. В Україні Праведниками визнано 2515 осіб.

Медаль «Праведника народів світу»

Серед «Праведників народів світу» є ім'я **Олени Вітер** — ігумені греко-католицького монастиря, яка в роки Голокосту врятувала від нацистів десятки єврейських дітей.

Про що свідчить ця інформація? Що спонукало людей до таких дій?

3 рубрики «Судова хроніка» газети «Одеська правда» за 1941 р.

Суворому покаранню піддані: Ганна Гура — за переховування євреїв у своїй квартирі; Софія Примо — за переховування євреїв та виготовлення для них підробних документів; Захар Шумилянко — за неповідомлення окупаційній владі про місцезнаходження євреїв, про яке він знав; Олександр Іванович — за переховування 11 євреїв; Віра Купченко — за переховування єврейки Шмулевич з 3-х річним сином; Петро Матвієнко — за переховування євреїв...

За часів нацистської окупації в Європі було знищено 6 млн євреїв, четверта частина жертв припала на Україну. Окрім євреїв, нацисти розстрілювали циган, військовополонених, комуністів, українських націоналістів та інших, кого вважали зайвими на цьому світі.

4. Остарбайтери

Якими були людські втрати України за часів окупації? Яке майбутнє очікувало Україну за умов панування нацистів?

В умовах нацистської окупації наші співвітчизники стали резервом трудових ресурсів для Німеччини, бо її власні скорочувались у зв'язку з мобілізаціями для поповнення армії. На окупованих територіях гітлерівці розгорнули пропагандистку кампанію, закликаючи працездатних людей до райху. У газетах і листівках друкували агітаційні матеріали, де в рожевих барвах описували нове життя **остарбайтерів**.

Остарбайтери — особи, яких вивозили зі східних окупованих територій протягом Другої світової війни на примусові роботи до Німеччини.

Та насправді картина була іншою. Остарбайтерів з України використовували на важких роботах. Значна кількість депортованих робітників гинула від нестерпних умов праці.

Якими були обіцянки влади, а якою — реальність буття оstarбайтерів?

Зі звернення німецької влади до киян у газеті «Нове українське слово» (11 січня 1942 р.)

Українські чоловіки і жінки! Більшовики знищували ваші фабрики і робочі місця позбавивши вас платні й хліба. Німеччина дає вам нагоду для добре оплачуваної роботи. 28 січня 1942 р. перший поїзд вирушає до Німеччини. Під час переїзду ви будете добре забезпечені і знайдете добрі житлові умови. Платня буде за тарифом і за продуктивністю праці.

3 листа Ніни з Білоцерківщини, вивезеної на роботу до Німеччини

Привіт. Я жива. Напишу, як нас годують. Свині краще їдять, ніж нам дають. Лежати не можна. Хоч хворієш, мусиш йти. Стоїш біля станка, в голові паморочиться. На роботу йдемо з полицяєм, на волю не пускають. Сидимо в бараці за ґратами...

Охочих їхати на роботу до Німеччини ставало дедалі менше, і вивезення набуло примусового характеру. Протягом 1942–1944 рр. з України відправили 2,5 млн оstarбайтерів.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

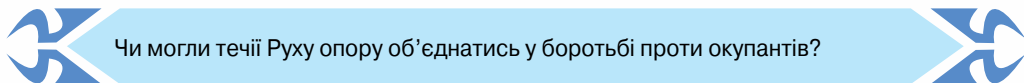
1. Спираючись на карту № 8 (див. Альбом карт), розкажіть про територіальний поділ України за часів нацистської окупації.
2. Визначте та поясніть на прикладах поняття: «новий порядок», колабораціонізм, Голокост, оstarбайтери.
3. Розкажіть про економічне пограбування України нацистами.
4. Опишіть становище населення на окупованих нацистами територіях.
5. Якими були наслідки Голокосту й таборів смерті для України?
6. Якою була діяльність «Праведників народів світу» в Україні?
7. Схарактеризуйте політику нацистської окупаційної влади щодо українського населення.
8. Поясніть природу «нового порядку» та проаналізуйте його складники.
9. Аргументовано висловіть свою думку стосовно того, чи не призвела німецько-радянська війна до заміни в Україні одного окупанта на іншого.
10. Дайте власну оцінку різним видам колабораціонізму в Україні за нацистської окупації.
11. Порівняйте вплив нацистського й комуністичного окупаційного режиму на спосіб життя та свідомість населення.
12. Поясніть, як ви розумієте ідею пам'ятника, встановленого в Києві на вулиці, що йде до Бабиного Яру.

РОЗГОРТАННЯ ОПОРУ ОКУПАНТАМ І ПОЧАТОК ВИГНАННЯ НІМЕЦЬКИХ ВІЙСЬК І ЇХНІХ СОЮЗНИКІВ З ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ

1. Рух опору та його течії

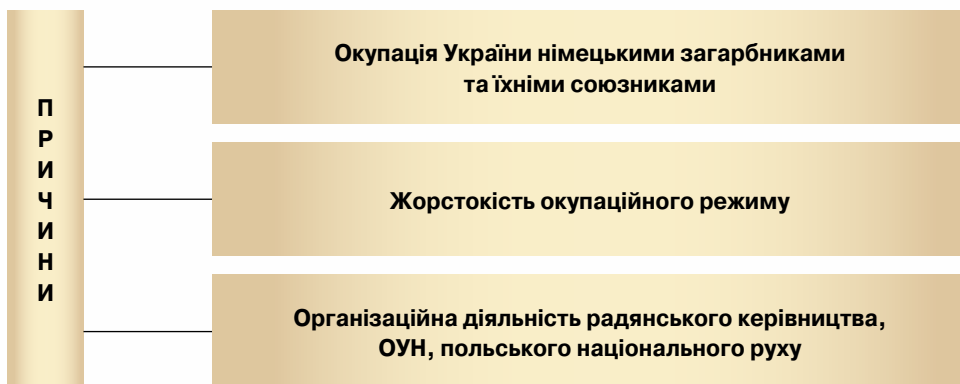
Чи могли течії Руху опору об'єднатись у боротьбі проти окупантів?

Окупаційна політика нацистів розвіяла ілюзії населення України щодо «цивілізованих німців» і викликала розгортання **опору**.

Чи погоджуєтесь ви з поданими на схемі причинами виникнення опору окупантам? Підтвердьте кожну з них фактами. Які ще причини ви могли б назвати?

ПРИЧИНИ РОЗГОРТАННЯ ОПОРУ ОКУПАНТАМ В УКРАЇНІ

Що, на думку історика, спричинило розгортання масового Руху опору окупантам?

Історик М. Коваль про ставлення українського населення до німецьких завойовників

Якщо у 1941 р. чимало людей, не задоволених більшовицькою політикою, сприймали німецьких завойовників як визволителів, плекаючи надії на повернення «старих добрих часів», то в 1943–1944 рр. у відступаючої з України німецької армії «земля горіла під ногами». Це було полум'я народної війни. Український народ за час окупації розпізнав суть «нового порядку».

Які течії руху опору зазначено в таблиці? Чому саме такі? За якими критеріями їх порівняно? Що спільного й відмінного було між ними?

ТЕЧІЇ РУХУ ОПОРУ В УКРАЇНІ

Течії	Радянський	Український національний	Польський
Мета	а) вигнання з України німецьких військ та їх союзників		
	б) відновлення радянської влади в Україні	б) вигнання радянських військ і здобуття незалежності України	б) відновлення польської держави, повернення західноукраїнських земель до складу Польщі
Організаційне оформлення	1941–1942 рр.: партизанські загони, з'єднання, радянське підпілля	1941–1942 рр.: похідні групи, УПА та інші формування, підпілля ОУН	1941–1942 рр.: Армія Крайова, Армія Людова
Чисельність	200–600 тис.	50–200 тис.	10–20 тис.
Основні райони дій	Українське Полісся, Чернігівщина, Сумщина	Волинь, Галичина, Українське Полісся	Волинь, Полісся

2. Радянський партизанський рух (1941–1942 рр.)

Як радянське керівництво готувало опір на окупованій гітлерівцями території? Як діяли нацистські окупаційні війська проти партизанського й підпільного руху?

За попередньою воєнною доктриною сталінського керівництва передбачалося, що Червона армія буде розгорнути майбутні військові операції виключно на території противника, тому недоцільно готувати населення до партизанської війни. Така підготовка проводилась уже на початку війни в надзвичайних умовах. У районах можливої партизанської боротьби спільно закладалися бази зі зброєю, продуктами, медикаментами. Організувати підпільну й партизанську боротьбу мали партійні та комсомольські комітети разом з військовими фахівцями.

Яким був стан підготовки до розгортання партизанської та підпільної боротьби в умовах нацистської окупації? Як це могло позначитись на діях партизанів і підпільників?

Зі спогадів Сидора Ковпака — командира партизанського загону

Лише у липні 1941 р. на партійному активі, скликаному райкомом, ми дізналися, що рішенням ЦК КП(б)У формується партизанські групи.

Історик А. Чайковський

про підготовку радянських партизанів і підпільників

Більшість «партизанських шкіл» не витримували ніякої критики. В одній із них, розташованій у Пущі-Водиці під Києвом, не було зразків не лише трофейної, а й вітчизняної зброї. Для підготовки командирів загонів відводилося аж три дні... До кінця 1941 р. так звану підготовку до «малої війни» пройшли лише 15 відсотків усіх тих, хто був засланий за лінію фронту чи залишився на окупованій території.

З кого формувались радянські партизанські загони? Як такий склад відобразився на їхній боєздатності?

ДЖЕРЕЛА ФОРМУВАННЯ РАДЯНСЬКИХ ПАРТИЗАНСЬКИХ ЗАГОНІВ

Закинуті десантом та залишені в тилу нацистських окупантів спеціально підготовлені загони

Підрозділи радянських військ, що опинилися в оточенні й не могли пробитися через лінію фронту на з'єднання з Червоною армією

Громадяни, які не були мобілізовані до Червоної армії, але прагнули боротися проти нацистських окупантів

Проти наспіх створених радянських партизанських загонів гітлерівські окупанти кинули навчені й забезпечені технікою каральні формування, що мали досвід боротьби з антинацистським рухом у Німеччині. Із 3,5 тис. радянських партизанських загонів і груп, створених у першій рік війни, на червень 1942 р. залишилося тільки 22. За цей час майже 30 тис. партизанів загинули, потрапили до концтаборів або відійшли від опору, а кілька сотень осіб дезертирували. Тільки з часом, коли тягар нацистської окупації став нестерпним, до боротьби почали залучатись нові люди, а рух набирала активності.

Згодом розпочалася централізація радянського опору німецьким окупантам. Із цією метою на початку літа 1942 р. було створено Український штаб партизанського руху (УШПР). Він координував дії радянських партизанських формувань, забезпечував їх спеціалістами диверсійної діяльності, постачав зброєю. Наприкінці 1942 р. в німецькому тилу вже діяли добре озброєні й керовані з центру партизанські з'єднання під командуванням С. Ковпака, О. Сабурова, О. Федорова.

На кінець 1942 р. радянські партизани знищили понад 50 тис. нацистських окупантів, зірвали 270 залізничних і шосейних мостів, пустили під укіс 255 ешелонів, зруйнували десятки військових об'єктів. Німці відповідали на такі дії жорсткою боротьбою проти партизанів. Упродовж 1941–1942 рр. загинуло понад 35 тис. радянських партизанів. За перший рік війни гітлерівці знищили, звинувативши у зв'язках з партизанами, 90 тис. мирних жителів України.

Як німці боролися проти партизанського руху?

З наказу начальника штабу Верховного головнокомандування Німеччини про боротьбу з партизанами (16 грудня 1942 р.)

Війська мають право застосовувати в цій боротьбі будь-які засоби без обмеження, також проти жінок і дітей. Жоден німець не буде притягнутий до відповідальності за свою поведінку в бою проти партизанів та їх спільників.

Проаналізуйте фрагмент статті з Вікіпедії про Корюківську трагедію. Зробіть власні припущення: чому партизани не намагалися допомогти місцевому населенню.

Корюківська трагедія

Корюківська трагедія — масове вбивство 6700 мешканців села Корюківка (нині місто в Чернігівській області України), здійснене 1–2 березня 1943 року загонами СС та угорської військової жандармерії в ході Другої світової війни.

Масштаби трагедії — виняткові серед населених пунктів України, СРСР та Європи. Корюківські вбивства за кількістю жертв майже у 45 разів перевищують білоруську Хатинь, у 41 — чеське Лідице, у 12 — французький Орадур.

Пам'ятник жертвам
Корюківської трагедії

Масове вбивство мирних мешканців було каральною операцією угорських підрозділів у відповідь на дії радянських партизан, очолюваних офіцером НКВС СРСР Олексієм Федоровим. Особливого трагізму цій події додає той факт, що партизанська група військ О. Федорова переважала карателів за кількістю вояків майже у 10 разів, але партизани нічого не зробили для порятунку мешканців Корюківки.

Знищення за два дні (1–2 березня 1943 р.) німецькими загарбниками та їхніми союзниками понад 6700 мирних мешканців села Корюківка на Нюрнберзькому процесі названо наймасштабнішою трагедією у Другій світовій війні.

Окрім радянського партизанського руху, в Україні було розгорнуто мережу підпільних організацій. На окупованій нацистами території діяло 13 підпільних центрів, понад 3500 осередків і груп, що об'єднували 103 тис. осіб.

Активно діяла організація «Народна гвардія», що об'єднувала понад 600 патріотів і мала осередки в Дрогобицькій, Львівській, Станіславській областях. На бойовому рахунку підпільників було понад 30 підірваних ворожих ешелонів, 10 промислових підприємств, 6 військових складів окупан-

тів. Успішно вели боротьбу з ворогом підпільники Києва, Ніжина, Сталіно (нині Донецьк) та інших міст і селищ України.

Німецьке командування було вимушене виділити на боротьбу з партизанами та підпільниками близько 10 % своїх військ.

3. Оунівське підпілля 1941–1942 рр. Утворення УПА

Як змінювався оунівський рух в перші роки війни? На кого спиралась і чий інтереси захищала УПА?

Напередодні німецько-радянської війни ОУНівський рух був розколотий суперечностями між ветеранами, які здебільшого перебували в еміграції (А. Мельник та його прибічники), і молоддю, яка діяла в підпіллі в Західній Україні (С. Бандера, Я. Стецько та ін.).

Порівняйте два напрями в ОУН і висловіте передбачення щодо можливості їх майбутнього об'єднання.

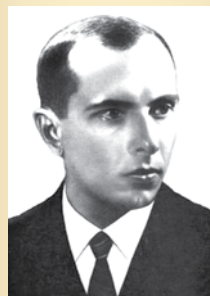
ОРГАНІЗАЦІЯ УКРАЇНСЬКИХ НАЦІОНАЛІСТІВ (ОУН)

ОУН (М)

Лідер А. МЕЛЬНИК

Курс на зближення з гітлерівцями. Мельниківці вважали більшовизм спільним ворогом ОУН та Німеччини і планували боротися проти нього разом з нацистами.

ОУН (Б)

Лідер С. БАНДЕРА

Курс на створення власної армії. Бандерівці вважали за доцільне розгорнути боротьбу за незалежність України і спиралися на сили та можливості українського народу.

Між фракціями склалися напружені стосунки, що нерідко виливалися в міжусобну боротьбу. Проте з наближенням нападу Німеччини на СРСР обидві течії зробили ставку на Німеччину, намагаючись використати всі чинники, котрі могли сприяти відновленню української державності.

З початком німецько-радянської війни обидві фракції ОУН сформували свої **похідні групи**, які просувалися за німецькими частинами.

Похідні групи — групи, сформовані ОУН під час німецько-радянської війни, що мали завдання створити на українських землях місцеве самоврядування й власні органи влади.

Похідні групи агітували місцеве населення за самостійність України. ОУН сформувала мережу підпілля в Києві, Сумах, Житомирі, Полтаві та інших містах. Зокрема, у Києві оунівцям вдалося провести своїх людей до міської адміністрації та поліції.

30 червня 1941 р. в захопленому німцями Львові за ініціативи ОУН(Б) було скликано національні збори, які проголосили **відновлення Української Держави**. Прем'єром національного уряду став Я. Стецько. Проте німецька влада не визнала Акта проголошення Української Держави й вимагала від керівництва ОУН відкликати цей документ, а коли ті відмовилися, заарештувала С. Бандеру, Я. Стецька та інших лідерів і запровадила їх до **концтабору** в Заксенхаузені. Тоді ж заарештували близько 300 членів ОУН, 15 з яких розстріляли.

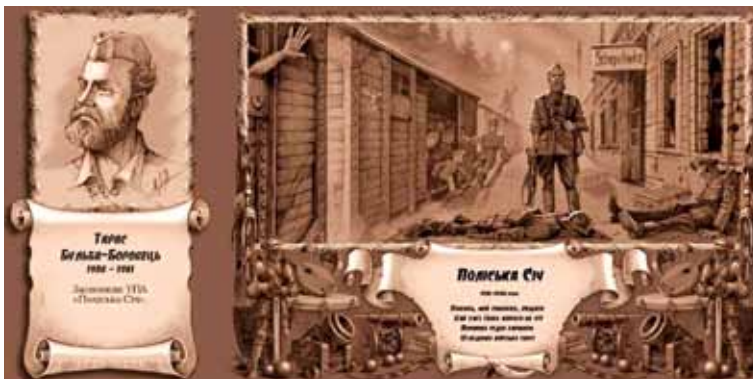
ОУН(М) відмежувалася від львівської акції бандерівців і співпрацювала з німцями, вона також потрапила під репресії. Усього ж до кінця 1941 р. нацисти ув'язнили 1,5 тис. українських націоналістів. Наприкінці 1941 р. керівництво ОУН(Б) проголосило курс на боротьбу з гітлерівцями. Невдовзі на нелегальне становище перейшли й мельниківці.

Ситуація загострювалася, і німці заборонили діяльність української міліції «Поліська Січ», сформованої на Волині в серпні 1941 р. **Тарасом Бульбою-Боровцем**. На початку війни загони бульбівців боролися з відступаючими частинами Червоної армії. Проте, виконавши свою місію, бульбівці стали не потрібними німецькій владі. Наприкінці 1941 р. вона вирішила ліквідувати «Поліську Січ». Але бульбівці не підкорилися німцям і розосередили свої загони по лісах.

Водночас із боротьбою бульбівців розгортався оунівський партизанський рух, що став основою Української повстанської армії (УПА).

Роздивіться малюнок сучасного художника і проведіть історичний аналіз зображеного. У чому, на вашу думку, важливість діяльності «Поліської Січі»?

Малюнок *Юрія Журавля*
з книги-планшетки «Битви за Землю Рідну»

Коли й за яких обставин було утворено УПА? У чому були сильні її сторони?

З висновку робочої групи істориків при урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН й УПА (2005 р.)

Восени 1942 р. з'явилися перші значні формування українських бійців-націоналістів під проводом С. Качинського, Г. Перегійняка та ін. Ці загони стали називатися Українською повстанською армією. Проте тоді створення УПА тільки починалось, а завершилось навесні 1943 р. Провід ОУН(Б) розбудовував УПА, включаючи до її складу (переважно силою) загони Т. Боровця-Бульби й ОУН(М). Було створено Головну команду УПА, яку очолив В. Івахів. Головній команді не вдалося перетворити УПА на регулярну збройну силу. Однак сила УПА не в чисельності. Вона спиралась на народну підтримку і на законспіровану мережу ОУН(Б).

Підрозділи УПА розгорталися в Поліссі, Волині та Галичині. Але на цій території діяли загони й польського руху, який прагнув відновити тут власну державу. Тож ситуація в цьому регіоні дедалі більше загострювалась.

4. Початок вигнання німецьких військ і їх союзників з Лівобережної України

Якими подіями розпочалося вигнання гітлерівців з України? Як розгорталась Донбаська операція?

Вигнання німецьких військ з України почалося з першого українського села Півнівка (18 грудня 1942 р.) Міловського району Ворошиловградської області. Згодом частини Червоної армії вибили німецьких вояків з районного центру — Мілове, а невдовзі з Ворошиловграда й Харкова. Однак через нестачу техніки та відсутність досвіду наступальних дій, просування радянських військ загальмувалося.

Маючи перевагу в техніці й живій силі, німці в березні 1943 р. знову захопили Харків. Водночас вони робили все, щоб утримати Донбас, створюючи лінію оборони по річках Сіверський Донець — Міус. А. Гітлер проголосив, що Міуський рубіж стане новим кордоном Німеччини.

Ставка Верховного головнокомандування, знаючи про підготовку німцями наступу під Курськом, поставила завдання Південному та Південно-Західному фронтам: відтягнути частину військ противника на себе в районі «Міус-фронту». Виконуючи це завдання, радянські війська зазнавали значних втрат і покривали їх чорносвитниками.

Чорносвитники — умовна назва піхотних підрозділів Червоної армії, які формували із цивільного населення окупованих територій після вигнання з них німецьких військ та їх союзників.

Які, на думку авторів документів, були причини масових втрат серед мобілізованих до Червоної армії?

Зі щоденника Олександра Довженка

У боях загибає множество мобілізованих в Україні звільнених громадян. Вони воюють у домашній одежі, без підготовки, як штрафні. На них дивляться як на винуватих.

Зі спогадів учасника німецько-радянської війни Анатолія Дімарова

Взимку сорок третього, вже коли наші війська визволили Донбас, німець засів за мурами металургійного комбінату, понад водосховищем, і полковник та комісар не придумали нічого кращого, як кинути в атаку новобранців, яких не встигли ще обмундирувати та озброїти. Вони висипали на лід водосховища на товпом, і німці, підпустивши їх майже впритул, викосили до ноги. Вся крига стала криваво-чорною од трупів.

Радянські війська в липні 1943 р. форсували ріку Міус, а в серпні — здійснили штурм оборони німців уздовж Сіверського Донця. Вони скували значні сили гітлерівців і не дали використати їх на Курській дузі. Згодом Степовий фронт розвинув наступ, і 23 серпня німців було вибито з Харкова. Невдовзі радянські війська розпочали Донбаську операцію.

Проаналізуйте співвідношення сил перед початком Донбаської операції. Які перспективи відкривалися для Червоної армії?

Співвідношення сил на німецько-радянському фронті в Донбасі (серпень 1943 р.)

Протидіючі сторони	люди	артилерія	танки	літаки
Червона армія	1054 тис.	210 000	1257	1400
Вермахт	540	5400	900	1100

У результаті Донбаської операції було очищено від гітлерівців Дебальцеве, Горлівку, Макіївку та інші населені пункти.

Залишаючи Донбас, гітлерівці, так само як раніше радянські війська, вдалися до тактики «випаленої землі».

Чому німці, відступаючи, здійснювали тактику «випаленої землі»? У чому це виявлялось? Які наслідки це мало для України та її населення?

З наказу Генріха Гімmlера про зруйнування Донбасу (7 вересня 1943 р.)

Вищому керівництву військ СС і поліції на Україні. При відході з України не залишати ні однієї людини, ні однієї голови худоби, ні одного центнера зерна,

ні однієї рейки. Щоб не вціліло жодного будинку, жодної шахти, яка б не була виведена з ладу. Щоб не залишилося жодної не отруєної криниці. Противник повинен мати випалену та зруйновану країну.

Але, попри всі зусилля, гітлерівці не змогли стабілізувати фронт.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Покажіть на карті № 9 (див. Альбом карт) місця розгортання національного й радянського опору окупантам і розкажіть про його формування.
2. Спираючись на карту № 9, опишіть зимовий наступ Червоної армії 1943 р.
3. Використовуючи карту № 9, розкажіть про вигнання німецьких військ та їхніх союзників з Лівобережної України.
4. Визначте та поясніть поняття: *похідні групи, чорносвитники*.
5. Розкажіть про боротьбу гітлерівців проти антинацистського опору.
6. Опишіть битву за Донбас.
7. *Схарактеризуйте та порівняйте течії опору в Україні в роки нацистської окупації.*
8. *Проаналізуйте причини протистояння між течіями опору окупантам.*
9. *Дайте оцінку діям нацистської влади у впровадженні тактики «випаленої землі» в Україні.*
10. *Висловіть й аргументуйте свою думку з такого приводу. Ще наприкінці 90-х років історик Ст. Кульчицький писав: «В сучасному суспільстві існує психологічно зрозуміла конфронтація, пов'язана з проблемою ОУН—УПА. Ця історична проблема поділяє суспільство на два табори. Здебільшого лінія поділу проходить по старому (до 1939 р.) державному кордону. Нерозв'язаність проблеми ОУН—УПА деструктивно позначається на державотворчому процесі». Чи погоджуєтесь ви з такою оцінкою? Чи змінилася ситуація нині? Чому ви так думаєте?*

УКРАЇНА В 1943–1944 рр.

§ 35

1. Битва за Дніпро

Які укріплення й чому німці називали «Східним валом»? Як розвивалася Київська наступальна операція?

Наприкінці вересня 1943 р. радянські війська вийшли фронтом у 700 км на лінію Дніпра. А. Гітлер сподівався, що Дніпро, з високим правим берегом, стане нездоланим рубежем оборони, яку він назвав «Східним валом». Проте радянське командування вирішило переправлятися на правий берег Дніпра «на плечах» противника, поки гітлерівці не створили там суцільної лінії оборони. Це означало, що червоноармійцям доведеться форсувати Дніпро без підготовки.

Проаналізуйте подані джерела і поясніть, чому радянські війська зазнали великих втрат під час форсування Дніпра.

 Переправа червоноармійців через Дніпро. Букринський плацдарм (жовтень 1943 р.)

Зі спогадів командувача Степовим фронтом генерала Івана Конєва

Значна кількість дивізій форсували Дніпро вночі без артилерійської підготовки. Війська використовували підручні засоби, що для гітлерівців було несподіванкою. Використання підручних засобів під час форсування ріки з ходу — розумне рішення, але це некрайній спосіб форсування.

Зі спогадів учасника форсування Дніпра письменника Віктора Астаф'єва

Найстрашнішими виявилися кулемети... задалегідь пристрілені й тепер, наче з вузьких шийок брандспойтів, поливали берег, ріку, в якій кишло місиво з людей, старі й молоді, свідомі й несвідомі, добровольці й военкомами мобілізовані, штрафники й гвардійці, росіяни і неросіяни — всі вони кричали: «Мамо! Боже! Допоможіть»... А кулемети сікли і сікли, поливали смертоносними цівками. Хапаючись один за одного, поранені й не зачеплені кулями люди йшли під воду, ріка бугрилася пухирями, здригаючись від людських судорог, пінилася червоними бурунами.

 Братська могила в селі Ходорів. У ній поховано понад 2 тис. радянських воїнів, що загинули під час боїв на Букринському плацдармі. Більшість із загиблих було мобілізовано у вересні–жовтні 1943 р.

Наприкінці вересня 1943 р. війська Центрального й Воронезького фронтів форсували Дніпро й захопили плацдарми на правому березі на північ та південь від Києва. Спочатку радянське керівництво вирішило наступати на Київ з плацдарму в районі с. Великий Букрин на південь від столиці. Було здійснено дві спроби розгорнути наступ із цього плацдарму. Але зазнавши великих втрат, війська так і не змогли прорвати міцно укріплену німецьку оборону.

Після невдач було вирішено перенести основний удар на північ від Києва в район плацдарму поблизу с. Лютіж. Це означало, що понад 200 тис. бійців разом з технікою треба переправити з Букринського плацдарму назад через Дніпро, таємно передислокувати лівим берегом на північ за Київ, аби там знову перекинути їх на правий берег у район Лютіжа. Усе це робилося під покровом ночі в умовах осінньої негоди.

Про який епізод битви за Київ свідчить фото? У яких умовах змушені діяти бійці? Чому?

••• Бої на підступах до Києва (жовтень 1943 р.)

Прагнучи підкреслити значущість битви за Дніпро й піднести бойовий дух військ, які поповнювало мобілізоване українське населення, Ставка Верховного Головнокомандування перейменувала Воронезький, Степовий, Південно-Західний, Південний фронти на 1-й, 2-й, 3-й, 4-й Українські фронти.

Від листопада 1943 р. після потужної артилерійської підготовки (на кожний кілометр фронту припадало понад 300 одиниць артилерії) радянські війська перейшли в наступ з Лютізького плацдарму. Першого дня вони прорвали оборону німців, які втратили 50 % живої сили і 40 % техніки. У наступні дні атаки тривали. Німці не витримали, і 6 листопада частини 1-го Українського фронту очистили Київ від гітлерівців.

Які події відображено на фото? Який настрій у киян? Який вигляд мають люди та місто?

 Микита Хрущов — член військової ради 1-го Українського фронту серед киян (1943 р.)

У боях за Київ загинуло 260 тис. радянських воїнів. За подвиги під час форсування Дніпра звання Героя Радянського Союзу були удостоєні 2438 осіб (понад 20 % від усіх нагороджених цим званням за всю війну).

2. Вигнання німецьких військ та їхніх союзників з Правобережної і Південної України

Які операції було здійснено Червоною армією навесні-влітку 1944 р.? Де і як вони розгортались та якими були їх результати?

Київська операція відкрила Червоній армії перспективи для подальших наступальних дій на Правобережній Україні.

Проаналізуйте та прокоментуйте наведені дані.

СПІВВІДНОШЕННЯ СИЛ НА НІМЕЦЬКО-РАДЯНСЬКОМУ ФРОНТІ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ (січень 1944 р.)				
Протидіючі сторони	Люди	Танки	Артилерія	Літаки
Червона армія	2,3 млн	28 800	2000	2370
Вермахт	1,8 млн	16 800	2200	1460

Ставка Верховного Головнокомандування планувала здійснити удари по німецьких військах на лінії фронту від Овруча до Херсона. Перед радянськими військами ставилася задача розчленувати сили гітлерівців і знищувати їх по частинах. Із цією метою взимку–навесні 1944 р. було здійснено низку військових операцій.

Який загальний висновок можна зробити за результатами цих операцій?

**ВІЙСЬКОВІ ОПЕРАЦІЇ З ВИГНАННЯ НІМЕЦЬКИХ ВІЙСЬК
ТА ЇХНІХ СОЮЗНИКІВ З УКРАЇНИ (взимку–навесні 1944 р.)**

Дата операції	Назва операції	Результати
24 грудня 1943 р. – 14 січня 1944 р.	Житомирсько-Бердичівська	Очищено Київську й Житомирську області, деякі райони Вінниччини, Рівненщини. Охоплено війська противника на правому березі Дніпра в районі Канева. Вибито гітлерівців з Кіровограда (нині Кропивницький)
24 січня – 17 лютого 1944 р.	Корсунь-Шевченківська	Оточено 10 німецьких дивізій і одна моторизована бригада, загалом майже 80 тис. солдатів та офіцерів
27 січня – 11 лютого 1944 р.	Рівненсько-Луцька	Вибито гітлерівців з Луцька й Рівного
30 січня – 29 лютого 1944 р.	Нікопольсько-Криворізька	Вигнано гітлерівців з районів, багатих на марганцеві та залізні руди, що були необхідні німецькій військовій промисловості
6–18 березня 1944 р.	Березнегувато-Снігурівська	Червона армія вийшла до річок Інгулець, Південний Буг і створила умови для вигнання гітлерівців з Одеси
4 березня – 17 квітня 1944 р.	Проскурівсько-Чернівецька	Радянські війська вийшли до передгір'я Карпат, перерізавши основні комунікації противника
5 березня – 17 квітня 1944 р.	Умансько-Ботошанська	Очищено від гітлерівців значну територію Правобережної України та Молдавії. Радянські війська вийшли на кордон СРСР з Румунією
26 березня – 14 квітня 1944 р.	Одеська	Вигнано гітлерівців та їхніх союзників з Миколаївської, Одеської областей і частини Молдавії
8 квітня – 12 травня 1944 р.	Кримська	Вибито німецькі війська із Джанкою, Керчі та інших міст Криму

Противники намагалися досягнути своєї мети за будь-яку ціну.

Що засвідчують подані джерела? Чи пов'язані вони між собою? Як саме?

Зі спогадів німецького генерала Ф. Меллентина про бої під час Житомирсько-Бердичівської операції

30 грудня наше становище стало критичним. Земля вкрилася ожеледицею, що ускладнило відступ наших танкових дивізій, які пробивалися з боями через російські війська. Нам вдалося в той день знищити 32 танки росіян і відновити фронт. 31 грудня росіяни розпочали нові атаки, в яких вони втратили 62 танки.

Зі спогадів радянського генерала О. Василевського про Рівненсько-Луцьку операцію

Багато я бачив на своєму віку бездоріжжя. Але такої багнуки як взимку та навесні 1944 р. я не зустрічав ні раніше ні пізніше. Буксували навіть трактори і тягачі. Артилеристи тягнули гармати на собі. Бійці переносили на руках снаряди і патрони від позиції до позиції за десятки кілометрів.

У яких умовах діяли піхотинці? Як ви розумієте крилатий вислів: «Піхота – цариця полів»?

 Воєнне бездоріжжя (1944 р.)

3. Опір окупантам у 1943–1944 рр.

Які зміни відбулися в діях радянських партизанів у 1943–1944 рр.?
Що змінилось у тактиці ОУН і УПА в цей час?

У 1943 р. опір окупантам в Україні досяг апогею. Партизанські з'єднання здійснювали рейди у глибокий ворожий тил. Партизани дезорганізували транспортні мережі гітлерівців.

Яку форму боротьби радянських партизанів віддзеркалює фотодокумент? Якою була масштабність таких рейдів? Опишіть, як відбувались такі рейди. Якими були результати діяльності партизанів?

Ковпаківці на марші
(1943 р.)

Під час наступальних операцій українських фронтів від січня до вересня 1944 р. радянські партизани вивели з ладу на території республіки 99 мостів, 1037 поїздів, 6 вузлових залізничних станцій. Вони розгорнули в тилу німців «Рейкову війну», що позбавила ворога можливості перевозити війська й техніку до тих ділянок фронту, де розгортався наступ радянських військ.

У вересні 1944 р. на окупованій нацистами території України діяли 48 партизанських з'єднань: 227 загонів чисельністю 70 370 бійців. Гітлерівці, щоб зберегти контроль над окупованими районами, вимушені були знімати з фронту війська і тримати «для наведення порядку в тилу» декілька дивізій.

Які проблеми в діяльності та забезпеченні мали радянські загони? Яким чином партизани могли подолати нестачу продовольства?

Історик А. Чайковський про боротьбу радянських партизанів (1944 р.)

Планувати бойові операції партизанів можна було лише в разі сталого їх забезпечення. Така допомога регулярно почала надходити з Великої землі, тільки 1944 р. ... коли зросли технічні можливості постачання вантажів. Від липня 1941 р. по жовтень 1944 р. партизанам було надіслано з Великої землі понад 2 тис. тонн вантажів. Їх основу становила зброя, а продовольства, одягу, медико-санітарного обладнання було лише 10 відсотків. Якщо кількість надісланого вантажу поділити на чисельність партизанів України, то на кожного з них припадало трохи більше кілограма.

У зв'язку з очищенням значної території республіки від гітлерівців УШПР розформував частину партизанських з'єднань і загонів, а їх особовий склад влився до частин Червоної армії та НКВС. Зокрема, дивізію С. Ковпака було розформовано, а її бійців скеровано для укомплектування органів НКВС у західні області України.

Загальна кількість осіб, які перебували за часів війни в партизанах в Україні, становила близько 220 тис., з них 29 осіб були удостоєні звання

Героя Радянського Союзу. Активну участь у партизанській боротьбі в Україні брали жінки. Вони становили 17,2 % від загальної кількості бійців.

Активізувався в 1943–1944 рр. український національний визвольний рух. Керівництво ОУН(Б) негативно поставилося до ідеї спільної боротьби з німцями проти більшовизму, розцінюючи таку позицію як «капітуляцію перед німцями». У лютому 1943 р. вони ухвалили рішення про перехід до збройної боротьби проти німців і їх союзників, формувань Армії крайової, радянських партизанів, а згодом і підрозділів Червоної армії.

Що проголошує листівка? Якими є проміжні й кінцеві цілі УПА?

3 листівки ОУН-Б (травень 1943 р.)

Український народ не буде своєю кров'ю рятувати Німеччину. Якщо Німеччина стоїть сьогодні перед смертельною небезпекою зі Сходу, то це наслідки її політики серед поневолених народів Сходу. Ми боремося за Українську державу, а не за чужий імперіалізм. Ми мусямо берегти сили, бо впевнені, війна у кінцевій фазі надасть нам державу.

Уже навесні вояки УПА розпочали збройні напади на німецькі гарнізони. Німецьке командування відповіло на це каральними операціями, під час яких тільки в липні–вересні відбулося 74 бої між упівцями й німцями.

Які явища в Русі опору відбиває фотодокумент? Як озброєні й у що одягнені вояки УПА?

Формування УПА перед військовою операцією (1943 р.)

Розгортання лав УПА, до яких потрапляли люди різних національностей і політичних поглядів, зумовило перегляд ідеології та політики. У серпні 1943 р. відбувся III Надзвичайний збір ОУН(Б). Його учасники затвердили рішення, що свідчили про політичну еволюцію ОУН–УПА. Вони проголосили курс на боротьбу проти «московсько-більшовицького та німецького ярма за побудову Української самостійної соборної держави». Замість старого гасла «Україна для українців», було проголошено нове — «Воля народу — воля людей».

Виходячи з нових позицій, керівництво національного руху намагалося порозумітися навіть з радянськими партизанами. Зокрема, під час рейду з'єднань під командуванням С. Ковпака повстанці пропустили їх через свою територію і намагалися проводити серед ковпаківців агітацію, закликаючи останніх переходити до УПА. Проте спільних дій ОУН–УПА і радянських партизанів проти гітлерівців не було.

Згодом радянські партизани почали демонструвати себе як представників комуністичної влади. У цій ситуації оунівці вважали, що настав час активно включитися в боротьбу за українські землі. Серед місцевого населення було розгорнуто пропагандистську кампанію із закликами до створення незалежної соборної України.

Лідери українського визвольного руху наголошували, що німці рано чи пізно підуть з України і треба завчасно підготуватися до боротьби з ворогами, які залишаться, а це, насамперед, радянська влада й польський національний рух. У 1944 р. основним ворогом у виборюванні майбутньої самостійної української держави визначено комуністичний режим. На початку червня 1944 р. у Львові відбулися переговори на найвищому рівні між представництвом УПА та Вермахту з питань можливого співробітництва у військових сферах. Сторони дійшли компромісу: німці погодилися передати УПА зброю та боеприпаси, які вони, відступаючи, вже не здатні були евакуювати, а УПА зобов'язувалася надавати гітлерівцям розвідувальні дані про радянські війська. У вересні 1944 р. гітлерівці звільнили з концентраційних таборів С. Бандеру, Я. Стецька та інших лідерів українського національного руху.

Щодо радянських військ, то УПА під час наступу Червоної армії уникала боїв з її частинами. Та коли фронт перемістився на захід і за армією прийшли війська НКВС, УПА почала боротьбу з ними.

Про які події йдеться в документі? Між якими військовими формуваннями відбувались воєнні дії? До яких наслідків це мало призвести?

Історик В. Косик про розгортання боротьби між радянськими військами та підрозділами УПА в 1944 р.

На Волині перше зіткнення між загonom УПА і батальйоном НКВС відбулося 18 січня 1944 р. З цього дня бої були частими. 6 лютого війська НКВС втратили 50 солдатів біля Володимирця. 29 лютого, неподалік Милятина (між Рівнем і Славутою) колона командуючого 1-м Українським фронтом генерала М. Ватутіна попала у засідку, влаштовану загonom УПА. Ватутін був поранений, і 15 квітня помер у Київському госпіталі. З 5 січня до 5 квітня 1944 р. вояки УПА вбили 850 бійців НКВС.

Найбільша битва між формуваннями УПА й військами НКВС відбулася 24 квітня 1944 р. поблизу с. Гурби на Рівненщині. Повстанців (5 тис.) атакували з кількох сторін 30 тис. бійців НКВС. Битва тривала три дні. Унаслідок чого повстанці втратили 2 тис. вбитими та 1,5 тис. полоненими і тільки деяким загонам УПА вдалося вирватися з оточення. Проте боротьба між УПА та радянськими військами тільки розгорталася.

4. Завершення вигнання німецьких окупантів та їхніх союзників з України

Які операції було здійснено Червоною армією восени 1944 р.? Де та як вони розгортались? Яких результатів було досягнуто?

Улітку 1944 р. розпочався завершальний етап вигнання гітлерівців з України. Він був пов'язаний із серією наступальних операцій Червоної армії.

Який загальний висновок можна зробити за результатами цих операцій?

НАСТУПАЛЬНІ ОПЕРАЦІЇ ЧЕРВОНОЇ АРМІЇ (літо–осінь 1944 р.)

Дата операції	Назва операції	Результати
13 липня — 29 серпня 1944 р.	Львівсько-Сандомирська	Оточено 8 дивізій, зокрема дивізію СС «Галичина» (втрати — 55 тис. вояків), розбито групу армій «Північна Україна», очищено західні області України
20–29 серпня 1944 р.	Яссько-Кишинівська	Оточено 18 гітлерівських дивізій, знищено групу армій «Південна Україна»
8 вересня — 28 жовтня 1944 р.	Східно-Карпатська, що включала Карпатсько-Ужгородську й Карпатсько-Дуклинську операції	Розбито німецьке угруповання «Хейнріці» (300 тис. вояків), завершено вигнання гітлерівців з території України

Львівсько-Сандомирська операція здійснювалася силами 1-го Українського фронту. На ділянках прориву оборони противника радянські війська зосередили до 255 одиниць артилерії на кілометр фронту. Гітлерівці не змогли утримати своїх рубежів, 27 липня 1944 р. радянські війська увійшли до Львова.

На півдні України війська 2-го, 3-го Українських фронтів здійснили Яссько-Кишинівську операцію і прорвали оборону противника та захопили резерви німецьких і румунських дивізій. Командування Вермахту не змогло відвести свої війська за річку Прут, і вони були знищені.

Завершила розгром гітлерівців на території України Східно-Карпатська операція, де були задіяні війська 1-го, 2-го, 4-го Українських фронтів. Бої точилися в гірських районах, що ускладнювало просування Червоної армії, 27 жовтня радянські війська увійшли в Ужгород. Наприкінці жовтня 1944 р. німецькі війська покинули Україну.

Що засвідчують іноземні та вітчизняні джерела щодо останнього етапу війни? Яким було ставлення до людського життя в Червоній армії? Чому іноземці оперують поняттям «російські війська», а не радянські?

Німецький генерал Ф. Меллентін про вдосконалення наступальної тактики радянських військ на завершальному етапі війни

Російські війська вдосконалювали і розвивали тактику артилерії під час наступальних операцій. Їхня артилерійська підготовка перетворилася у справжній шквал руйнуючого вогню. У 1944 році набули високої мобільності російські танкові і моторизовані з'єднання.

Зі шведської газети «Гетеборгс постен» (6 квітня 1944 р.)

Російські танкові армії розв'язували задачі, з якими німці не справлялися. Вони стали незалежними від пори року, від снігу та грязюки. Лінії їх комунікацій настільки збільшилися, що стало чудом, як служби забезпечення росіян справляються з поставками на передові лінії.

Український історик М. Коваль про наступ радянських військ (1944 р.)

Червона армія в 1944 р., як гігантський коток, вичавлювала німецьку армію з України. Але як і в попередні роки, багатомільйонна армія потребувала елементарного. Боезапас на одну гвинтівку найчастіше становив 5–7 патронів, кожен третій воїн одягнений абияк. Спали, навіть узимку, просто неба, бо села розорені. Як наслідок: кожен четвертий воїн був обморожений або хворий. Тили через бездоріжжя відставали від військ, а це означало в кращому разі казанок на добу холодної пшоняної каші на двох...

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Спираючись на карту № 9 (див. *Альбом карт*), розкажіть про битву за Дніпро.
2. Використовуючи карту № 9, опишіть основні військові операції 1944 р. після завершення вигнання німецьких військ та їх союзників з України.
3. Чому радянські війська зазнали неймовірних втрат у боях за Київ?
4. Розкажіть про розгортання дій радянського партизанського руху в 1944 р.
5. Які зміни відбулися в українському національному опорі окупантам у 1944 р.?
6. Схарактеризуйте цілі та методи боротьби радянських партизанів і вояків УПА на завершальному етапі війни.
7. Проаналізуйте причини величезних людських і матеріальних втрат в Україні в 1944 р.
8. Висловіть й аргументуйте свою думку з приводу сутності суперечностей стратегій ОУН і УПА.

9. Дайте оцінку взаємостосункам та причинам протистояння між течіями опору окупантам в Україні в 1944 р.
10. Істориками підраховано, що за роки німецько-радянської війни щоденно в середньому гинуло 15 тис. радянських людей. Як би ми вирішили відзначити пам'ять кожного з них хвилиною мовчання, довелось би мовчати протягом 28 років. Які думки викликає у вас цей факт? Чому під час цієї війни загинуло стільки людей? Чого вчить нас цей факт?
11. Дослідіть історію свого рідного краю в 1943–1944 рр. Підготуйте перелік екскурсій на військову тематику. Що ви знаєте про військовий туризм?

Музей
Корсунь-
Шевченківської
битви
(Черкаська
область)

Діорама з музею Корсунь-Шевченківської битви

ЦІНА ВІЙНИ

1. Депортація кримських татар та інших народів Криму

Коли й за яких обставин відбулася депортація представників різних народів із Криму?

Після очищення Криму від нацистських військ радянська влада здійснила депортацію татар, греків, вірмен та представників інших народів, які проживали на півострові. Вони були звинувачені у зраді, хоча близько 50 тис. кримських татар на момент депортації воювали у складі Червоної армії.

Чим пояснює державний комітет оборони необхідність виселення з Криму татарського населення? Про що свідчать спогади німецьких військових?

З постанови Державного Комітету Оборони № 5859 від 11 травня 1944 р. «Про кримських татар». Цілком таємно

Багато кримських татар зрадили Батьківщину, дезертирували з частин Червоної Армії, що обороняли Крим і переходили на бік противника. Кримські татари співпрацювали з німецькою окупаційною владою, брали участь в організованих німцями «татарських національних комітетах», переслідували нетатарське населення Криму, готували відокремлення Криму від СРСР за допомогою німецьких збройних сил.

Враховуючи викладене, Державний Комітет Оборони ухвалює:

Всіх татар виселити з Криму і поселити їх на постійне місце проживання як спецпоселенців в районах Узбецької РСР ... Зобов'язати НКВС СРСР (т. Берія) виселення кримських татар завершити до 1 червня 1944 р. Встановити такий порядок і умови виселення: а) дозволити спецпереселенцям взяти свої особисті речі, одяг, посуд, продовольство; б) для організації прийняття від спецпереселенців залишеного ними... зерна та сільгоспродуктів відрядити в Крим необхідну кількість працівників; в) зобов'язати Народний Комісаріат Шляхів Сполучень організувати перевезення спецпереселенців із Криму в Узбецьку РСР спеціально сформованими ешелонами. Розрахунки перевезень здійснити за тарифами перевезень засуджених...

Голова Державного Комітету Оборони

Й. В. Сталін

Зі спогадів німецького фельдмаршала Е. Манштейна

Більшість татарського населення Криму ставилося до нас дружно. Нам вдалося сформувати з татар збройні загони самооборони, завдання яких полягало в охоронні своїх селищ від партизан.

З листа німецького військовослужбовця з німецько-радянського фронту

Тут проти нас б'ється багато татар. Я не хотів би зустрітися з татарами навіть уві сні.

4 липня 1944 р. НКВС СРСР завершив виселення «спецпереселенців» із Криму. За свідченням Л. Берії, усього було виселено 225 009 осіб, зокрема татар — 183 155, болгар — 12 422, греків — 15 040, вірмен — 9621.

Про що свідчать наведені документи? Які думки, почуття вони у вас викликають?

Зі спогадів Г. Ібрагімової про виселення її сім'ї

Нас виселили... 18 травня 1944 р. Виселення відбувалося жорстоко. О третій годині ранку діти ще спали, увійшли солдати, наказали, щоб ми за п'ять хвилин зібралися і вийшли з дому. Нам не дозволили взяти ні речі, ні продукти... Стояв плач дітей. Чоловік воював на фронті. Я була з трьома дітьми. З нашого села вивезли 30 сімей, з яких вижили неповних 5 сімей.

Зі спогадів А. Весніна, колишнього військовослужбовця, виконавця операції виселення кримських татар

О 3-й годині 30 хвилин ранку підійшли до аулу Ойсул. Ми заходили в хати й оголошували: «Іменем радянської влади! За зраду Батьківщини ви виселяєтесь в інші райони СРСР». Операцію підготували блискуче: в аул прибуло стільки американських «фордів» і «студебекерів», вони вивезли всіх до залізничної станції. Одна стара, збожеволівши від горя, кинулася тікати в степ і була зрізана кулеметною чергою; безногого інваліда, який заявляв про свої права, волоком потягли до машини і кинули в кузов. Між групами було змагання: хто раніше завершить свою ділянку.

Серед виселених 68 % становили жінки та діти. Особливо важкими були для кримчан перші роки. Погано одягнуті, голодні й деморалізовані люди масово гинули. За період з травня 1944 р. по січень 1949 р. померло більше 44 тис. спецпереселенців.

2. Становище в західних областях України

Яким було становище населення в Західній Україні?

У червні 1944 р., з ініціативи командування УПА, поблизу Самбора відбулися збори представників українського визвольного руху. Учасники зборів створили загальнонаціональний всеукраїнський центр — **Українську Головну Визвольну Рад** (УГВР), що була проголошена «найвищим керівним органом Українського Народу на час революційної боротьби, аж до формування уряду Української Самостійної Соборної Держави». Своєю метою УГВР визначила створення «Української Самостійної Соборної Держави на українських етнографічних землях... із справедливим соціальним ладом без гніту і визиску, без більшовиків і капіталістів».

Ситуація в західноукраїнських землях не дала змоги УГВР сформувати місцевий апарат влади. На місцях ефективніше діяли структури ОУН і УПА. Командування УПА розгорнуло мобілізаційні заходи, намагаючись збільшити чисельність своїх збройних сил для боротьби проти радянської влади. Особливо активно проводилася мобілізація в Галичині, де всі молоді чоловіки повинні були прибути в табори УПА на військовий вишкіл. Щодо тих, хто відмовлявся, застосовувалися репресії.

Водночас прихід радянських військ так само супроводжувався мобілізацією. Чоловіки віком від 18 до 50 років мали «добровільно» йти до Червоної армії, щоб змити кров'ю безчестя перебування під нацистською окупацією. Їх відправляли на фронт найчастіше без військової підготовки.

Ускладнило ситуацію в краї і розгортання польського руху. На початку січня 1944 р., після переходу радянськими військами колишнього польсько-радянського кордону, польський уряд в екзилі проголосив, що Західна Україна є складовою частиною території Польщі й радянське командування має сприяти передачі влади на цих землях полякам. Проте й сам польський національний рух не був єдиним (частина польського Руху опору перебувала під впливом еміграційного уряду й підтримувала Армію Крайову, а друга орієнтувалася на співпрацю з прокомуністичними силами та Армією Людовою).

За таких умов населення Західної України, втомившись від соціально-економічної та політичної нестабільності, почало схилятися до того, щоб прийняти радянську владу, що спиралась на Червону армію.

Керівництво ОУН і УПА, прогножуючи перспективи зміцнення позицій радянської влади, стало на шлях радикальних дій. УПА здійснила серію терористичних акцій проти комуністів, співробітників НКВС і тих, хто співпрацював з радянською владою.

До яких змін у настроях населення могли призвести дії, запропоновані Р. Шухевичем?

Зі звернення Романа Шухевича — головнокомандувача УПА до повстанців

Домагатися, щоб ні одне село не визнало радянської влади. ОУН має діяти так, щоб усі, хто визнав радянську владу, були знищені. Не залякувати, а знищувати! Не потрібно боятися, що люди проклянуть нас за жорстокість.

Відновлення радянської влади в Західній Україні здійснювалося із залученням військ НКВС, сил міліції та партійних органів. Часто щодо місцевого населення проводилися репресивні акції. У 1944–1945 рр. радянськими військами та каральними органами в західних областях республіки було проведено близько 40 тис. операцій. Як наслідок 103 тис. повстанців убито і 125 тис. затримано. За той же час повстанці здійснили 6 тис. операцій та 14,5 тис. диверсій і терористичних актів, від яких загинуло понад 30 тис. осіб.

Радянська влада, намагаючись підірвати зв'язки УПА з місцевим населенням, вдалася до виселень сімей, звинувачених у зв'язках з повстанцями. Це трактувалося як «додаткові заходи у боротьбі з бандитизмом». Унаслідок таких «заходів» у 1944–1945 рр. із Західної України було депортовано в східні та північні райони СРСР 200 тис. осіб. Водночас радянські органи активно почали добирати місцеві кадри, спираючись на які, можна було б утвердити в краї комуністичну владу. На початку жовтня 1944 р. на керівні посади рекомендували понад 2 тис. місцевих активістів, близько 700 осіб зарахували на службу в органи НКВС і міліцію.

3. Внесок українського народу в перемогу над нацизмом

Яким був внесок українського народу в перемогу над нацизмом? Якою ціною дісталася ця перемога? Поясніть свою думку.

На завершальному етапі війни Німеччина вичерпала свої ресурси й 8 травня 1945 р. капітулювала перед країнами антигітлерівської коаліції. Наступного дня, довідавшись про цю подію, люди стали висловлювати свою радість з приводу закінчення війни.

Україна, як і весь цивілізований світ, вшановує **8–9 травня День пам'яті та примирення і День перемоги над нацизмом у Другій світовій війні**. Перемога над нацистськими окупантами дісталася дорогою ціною. За роки німецько-радянської війни Україна втратила разом із загиблими, депортованими, емігрантами й тими, хто не повернувся з евакуації, 14,5 млн осіб. Як зауважував відомий англійський політик В. Черчилль, *«з-поміж усіх народів, які опинилися під владою Німеччини, чи не найбільше постраждав український. Але, разом з тим, він ціною мільйонів своїх представників зробив величезний внесок у перемогу над нею»*.

Німецько-радянська війна набула в Україні всенародного характеру. Чимало українців відправлялись добровольцями на фронт, інші долучались до опору нацистським окупантам і воювали у складі партизанських загонів. Захищали Батьківщину від нацистського й комуністичного окупаційних режимів вояки УПА, виборюючи незалежність України.

Загальна кількість мобілізованих за роки війни й відправлених на фронт з України перевищила 6 млн осіб. Понад 2 тис. українців, які воювали у складі радянської армії, стали Героями Радянського Союзу, 32 особи — двічі Героями, а льотчик Іван Кожедуб — тричі Героєм.

Чимало українців воювали проти нацизму за межами своєї країни. Зокрема, 120 тис. вихідців з України діяли у військових формуваннях Польщі, майже 80 тис. — у військових з'єднаннях США, близько 45 тис. — у збройних силах Канади, 5 тис. українців воювали в лавах Іноземного легіону Франції. Українці боролися проти нацизму й у формуваннях французького Руху опору. Тут успішно діяли партизанські загоны, очолювані представником української передвоєнної еміграції Осипом Круковським та колишнім радянським офіцером (який утік з німецького полону) Василем Пориком. У 1944 р. на території Франції воювали проти нацистів два партизанські батальйони (імені Тараса Шевченка та імені Івана Богуна), що склалися з колишніх українських остарбайтерів і військовополонених.

Тож український народ є переможцем у німецько-радянській і Другій світовій війнах, а його перемога гідна того, щоб бути прикладом для сьгоднішніх захисників України.

4. Культура в роки війни

Що було характерним для стану освіти в умовах війни? У чому полягали особливості досліджень українських науковців, розвитку літератури та мистецтва на окупованих ворогом територіях?

Війна наклала свій відбиток на загальний стан культури України, насамперед на освіту. Евакуйовані з України учні розпочали 1941/1942 навчальний рік в школах Росії, Туркменії, Казахстану, Киргизії, Грузії та інших республік.

У яких умовах навчалися школярі в евакуації?

Історик В. Абраїмов
про умови навчання евакуйованих дітей

Школа працювала у три зміни, без достатнього освітлення. Опалювалась вона відходами з лісопереробного підприємства. Навчалися діти різних національностей: як місцеві (були класи удмуртські, татарські, російські), так і евакуйовані (українці, білоруси, поляки, євреї, цигани). З настанням холодів учні і вчителі верхнього одягу в школі не знімали. За партами тісно, писати незручно. Та й писати не було на чому: зошитів не вистачало, писали на газетах уперек друкованого тексту. Катастрофічно бракувало підручників.

Після очищення окремих територій від гітлерівців на них відновлювали діяльність радянські школи. У 1943/1944 навчальному році в Україні діяло близько 13 тис. шкіл, де навчалось понад 1,77 млн дітей, проте вони охопили тільки третину дітей шкільного віку.

Чи можемо побачити на цій фотографії відбиток воєнного часу? Як ви думаєте, чи всі школи Донецької області на той час були такими? Чому?

Перший урок у школі № 2 після звільнення від окупантів у м. Єнакієве Донецької області (1944 р.)

З 1944/1945 навчального року радянська влада запровадила навчання дітей у школах із семи років. Кількість шкіл в УРСР порівняно з попереднім роком збільшилась у 2 рази — до 26,5 тис., а чисельність учнів — у 2,6 рази

і становила 4,6 млн. Водночас для підлітків, які працювали, було відкрито 732 школи робітничої й сільської молоді.

Поверталися з евакуації й вищі навчальні заклади. На час завершення вигнання з України німецьких окупантів у республіці відновили роботу 113 вищих навчальних закладів.

Обставини воєнного часу змусили евакуювати наукові установи України в східні райони СРСР. Евакуювані інститути працювали на потреби фронту, розробляючи нові види зброї, прилади для авіації, радіолокації і пеленгації. Після вигнання німецьких окупантів з українських земель при Президії АН УРСР було створено Науково-технічний комітет сприяння обороні на чолі з президентом Академії наук УРСР О. Богомольцем. Наукові установи продовжили працювати на оборону: інститут чорної металургії випробовував бойові якості артилерійських систем, інститут електрозварювання АН УРСР на чолі з Є. Патоном застосовував метод автоматичного дугового зварювання для збирання корпусів танків. Завдяки цьому покращилась якість танків та швидкість їх виробництва. Радянська промисловість випустила танків у два рази більше, ніж Німеччина (102 тис. проти 48 тис.). Академік О. Богомолець разом з колегами Інституту клінічної фізіології винайшов сироватку для лікування ран. Тільки за 1943 р. її було виготовлено 3 млн доз. Інститут біохімії АН УРСР на чолі з академіком О. Палладіним створив препарат для згортання крові. Учені інституту клінічної медицини під керівництвом академіка М. Стражеско, досліджуючи інфекцію ран, удосконалили систему лікування, завдяки якій вдалося врятувати сотні тисяч бійців.

Мали здобутки й науковці-гуманітарії. У 1942 р. співробітники Інституту історії України АН УРСР опублікували «Нариси історії України».

Водночас в умовах евакуації служба держбезпеки плела павутиння інтриг у середовищі науковців та слідкувала за ними. Кожне необережне слово фіксувалося й доводилося до відома компартійної верхівки. Особлива увага приділялася «проявам українського націоналізму».

У складній ситуації опинилися ті науковці, які залишилися на окупованій території. Дехто плекав надії на те, що «культурна німецька нація» з порозумінням поставиться до прагнень українських інтелектуалів й окупаційна влада піде їм назустріч. Однак сподівання виявилися марними. Нацисти, так само як сталінський тоталітарний режим, виявили занепокоєність національним рухом в Україні й намагалися гальмувати ці процеси, віддаючи перевагу власним інтересам.

Значний внесок у мобілізацію українського населення боротьби з окупантами здійснили літератори та митці. На початку війни найбільшого поширення набула публіцистика, і літератори сповна використовували цей жанр. Багато письменників, з-поміж яких О. Довженко, Є. Петров, Б. Польовий та ін., стали військовими кореспондентами.

Панівним літературним жанром у роки війни була поезія. Публікували свої збірки В. Сосюра, М. Рильський, П. Тичина.

Особливу популярність серед бійців здобула сатира, яка піднімала їх бойовий дух, надихала на героїчні вчинки. Її неперевершеним майстром вважався Остап Вишня, якого в 1943 р. звільнили з ГУЛАГівських таборів. Гуморески Остапа Вишні, зокрема його «Зенітку», знав майже кожний боєць.

Вагомим ідеологічним чинником у роки війни стало й кіно. Уже наприкінці 1941 р. відновили в евакуації свою роботу Київська (м. Ашгабад) й Одеська (м. Ташкент) студії художніх фільмів.

Важливою подією в документальному кіно стала кіноповість О. Довженка «Україна в огні» (1943 р.), що стверджувала віру в український народ, який попри величезні втрати відроджувався до нового життя. Проте Й. Сталін та його поплічники «оцінили» цю кіноповість так: «...*Націоналістична поволока настільки затьмарила свідомість Довженка, що він перестав бачити величезну виховну роботу, яку провела наша партія в народі... Кіноповість є антирадянською, яскравим виявом націоналізму, вузької національної обмеженості*».

Чому, на вашу думку, кіноповість О. Довженка була заборонена?

Кадр із фільму
«Незабутнє» (1967 р.).
Фільм створено
за мотивами кіноповісті
О. Довженка «Україна
в огні», яку було
заборонено Й. Сталіним
у 1944 р.

Героїко-патріотичні теми знайшли відображення у творчості художників. Найбільш активно розвивалася графіка. Розповсюджувалися плакати, листівки, карикатури. Майстрами плакату були: В. Касіян «У бій, слов'яни!»; В. Литвиненко «Україна вільна!» та інші.

Яке враження справляє на вас плакат? Якою була мета такого мистецтва?

Василь Касіян.
Плакат «Смерть
німецьким
окупантам!
У бій, слов'яни!»
(1942 р.)

Тема патріотизму була провідною у творчості композиторів, зокрема Ю. Мейтуса, К. Данькевича та ін. За роки війни було написано

близько 350 музичних творів різних жанрів. Піднімали бойовий дух бійців фронтові концертні бригади, у складі яких виступали відомі актори українських театрів: Зоя Гайдай, Павло Вірський, Юрій Тимошенко, Юрій Березін та ін.

Що відбиває фото? Що об'єднує концертну групу і глядачів? Яке значення мали такі виступи для бійців на фронті? Чому?

Фронтowa концертна бригада виступає перед бійцями 3-го Українського фронту

Складною виявилася ситуація у сфері культурного життя на окупованій території. Спочатку гітлерівці не заважали місцевій інтелігенції відроджувати культурне життя, але згодом змінили своє ставлення. У лютому 1942 р. багатьох активістів культурно-просвітницького руху було заарештовано. У Києві ув'язнили й розстріляли поетесу Олену Телігу й інших українських письменників. У відповідь оунівці та їхні прибічники із числа інтелігенції почали створювати мережу підпільного Руху опору, використовуючи при цьому легальні культурницькі організації, зокрема культурно-освітні товариства «Просвіти».

Проаналізувавши документ, дайте власну оцінку діяльності «Просвіт».

Історик М. Коваль про діяльність «Просвіт» у роки війни

У кожній організації «Просвіти» було кілька секцій: антибільшовицької пропаганди, шкільна, жіноча, церковна, друку, агрономічна та інші. Просвітянські гуртки ставили спектаклі, контролювали роботу шкіл, проводили лекції, влаштовували виставки, відзначали релігійні свята, видавали брошури і листівки. Із членів «Просвіт», переважно з інтелігенції створювався актив. На спеціальних курсах, що працювали при таких організаціях у Києві, Харкові, Полтаві, готувалися кадри для провінційних відділень. Згідно зі статутом деяких «Просвіт», до їхнього складу могли входити тільки українці віком не молодші 18 років, які мали двох поручителів із числа членів товариства.

Із посиленням репресій, спрямованих проти українських самостійників, «Просвіта» політизувалася (не зрідка на шкоду просвітницькій діяльності), ставала опозиційною до німецьких окупантів.

Нацисти, з одного боку, зневажливо ставилися до української культури, а з другого, виявляли зацікавленість у привласненні її шедеврів. Вони формували підрозділи, які вивозили до Німеччини культурні цінності. За даними радянських органів, гітлерівці вилучили близько 330 тис. експонатів музеїв України.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Розкажіть про депортацію татар та інших народів із Криму.
2. Опишіть становище населення західноукраїнських земель у 1944 – на початку 1945 р.
3. У яких умовах здійснювалось навчання школярів?
4. Розкажіть про діяльність наукових інститутів в умовах війни.
5. Якими були здобутки українського мистецтва в роки війни?

6. Проаналізуйте стан української літератури, образотворчого та кіномистецтва, музичної творчості в умовах війни.
7. Порівняйте ставлення німецького окупаційного режиму та радянської влади до української культури.
8. Спираючись на знання теми, а також на документи, що характеризують відчуття різних людей в Україні, висловіть й аргументуйте свою думку з приводу вшанування 8–9 травня Дня пам'яті та примирення і Дня перемоги над нацизмом у Другій світовій війні.
9. Схарактеризуйте причини та наслідки депортації кримських татар й інших народів із Криму. Подивіться кінофільм «Хайтарма» і проаналізуйте його історичну основу.

Постер кінофільму «Хайтарма» (2012 р.)

10. Дайте оцінку внеску українського народу в перемогу над нацизмом у Другій світовій війні. У процесі підготовки до виконання такого завдання зверніться з відповідними запитаннями до старших членів вашої родини та використовуйте цей матеріал в есе.

ПЕРЕВІРТЕ СВОЇ ЗНАННЯ З РОЗДІЛУ VI

УКРАЇНА В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

- **Установіть:** хронологічну послідовність і синхронізуйте події Другої світової війни в Україні та поза її межами.
- **Покажіть на карті** оборонні та наступальні операції на території України, пересування ворожих сторін і рух лінії фронту, адміністративно-територіальні утворення часів нацистського окупаційного режиму на території України; основні воєнні дії, що відбувалися на території України в період Другої світової війни.
- **Поясніть терміни й поняття:** країна-агресор, пакт, радянська, бліцкриг, окупаційний режим, евакуація, мобілізація, новий порядок, похідні групи, чорносвітники, остарбайтери, воєнний злочин, Голокост.
- **Схарактеризуйте:** основні воєнні дії, що відбувалися на території України в період Другої світової війни; вплив окупаційного режиму на спосіб життя та свідомість населення; природу виникнення та наслідки явищ часів війни: Голокосту, таборів смерті, тактики «випаленої землі», депортацій етнічних груп і народів; вплив війни на українську культуру (під окупацією, в евакуації) та повсякденне життя українців; одну з історичних постатей часів війни: Івана Багряного, Олени Вітер, Кузьми Дерев'янка, Олександра Довженка, Сидора Ковпака, Івана Кожедуба, Василя Порика, Олени Теліги, Амета-Хана Султана.
- **Визначте:** зміст українського питання в міжнародній політиці напередодні Другої світової війни; цілі та напрями німецько-радянської співпраці від серпня 1939 до червня 1941 р.; причини, зміст і наслідки політики радянської Західної України; причини польсько-українського протистояння, роль німецької окупаційної влади та радянських партизанів у його загостренні; причини розколу ОУН, виникнення українського визвольного руху та його військово-політичної формації УПА; причини й наслідки окупації України та польсько-українського протистояння; тенденції розвитку національної культури воєнної доби.
- **Поясніть:** природу Другої світової війни як найбільшої за виявами й наслідками *трагедії в історії людства*; основні воєнні дії, що відбувалися на території України в період Другої світової війни; руйнівні наслідки Другої світової війни для України.
- **Висловіть судження:** щодо анексії Радянським Союзом у 1939–1940 рр. і радянської нових українських територій, політичного та соціально-економічного становища в Україні напередодні німецько-радянської війни, правового статусу громадян на анексованих територіях; щодо ролі й місця українців у військових формуваннях інших зарубіжних держав у роки Другої світової війни та вирішення українського

питання на завершальному етапі війни; щодо історичної оцінки масштабів утрат українського народу від воєнних дій, злочинів комуністичного та нацистського тоталітарних режимів, виявлення розуміння глибини трагедії українців як бездержавної нації в той час; щодо діяльності Степана Бандери, Тараса Бульби (Боровця), Андрія Мельника, Романа Шухевича в українському визвольному русі періоду Другої світової війни.

- **Поясніть** ідею титульної сторінки розділу (с. 193), розробіть свій варіант.
- Прокоментуйте картину Олега Шупляка.

- За допомогою інфографіки, поданої в ЕД і дібраної самостійно, підготуйте розповідь про участь українців у Другій світовій війні.

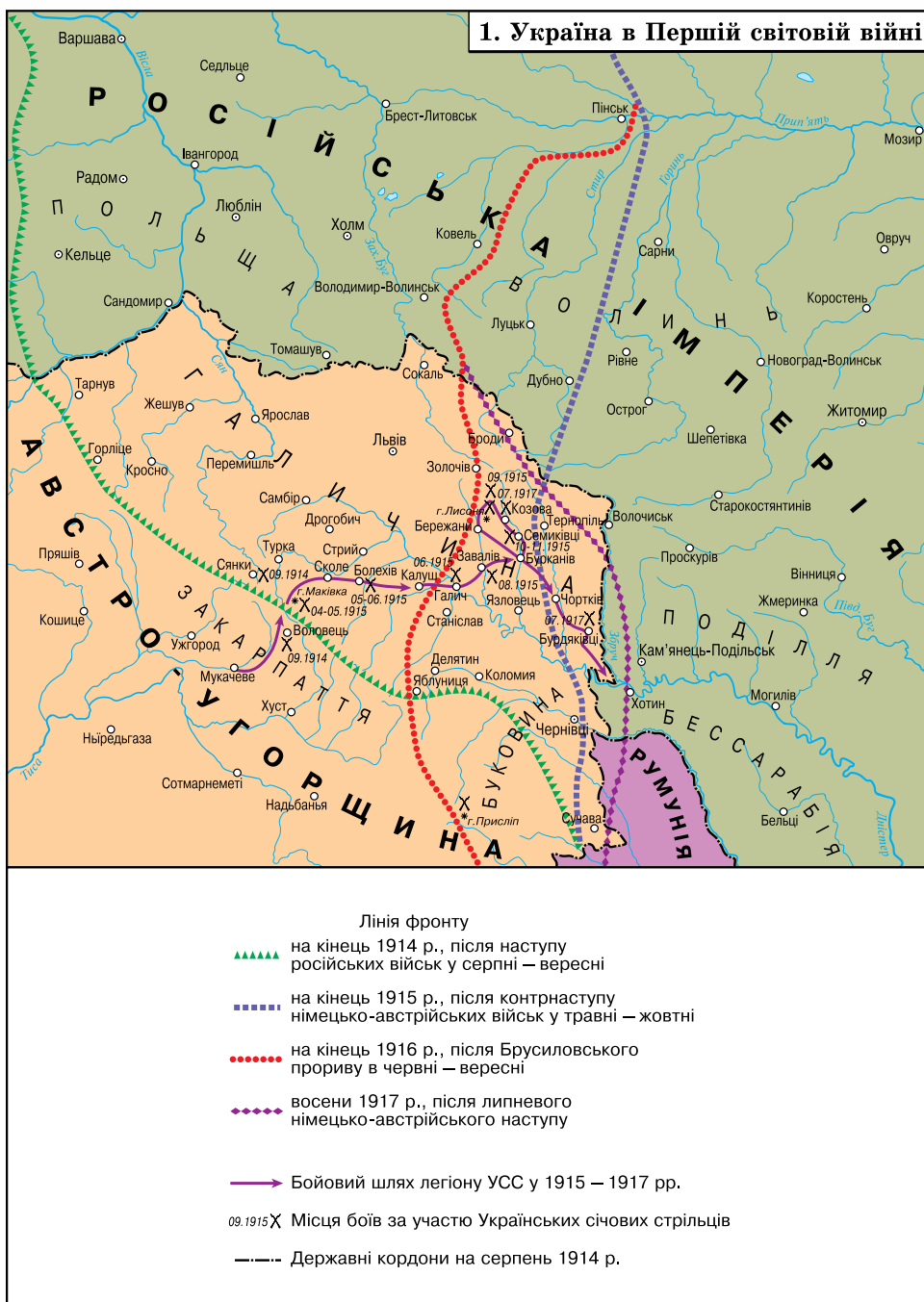

Інфографіка Інституту національної пам'яті України зі сторінки «Українська друга світова 1939–1945 рр.» <http://www.ww2.memory.gov.ua/>

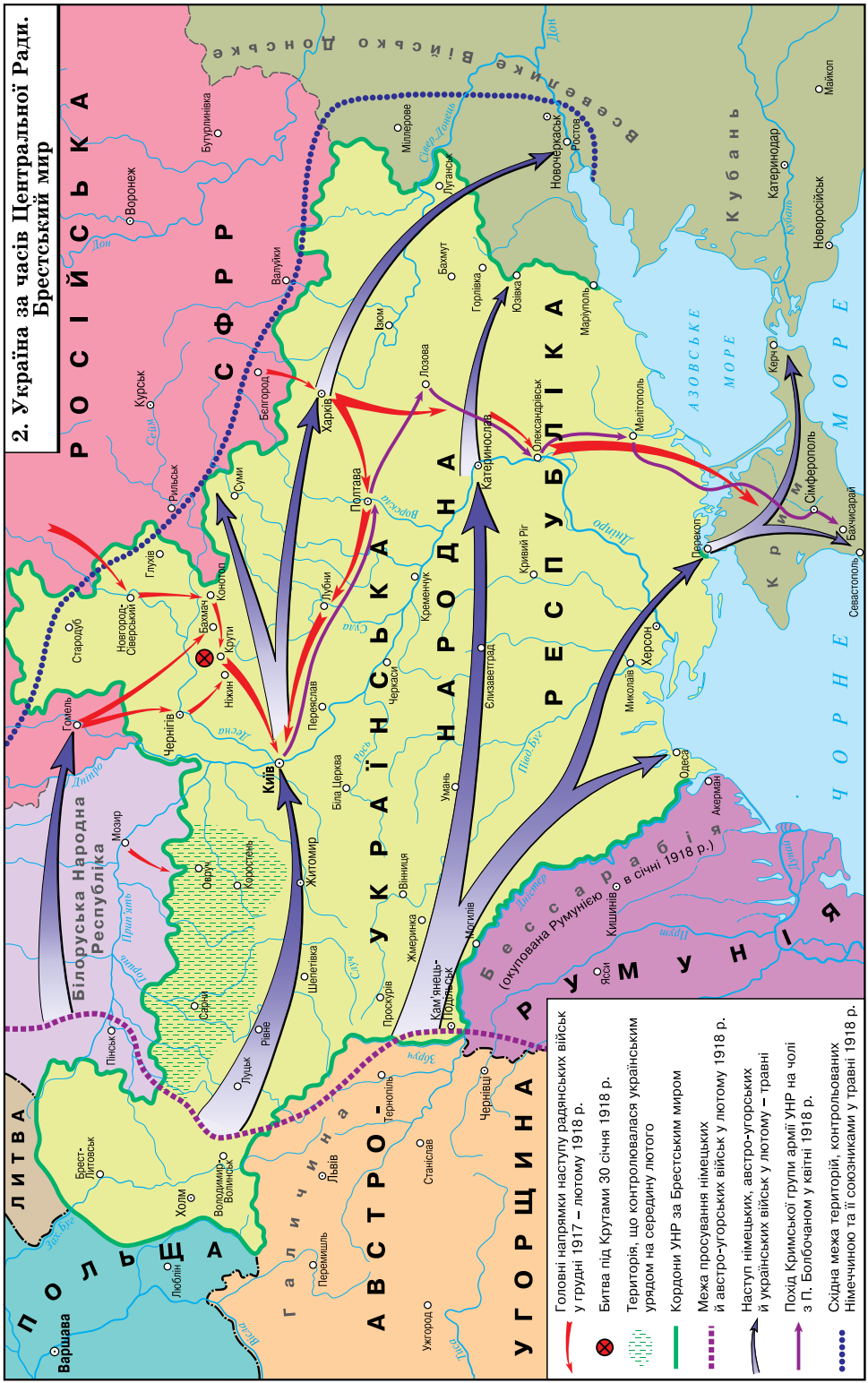
- **Жива історія.** Проведіть дослідження, яка подія з тих, що вивчали в цьому розділі, найбільше вплинула на життя вашої родини.

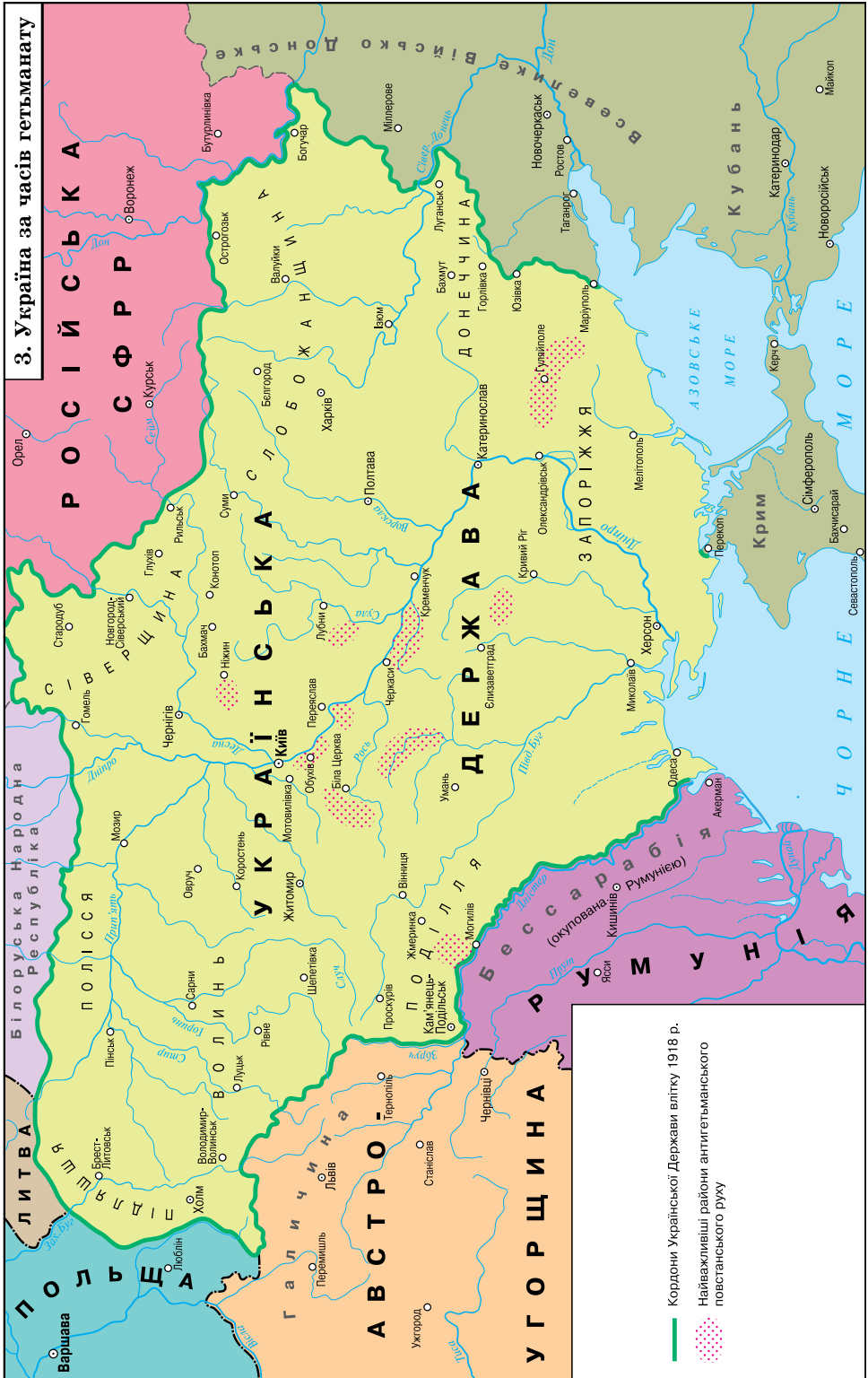

АЛЬБОМ КАРТ

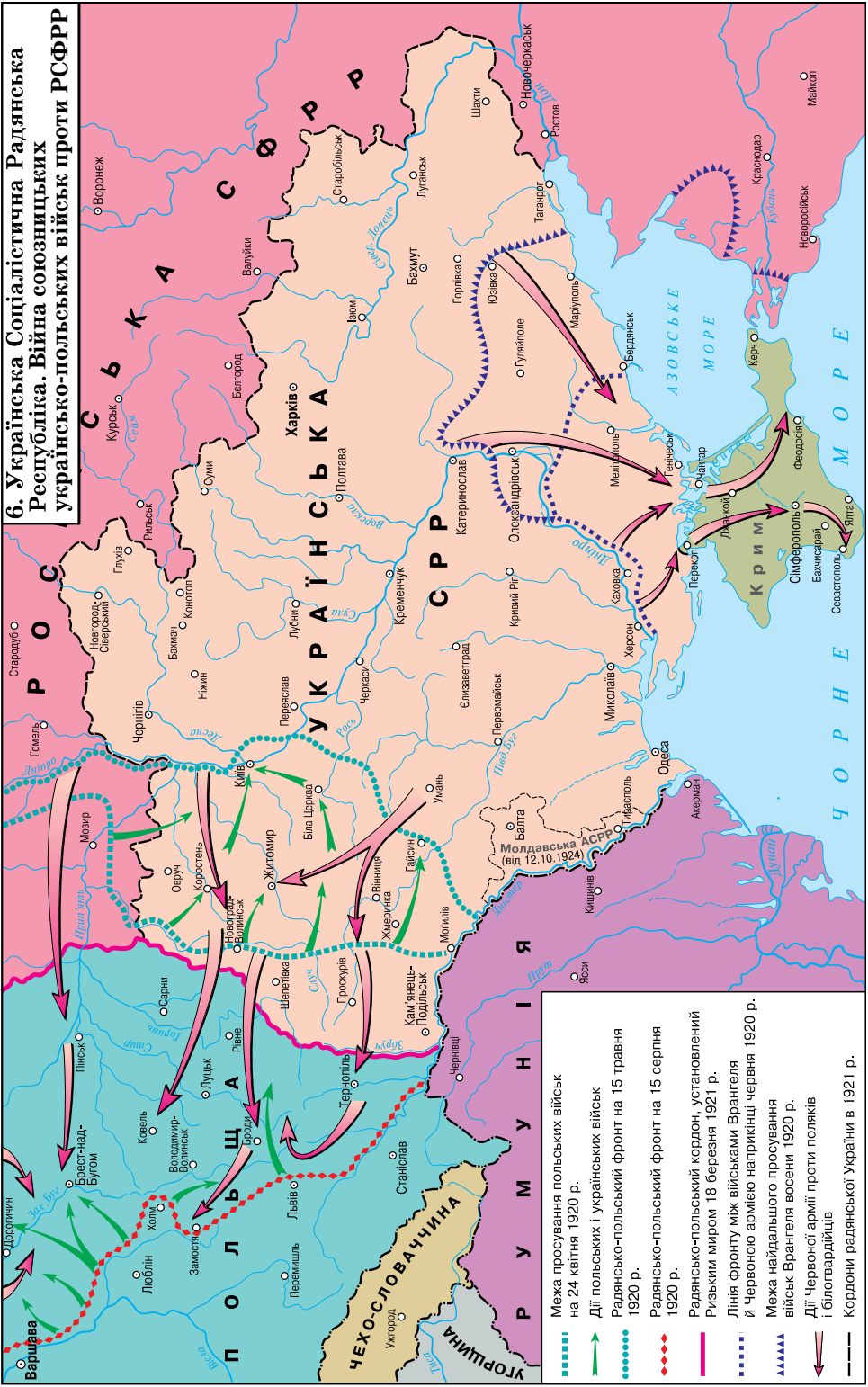

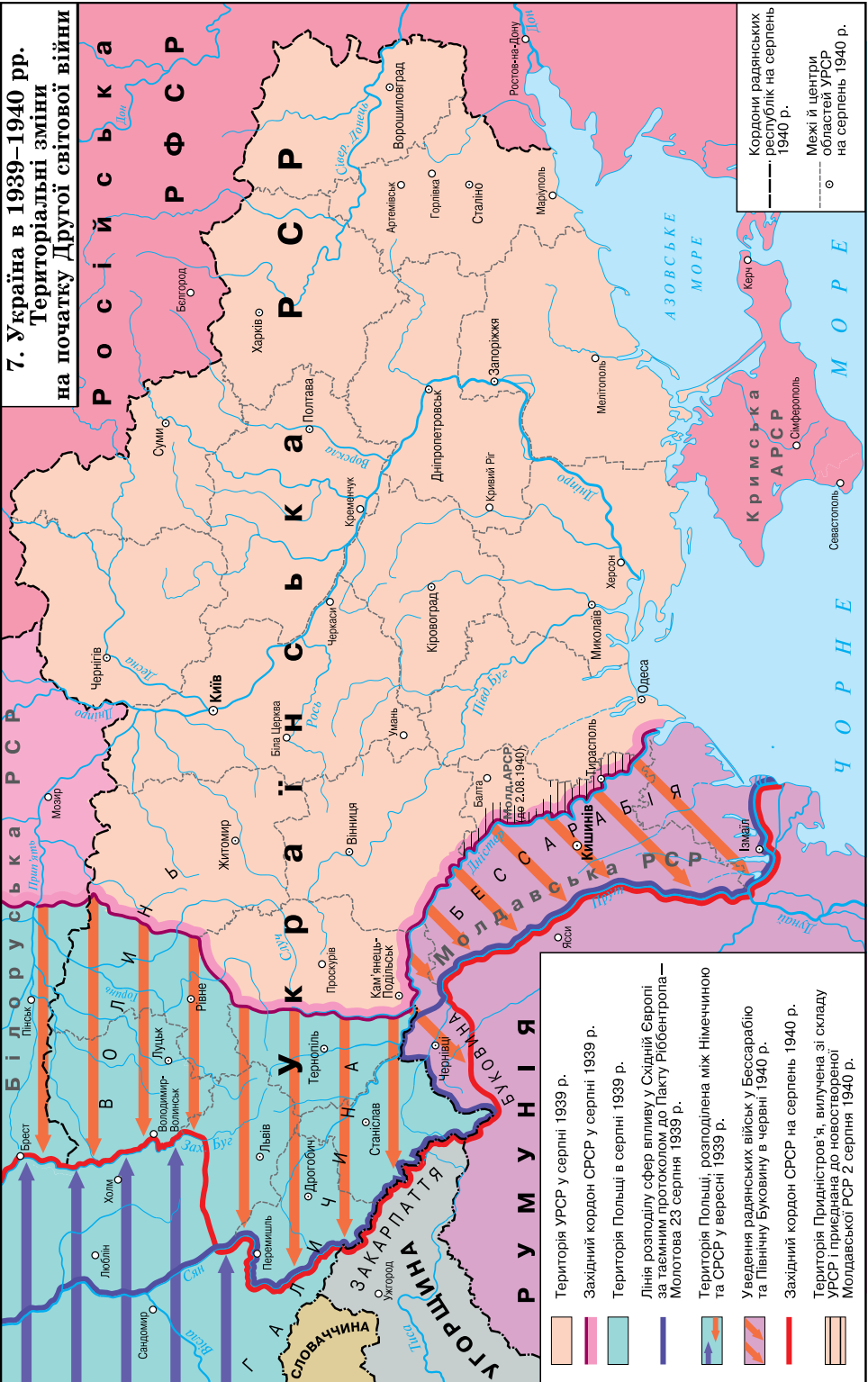
2. Україна за часів Центральної Ради. Брестський мир

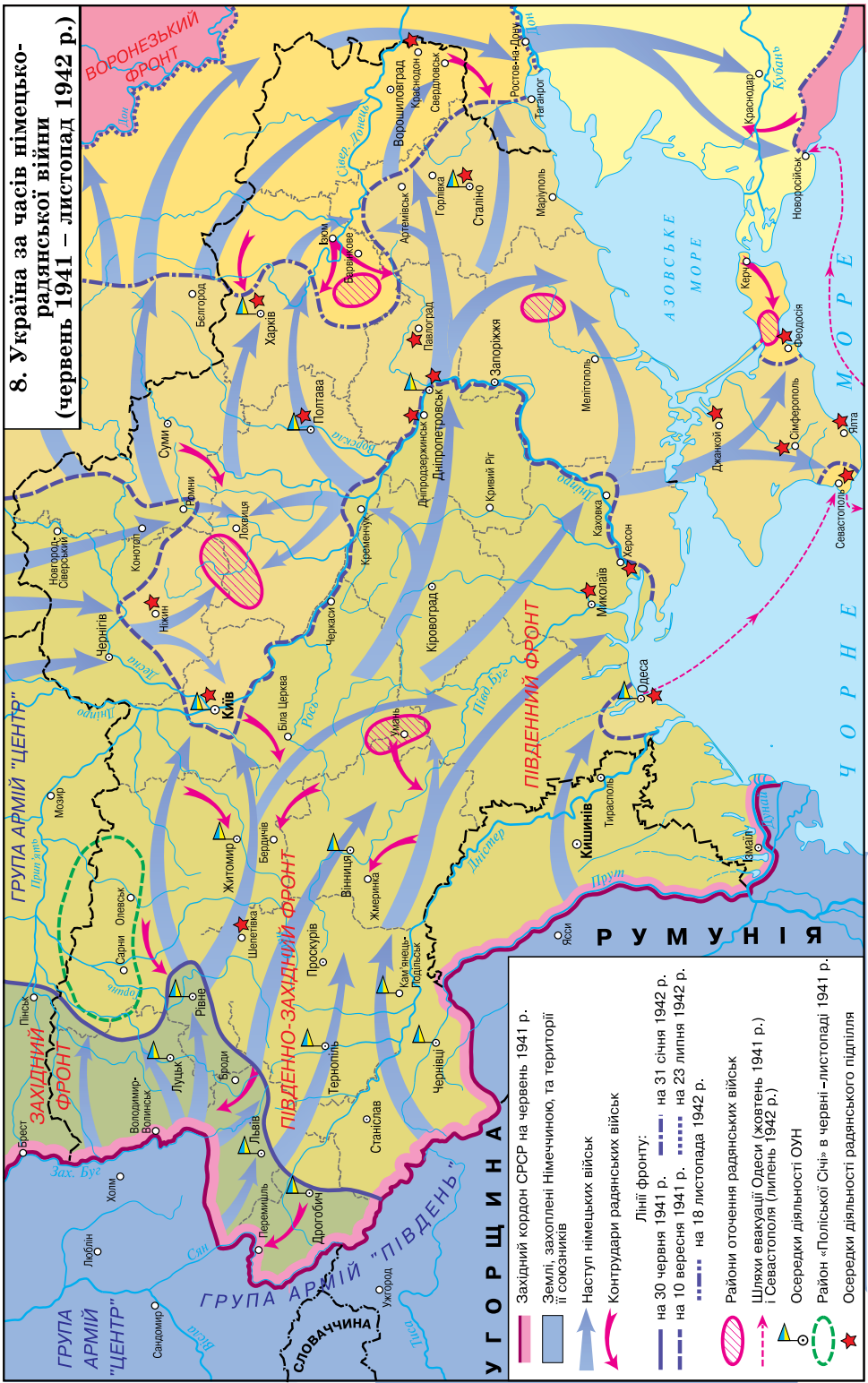

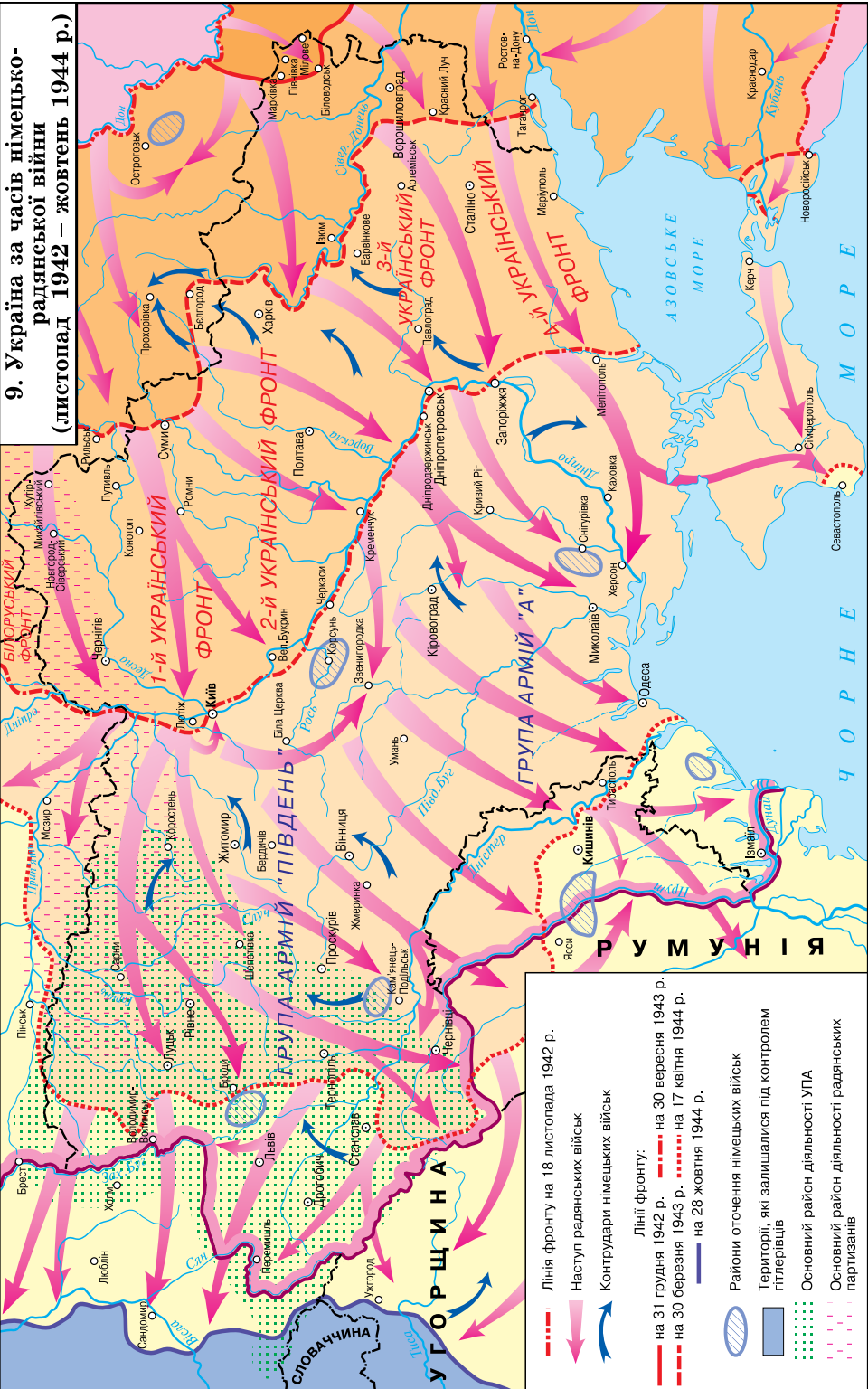
6. Українська Соціалістична Радянська Республіка. Війна союзницьких українсько-польських військ проти РСФФР

8. Україна за часів німецько-радянської війни (червень 1941 – листопад 1942 р.)

ДАТИ	УКРАЇНА	ЄВРОПА І СВІТ
Квітень– грудень 1920 р.	<ul style="list-style-type: none"> • Варшавська угода між УНР і Польщею • Польсько-радянська війна • Створення Української військової організації (УВО) • Перехід військ УНР на територію Польщі 	<ul style="list-style-type: none"> • Початок війни Польщі проти РСФРР • Трианонський мирний договір • Севрський мирний договір • Поразка Червоної армії під Варшавою
Лютий–березень 1921 р.	<ul style="list-style-type: none"> • Підписання мирного договору між УСРР і Литвою 	<ul style="list-style-type: none"> • Перехід до нової економічної політики
Жовтень–листопад 1921 р. 1921–1923 рр.	<ul style="list-style-type: none"> • Утворення Української Автокефальної Православної Церкви (УАПЦ) • Другий Зимовий похід • Масовий голод в Україні 	<ul style="list-style-type: none"> • Вашингтонська конференція
Січень–травень 1922 р.	<ul style="list-style-type: none"> • Укладення договору про дружбу і братерство між УСРР і Туреччиною 	<ul style="list-style-type: none"> • Генуезька конференція
Жовтень 1922 р.		<ul style="list-style-type: none"> • Встановлення фашистської диктатури в Італії
30 грудня 1922 р.	<ul style="list-style-type: none"> • Вхідження УСРР до складу СРСР 	<ul style="list-style-type: none"> • Утворення СРСР
1923 р.	<ul style="list-style-type: none"> • Запровадження політики українізації (коренізації) 	<ul style="list-style-type: none"> • Рішення Ради послів Антанти про передачу Східної Галичини Польщі на правах автономії
1926 р.	<ul style="list-style-type: none"> • Польський режим «санацій» 	
1928 р.	<ul style="list-style-type: none"> • «Шахтинська справа». Політичні процеси 1920-х – початку 1930-х рр. • Початок першого п'ятирічного плану 	<ul style="list-style-type: none"> • Пакт Бріана–Келлога • Форсована індустріалізація в СРСР
1929 р.	<ul style="list-style-type: none"> • «Рік великого перелому» • Проголошення курсу на суцільну колективізацію • Створення Організації українських націоналістів (ОУН) 	<ul style="list-style-type: none"> • Перемога Й. Сталіна в боротьбі за владу • План Юнга • Початок світової економічної кризи (1929–1933)
1930 р.	<ul style="list-style-type: none"> • Процес Спілки Визволення України • Політика пацифікації в Східній Галичині 	<ul style="list-style-type: none"> • «Соляний марш» — кампанія громадянської непокорності в Індії
1932–1933 рр.	<ul style="list-style-type: none"> • Голодомор 	<ul style="list-style-type: none"> • Установлення нацистської диктатури в Німеччині
1933–1938 рр.	<ul style="list-style-type: none"> • Завершення суцільної колективізації 	<ul style="list-style-type: none"> • Новий курс Ф. Д. Рузвельта
1934 р.	<ul style="list-style-type: none"> • Перенесення столиці УСРР з Харкова до Києва 	<ul style="list-style-type: none"> • Вступ СРСР до Ліги Націй
1936–1939 рр.	<ul style="list-style-type: none"> • Завершення насильницької колективізації • Масові репресії. Розстріляне відродження • Конституція УРСР 1937 р. 	<ul style="list-style-type: none"> • Громадянська війна 1936 – 1939 рр. в Іспанії • Великий терор в СРСР • Акт про управління Індією • «Аншлюс» Австрії
1938 р.	<ul style="list-style-type: none"> • Надання Закарпаттю автономних прав у складі Чехо-Словаччини 	<ul style="list-style-type: none"> • Мюнхенська угода • «Кришталева ніч» у Німеччині
15 березня 1939 р. 23 серпня 1939 р.	<ul style="list-style-type: none"> • Проголошення незалежності Карпатської України • Радянсько-німецький договір про ненапад 	
1 вересня 1939 р.	Початок Другої світової війни	
17 вересня 1939 р.	<ul style="list-style-type: none"> • Окупація Червоної армії території Західної України 	<ul style="list-style-type: none"> • Напад Німеччини на Польщу • Оголошення Англією і Францією війни Німеччині
1940 р.	<ul style="list-style-type: none"> • Вторгнення Червоної армії на територію Південної Бессарабії та Північної Буковини 	<ul style="list-style-type: none"> • Напад Німеччини на Данію, Норвегію, Бельгію, Нідерланди, Люксембург, Францію • Окупація СРСР країн Балтії
22 червня 1941 р. 1941–1942 рр.	<ul style="list-style-type: none"> • Напад Німеччини на СРСР • Проголошення Акта відновлення Української Держави • Захоплення військами Німеччини та її союзників більшої частини України 	<ul style="list-style-type: none"> • Окупація Югославії Німеччиною • Напад ВМФ Японії на американську військово-морську базу в Перл-Харбор • Вступ у війну США • Створення антигітлерівської коаліції
1942 р.	<ul style="list-style-type: none"> • Створення Української повстанської армії (УПА) • Початок вигнання німецьких військ та їх союзників з України 	<ul style="list-style-type: none"> • Створення в СРСР Центрального штабу партизанського руху • Сталінградська битва (до 2. 02. 1943 р.)
1943 р.	<ul style="list-style-type: none"> • Вигнання німецьких військ та їх союзників з Лівобережної України • Очищення Києва від німецьких військ 	<ul style="list-style-type: none"> • Битва на Курській дузі • Тегеранська конференція
1944 р.	<ul style="list-style-type: none"> • Корсунь-Шевченківська наступальна операція • Карпатсько-Ужгородська наступальна операція • Завершення вигнання німецьких військ та їх союзників з всієї території України 	<ul style="list-style-type: none"> • Відкриття другого фронту в Європі • Наступальні операції СРСР у Центральній і Східній Європі
1945 р. 9 травня	<ul style="list-style-type: none"> • Завершення війни Німеччини й СРСР 	<ul style="list-style-type: none"> • Кримська конференція • Капітуляція Німеччини
2 вересня 1945 р.	Завершення Другої світової війни	
		<ul style="list-style-type: none"> • Потсдамська конференція • Капітуляція Японії

ISBN 978-617-7485-93-2

9 786177 485932